

ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૫૫૦ કિંમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ

વર્ગિક સંદ: ૩૪૩૩૮૧૩૩૧૧-

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સંશોધન ગ્રંથમાળા-ગ્રંથાંક ૧૪
હ્રસ્વ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ
કલપતિ : ડૉ. આચાર્યશ્રી આનંદરાંકર બાપુભાઈ મુવ

ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ

પ્રો. વિનોદિની નીલકંઠ

: પ્રકાશક :
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક: રસિકલાલ જી. પરીખ, અધ્યક્ષ, ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ
 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 અમદાવાદ
 ગુજરાતી શૃંગીસાહિત્ય-સંગ્રહ

વિ. સં. ૧૯૯૮ આવૃત્તિ પહેલી ઈ. સ. ૧૯૪૨
 પ્રત ૫૦૦

કીમત સવા રૂપિયે

મુદ્રક: મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ, સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
 પાંચફૂવા, દરવાજા બહાર કુવારા સામે-અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વર્તીકયુલર સોસાયટીએ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનને ખીલવવા કેટલાક સમયથી પ્રવૃત્તિ આદરી, તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને અંથો લખવાનું કામ પણ સોંપ્યું હતું. ૧૯૩૯ના માર્ચમાં મુંબઈ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી દેણગી આપી હતી.

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (Language & Literature)

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો ઊગમ અને ક્રમિક કક્ષાઓમાં વિકાસ,
૨. ગુજરાતી છંદઃશાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ,
૩. જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ અંથોનું સંપાદન (સોસાયટીના હાથપ્રતસંગ્રહ તથા ખીજેની હાથપ્રતોને આધારે);

૨. ઇતિહાસ (History)

૧. ઇતિહાસ-સાધન અંથો,
૨. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર);

૩. સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)

૧. ગુજરાતની બિન્ન બિન્ન જાતિઓ ઉપર નિબંધ.
તે અન્વયે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ગુજ૦ વર્તી૦ સો૦
અમદાવાદ
તા. ૧૫-૨-૧૯૪૨

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
અધ્યક્ષ,
ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી અટકો વિશે સંશોધનનું કાર્ય જેટલું રસિક તેટલું જ મુશ્કેલીભરેલું થઈ પડ્યું છે. આ વિષય ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં ઝાઝું લખાયું નથી (અમુક નાતજાતનાં પોતપોતાનાં વર્તુલ પૂરતાં અટકો વગેરે માહિતીવાળાં નાનાં પ્રકાશનો બહાર પડેલાં છે,) અને બીજી ભાષામાં આ વિષય ઉપર લખાયું હોય તો ગુજરાતી અટકોના અભ્યાસીને તેમાંથી થોડું જ જાણવાનું મળે. આ પુસ્તિકા લખી રહ્યા પછી જ આ વિષયમાં હજી કેટલા સંશોધનને ક્ષેત્ર છે, તેનો મને ખ્યાલ આવે છે. આ પ્રકાશન તો આ વિષયમાં માત્ર પ્રથમ ચંચુપાત જેવું જ છે.

ગુજરાતી અટકો જેટલી ભેગી થઈ શકી તેટલી કરી છે, અને છતાં કદાચ બીજા કોઈ પણ વાચક કરતાં આ અટકોની યાદીની અપૂર્ણતાનું ભાન મને જ સૌથી વધારે હશે. આ કાર્ય શરૂ કર્યા પછી, જ્યાં નજર કરી, ત્યાં મને નવી નવી અટકો મળતી જ ગઈ છે, અને આજે આ પુસ્તિકા પૂરી થયેલી ગણું છું છતાં ચોપાસ નવી અટકો નજરે ચઢતી જ જાય છે. આ વિષય ઉપર જો કોઈને લખવું હોય તો હજી આ જ કદની એક પુસ્તિકા ખુશીથી લખાઈ શકે. ગુજરાતી અટકોની સંખ્યા લગભગ સીમારહિત છે એમ કહી શકાય, અને તેમાં દરરોજ ફેરફારો થયા જ કરે છે (આ સર્વ મેં પુસ્તિકામાં વર્ણવ્યું છે). તેથી કોઈ જગ્યાએ સીમા બાંધવી પડશે, એમ ધારી મેં જેટલું હાલ તરત તૈયાર હતું, તેટલું લખ્યું છે.

આ પુસ્તક કોઈ એક વ્યક્તિથી લખાય એવું નથી. દરેક અટક વિશે બધી જ માહિતી ધરાવનાર કોઈ એક જ વ્યક્તિ તો હોઈ જ ન શકે. મેં આ અટક-સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં કોની કોની મદદ લીધી છે, તે હું કઈ રીતે લખ્યું? કદાચ કોની મદદ નથી લીધી, તેની યાદી કરું તો તે ટૂંકી થાય. જે થોડાંધણું નામો એકદમ યાદ આવે છે તેટલાનો ઉપકાર અત્રે માની લઉં છું (પણ તેથી બીજાનો ઉપકાર વીસરતી નથી): મુનિશ્રી જિનવિજયજી, પંડિત સુખલાલજી, શ્રી. રસિક-

લાલ પરીખ, શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રીમતી સરોજિનીબહેન મહેતા
શ્રી. વિદ્યાબહેન નીલકંઠ, શ્રી. ગદુભાઈ ધ્રુ, શ્રી. અચુભાઈ રાવત,
શ્રી. અચુભાઈ ધ્રુવ, અને શ્રી. ભાઈ નિઝામુદ્દીન કુરેશી.

વિષયના પરિચયપ્રકરણમાં જ પુસ્તકની ખરી પ્રસ્તાવના લખી
છે, તેથી અહીં વધારે કશું લખવાની જરૂર રહેતી નથી. અન્તમાં
આ દિશામાં લખાણ કરવાના આરા આ પ્રથમ પ્રયાસ તરફ અતિ
ઉદાર દ્રષ્ટિ રાખવાની સર્વ વાચકોને વિનંતી કરું છું.

વિનોદિની નીલકંઠ

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
૧. પ્રસ્તાવના	
૨. પરિચય	૩
૩. ધંધાદારી અટકો	૧૨
૪. સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો	૩૪
૫. જ્ઞાણીતા પૂર્વજોનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો	૪૦
૬. કટાક્ષ અથવા મસ્કરીમાં પાડેલાં ઉપનામો.	૪૮
૭. ધાર્મિક ક્રિયાને લગતી અટકો.	૬૧
૮. જનાવર અથવા જીવજંતુઃ ઉપરથી પડેલી અટકો	૬૯
૯. નાતગતનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો	૭૫
૧૦. અંગ્રેજી અટકો.	૭૮
૧૧. ગુજરાતી હિંદુઓની મુસલમાની અટકો	૮૦
૧૨. રજપૂત અટકો	૮૫
૧૩. અટકો અને સ્ત્રીઓ. ડા સ્ત્રીઓની અટક	૮૯
જી વિદ્યાર્થીનીઓની અટકો	૯૧
૧૪. અકળ અટકો	૯૩
૧૫. ગુજરાતી-મુસલમાની અટકો	૧૦૪
૧૬. પારસી અટકોની યાદી	૧૨૬

ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ

પરિચય

અ।પણ દૂરદૂરતા પૂર્વજને જ્યારે જંગલી અવસ્થામાંથી પાર કીતરી સંસ્કારી બનવા લાગ્યા. ત્યારે એકબીજાને ઓળખવા માટે કાઈ પ્રકારની સંજ્ઞાની જરૂર તેમને જણાઈ લશે. શરૂઆતમાં તો બધો વ્યવહાર સર્વનામોથી જ તેઓ ચલાવી ક્રેતા લશે. હું, તું, તે, પેસો, આ, એ વગેરેના વપરાશથી ચાલી રહેતું લશે. પણ તેમાં અનેક તકારની અગવડ પડવા લાગી લશે. હું અને તું તો બરાબર સમજાય, પણ તે, પેસો, આ, એ, વગેરે પ્રયોગોના વપરાશથી ઘણા ગોટાળા અને ગેરસમજૂતી ઊભા થવા લાગી લશે. હું માનું છું કે નામ પાડવાની પ્રથાની શરૂઆત અનાયાસે જ માનવજાતિમાં થઈ ગઈ લશે: શરૂઆતમાં તો પ્રત્યેક મનુષ્યનાં શારીરિક લક્ષણો, ખોડખાંપણ કે કૌન્દર્યના કોઈ ચિહ્ન ઉપરથી માણસની ઓળખાણ અપાતી લશે. દાખલા તરીકે, લંગડો, મોટા નાકવાળો, ચૂંચળી આંખોવાળો, હસતા મોંઢાવાળો, ચીખા નાકવાળો, મોટા કાનવાળો, ગોરી, કાળી, વગેરે, વગેરે.

મનુષ્યનાં નામનો ઉદ્દેશ કરતાં એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં ક્રેટલાએક રસમય ફકરાઓ મળી આવે છે. તેમાંથી આ પુસ્તિકાને યોગ્ય એવી થોડી પંક્તિઓનું ભાષાન્તર કયું છે: “ મનુષ્ય અને સ્ત્રીઓનાં સંજ્ઞાવાચક નામોના અભ્યાસમાં ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ઉપરાંત જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરતો રસ પણ સમાયેલો છે. સમાજની સૌથી

પ્રથમાવસ્થામાં પણ દરેક સ્થળ, મનુષ્ય અને તેમની ટોળીઓને નામ આપવામાં આવેલાં હશે જ. જંગલી અવસ્થામાં રહેતા તે મનુષ્યોનાં નામ આખી જિંદગી સુધી સ્થાયી ન રહેતાં બદલાયા કરતાં. શરૂઆતમાં શારીરિક લક્ષણો કે ખોડખાંપણ ઉપરથી પહેલાં નામો માણસની ઉંમર વધતાં બદલાઈ, તેનાં પરાક્રમે ઉપરથી તે માણસને નવું નામ મળતું, અને માણસોને વનનો સિંહ, બહાદુર વરુ વગેરે નામો આપવામાં આવતાં. જ્યાંસુધી કુટુંબની સંસ્થા દટીભૂત થઈ ન હતી, ત્યાંસુધી મનુષ્યો ટોળીમાં રહેતા, અને તે ટોળીના ટોટમ એટલે ચિહ્ન ઉપરથી ઓળખાતા. ત્યારપછી જ્યારે આપણા તે દૂરદૂરના જંગલી વડવાઓ કાંઈક હરીદામ થયા, જ્યારે બાપદીકરાઓને સાથે રહેવાનો રિવાજ વધવા લાગ્યો. કુટુંબસંસ્થાનાં મૂળ નાખ્યાં ત્યારે કુટુંબની અટકનો વપરાશ શરૂ થયો. જે અટકોના આદિમૂળ સુધી આપણે પહોંચી શકીએ, તે ઇતિહાસથી પણ પારના સમયના લોકોના રીત-રિવાજ, રહેણીકરણી વગેરે સર્વ આપણને પ્રાપ્ત થઈ શકે.”*

સંસ્કૃત ભાષામાં આવાં વિશેષણો ઘણાં મળી આવે છે: દાખલા તરીકે, તન્વી (એટલે નાનુક સ્ત્રી), આજાનબાહુ (ઘૂંટણ સુધી લાંબા હાથવાળો), બાહુકુંટ (હાંડો), રંમોરુ (કેળ જેવી જાંગવાળી સ્ત્રી), સ્ત્રાવટ (માથે ટાલવાળો), મીનાક્ષી (માછલી જેવી આંખોવાળી), ગજગમિની (હાથી જેવી ચાલવાળી), હંસગમિની (હંસ જેવી ગતિવાળી), વગેરે. હવે આ વિશેષણો ઉપરથી કેટલાંક તે વિશેષનામો જ બની ગયાં. હવે કેટલાંક વિશેષણો, જેવાં કે લંગડા, બાડો, હૂંડી વગેરે તે એવાં અપમાનકારક થઈ પડ્યાં કે તેવા શબ્દોથી કોઈને સંબોધવા જતાં તે લડાઈઓ થવાનો સંભવ રહેવા લાગ્યો. એટલે તેવાં અપમાનજનક વિશેષણો માત્ર પરોક્ષ રીતે વપરાશમાં લઈ શકતાં (અને તે તે હજી પણ લેવાય છે); તેવા માણસોને પ્રત્યક્ષમાં સંબોધવા માટે બીજાં સમ્ય નામોની જરૂર પડી.

આ ઉપરાંત એકનાં એક લક્ષણવાળા અનેક માણસો થઈ ગયા. એટલે તેમનાં સંબોધનોમાં પણ ગોટાળા થવા લાગ્યા; અને તેથી

આણુ પદ્ધતિમાં ફેરફારની જરૂર જણાઈ હશે. સાથે સાથે ભાષાનો વિકાસ વધવાથી ભાષાભંડોળ પણ વધવા લાગ્યો, અને આપણા દૂરદૂરના આપદાદાઓ કાંઈક વધારે રસિક અને વધારે પ્રગતિશીલ બન્યા, તેથી તેમણે વ્યક્તિઓનાં નામો પાડવા માંડ્યાં. અને તે માત્ર શારીરિક દેખાવ ઉપરથી જ નહિ, પણ તે વ્યક્તિના ગુણાવગુણ, સ્વભાવ, વગેરે ઉપર લક્ષ રાખી નામો પડાવા લાગ્યાં. આવી પદ્ધતિ દાખલ કર્યાથી પહેલાં પહેલાં આપણા પૂર્વજોને બહુ સંતોષ થયો હશે; અને એમ પણ લાગ્યું હશે કે હવે દરેક વ્યક્તિને ઓળખવા તથા સંબોધવામાં કે તેમનાં નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં કશી જ મુશ્કેલી નહિ પડે. પણ થોડા જ વખતમાં તેમને પોતાની ભૂલ સમજાઈ હશે. જેમજેમ જન્મપ્રમાણ વધવા લાગ્યું, વસતી વધવા લાગી, તેમ તેમ એકના એક નામવાળાં અનેક માણસો થઈ ગયાં, તેથી એકલું નામ દીધાથી કામ સચું નહિ.

(વળી ત્યારે ટોળીઓમાં રહેવાનું મૂકી, મનુષ્યો કુટુંબમાં રહેવા માંડ્યા, ત્યારે અટકની જરૂર પણ પડી, અને અટકનો ઉપયોગ પણ શરૂ થયો. આ વખતે અટકો ઉપર મુજબ વ્યક્તિઓનાં, કુટુંબના મુખ્ય પુરુષનાં કોઈ ખાસ લક્ષણ ઉપરથી જ પડવા લાગી હશે. અત્યારે પણ આપણે જોઈએ છીએ કે કુટુંબજીવન જેમજેમ વિકાસ પામતું જાય છે, તેમતેમ અટકો સંખ્યામાં પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. પહેલાં સંયુક્ત કુટુંબ આખું એક અટકે ઓળખાઈ શકતું; આજે સંયુક્તમાંથી ત્યારે વિભક્ત કુટુંબો બનતાં જાય છે, ત્યારે તે નવા ભાગલા પહેલાં નાનાં કુટુંબો ઘણાં નવેસરથી નવી અટક પાડી લે છે.)

ત્યારપછી માણસના નામની સાથે તેના આપનું નામ દેવાનો રિવાજ દાખલ થયો. દશરથનો પુત્ર રામચન્દ્ર, જનકની પુત્રી જનકી, એવી રીતે સ્ત્રીપુરુષો ઓળખાવા લાગ્યાં. અથવા ઘણી જગ્યાએ માતાના નામથી છોકરાંઓ ઓળખાવા લાગ્યાં: સુમિત્રાનો લક્ષ્મણ, કુન્તીસુત કર્ણ વગેરે. આનું ખાસ કારણ એ કે તે જમાનો બહુ-પત્નીત્વના રિવાજવાળો હતો, તેથી દરેક માતાના નામથી તેનાં સંતાનો ઓળખાતાં.

આપણા દેશમાં આપનું નામ પહેલું લખી પછી પુત્રનું નામ લખવાનો રિવાજ જૂના જમાનામાં હતો. મારવાડ તરફ હજી આ પ્રથાથી નામો લખાય છે. એ લોકોની દલીલ એવી છે કે આપ પહેલો જન્મ્યો માટે તેનું નામ પહેલું લખાવું જોઈએ. સમાજમાં સામાન્ય રીતે છોકરા કરતાં બાપ વધારે જાણીતો હોય, એવું તો અને જ, કારણ કે બીજું કંઈ નહિ તોપણ એ સમાજનો વધારે જૂનો સભ્ય હોવાથી પણ તે વધારે જાણીતો હોય જ. તેથી આપણા જૂના જમાનાના લોકો આપનું નામ આગળ મૂકી તેના પુત્રની ઓળખ પાડતા. પ્રેમાનન્દસુત વલ્લભ એમ પોતાને ઓળખાવવામાં પુત્ર પણ મગરૂરી ધરાવતો. આ પ્રથા કોઈ પણ રીતે અસ્વાભાવિક અથવા હાસ્યજનક નથી. સમાજને જે કાળે જે અનુકૂળ પડે તે પ્રથાઓ ચાલુ થાય છે, અને એનાં કરતાં વધારે ઉપયોગી, અથવા વધારે સારી પ્રથા જડી આવતાં જૂની પ્રથાઓ નાબૂદ થતી આવે છે. પણ આ તો જરા આડો કાંટો ગયો. આપણે મૂળ વિષય ઉપર પાછાં આવી જઈએ. હવે પ્રેમાનન્દસુત વલ્લભ તો ખરો પણ સમાજમાં એવા ઘણા પ્રેમાનન્દ અને ઘણા વલ્લભો હતા, એટલે આ વલ્લભને કેવી રીતે જુદો પાડી ઓળખી કાઢવો ?

આ પરિસ્થિતિએ પહોંચતાં અટકની આવશ્યકતા આપણા પૂર્વજોને લાગી હશે, અને પછી દરેક કુટુંબે અટક તરીકે ગમે તે ઉપનામ પસંદ કરી પોતાના નામ સાથે તેને જોડી દીધું. પરન્તુ દરેક મનુષ્યને પોતાની અટક જાતે પસંદ કરવાની તક સમાજે આપી નથી. ઘણાં કુટુંબોને સમાજે પોતાને યોગ્ય લાગી તે અટક અર્પણ કરી છે. આવી અટકો કોઈ વાર કુટુંબનાં કોઈ અસુક લક્ષણ ઉપરથી, અસુક કાર્ય ઉપરથી, અસુક વર્તન ઉપરથી, અથવા કુટુંબની એકાદ વ્યક્તિના દેખાવ ઉપરથી અથવા સ્વભાવની કોઈ ખાસિયત ઉપરથી પડી જતી. માણસોના ધંધા ઉપરથી પડેલી એવી તો ગુજરાતી લોકોમાં અસંખ્ય અટકો છે. તે જ મુજબ ગામના નામ ઉપરથી પડેલી અટકો પણ આપણે ત્યાં ઘણી છે. પડી ગયેલો તાર પાછો ખેંચીને આગળ ચાલીએ, તો પ્રેમાનન્દસુત વલ્લભથી વલ્લભની

(આ તો માત્ર એક ઉદાહરણ તરીકે પસંદ કરેલું નામ છે. પ્રેમાનન્દ અને વલ્લભ બન્ને જાણીતા હોઈ અટક વગર પણ ઓળખાઈ શકે.) ઓળખાણ પૂરી ન પડવાથી કવિ પ્રેમાનન્દ અથવા ભટ્ટ પ્રેમાનન્દ સુત વલ્લભ કહેતાં એકદમ ઓળખાણ પડી જતું.

આપણા દેશમાં અસંખ્ય વર્ષોથી અટકો રાખવાનો, અને તેથી કુટુંબોને ઓળખવાનો રિવાજ ચાલુ છે, એ વાત તો નિવિવાદ છે. ઘણા પુરાતન કાળમાં પણ રઘુવંશ, સૂર્યવંશ, ચન્દ્રવંશ એ પ્રમાણે વંશોનાં નામ હતાં, અને તે વંશમાં જન્મેલા સર્વ પુરુષો પોતાના વંશને નામે ઓળખાતા. વેદના વારામાં બ્રાહ્મણો ગોત્ર અને શાખા-ઓની ઓંઘાણીએ ઓળખાતા. રત્નપૂતો પોતાનાં કુળ ઉપરથી ઓળખાતા. આ સર્વ પુરાવાઓ છતાં, મારો પોતાનો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે જ્યારથી આપણા દેશમાં પશ્ચિમનો પવન વાયો, ત્યારથી અટકોથી સમાજના સભ્યોને ઓળખવાનો રિવાજ બહુ વધી ગયો. થોડાં જ વર્ષો પહેલાં એટલે જાજી પચાસ કે પોણોસો વર્ષ પહેલાં આપણા આપદાદાઓ એકબીજાની ઓળખાણ માટે અટકોનો ઉપયોગ થોડો જ કરતા. તે જમાનામાં લોકો પોતાના નામ, અને પાછળ પોતાના આપના નામવડે જ ઓળખાતા—દાખલા તરીકે, ‘ માધવલાલ રામપ્રસાદ ’ કહ્યા છતાં કોઈ તે વ્યક્તિને ન ઓળખી શકે ને પૂછે કે માધવલાલ રામપ્રસાદ કયા ? તો ઘણી વખત રામપ્રસાદના આપનું નામ ઉમેરાતું—દાખલા તરીકે, ‘ રામપ્રસાદ ઉમિયા-શંકર ’ એવો જવાબ મળતો. તે જમાનામાં અટકો નહોતી, એવું કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી. અટકો તો હતી જ, પણ તેનો ઉપયોગ બહુ થોડો હતો. અત્યારના જમાનામાં અટકો વપરાય છે, તેની સરખામણીમાં તો ઘણો જ થોડો.

જેમજેમ અટકોની વપરાશ વધતી ગઈ, તેમતેમ નવી નવી અટકો પણ ઘણી બનતી ગઈ. લોકોને મોટા થવાની અથવા મોટા દેખાવાની ઇચ્છા પણ જરા વધવા લાગી, અને તેથી કુટુંબને શોભાવવા માટે નવી અટકો પડવા લાગી, અથવા જૂની અટકો ઉપર દોળ ચઢાવી તેને નવા સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવી. પોતે

હોઈએ તે કરતાં વધારે મહાન દેખાડવાનો પ્રયાસ કરવો, એ મનુષ્યનો સ્વભાવ છે; અને તે માનવખાસિયત આવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરતાં જણાઈ આવે છે. આ રીતે સોનીમાંથી સુવર્ણકાર અને છે, જાનીમાંથી જાની અને છે. આવા દાખલાઓ આ પુસ્તિકા વાંચતાં બીજા પણ મળી આવશે. (આમાં કશું ખાટું છે, એવું કહેવાનો આશય નથી. આવી ઇચ્છા થાય તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.)

અસલ બધા વાણિયાઓ 'શાહ'ને ઉપનામે ઓળખાતા. બ્રાહ્મણો પોતાનાં ગોત્ર અથવા તે પછીના જમાનામાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી—એટલે ત્રિવેદી, અધ્વર્યુ, આચાર્ય વગેરે ઉપનામોથી ઓળખાતા. પરંતુ તે પછી તે જૂની અટકો તો ચાલુ જ રહી, પણ અનેક કારણોને લીધે તે લોકોમાંથી ઘણાઓએ અટકો બદલી, અથવા નવી જ અટકો ધારણ કરી. અટકો બદલાવવાનાં કારણોની ચર્ચા આગળ કરી છે.

ગુજરાતી અટકોની એક ખાસિયત એ છે કે અટકો એક કુટુંબને વફાદારીથી વળગી રહેતી નથી; અથવા સાચું કહીએ તો કુટુંબ તેને સ્થિરતાથી વફાદાર રહેતું નથી. થોડી પેઢીઓ એક અટક ચાલુ રહે છે, અને પછી એક અથવા બીજા કારણોથી કુટુંબની અટક બદલાઈ જાય છે. કેટલીક વાર કુટુંબ એક ગામથી બીજા ગામ રહેવા ચાલ્યું જાય, તો તે નવા ગામનાં અથવા જૂના ગામનાં નામથી ઓળખાતી અટક તે પોતે પાડે છે, અથવા લોકો પાડી આપે છે. કોઈ વાર કોઈ ધંધા નવો ચાલુ કરે, તો જૂની અટક બદલાઈ નવી અટક નવા ધંધા ઉપરથી પડે છે. કોઈક વાર કુટુંબના જીવાનિયાઓને આપદાદથી ચાલતી આવેલી જૂની અટક ગમતી નથી, તો તે લોકો નવી અટક પસંદ કરી નિશાળમાં તે લખાવી દે છે, અને એ રીતે કુટુંબ નવી અટક ધારણ કરી લે છે. કેટલીક વાર એવું અને છે કે કુટુંબમાં એકાદ વ્યક્તિ કોઈ અસાધારણ કાર્ય કરે (સારું અથવા ખરાબ), તો તે ઉપરથી કુટુંબને લોકો એ નવા નામથી ઓળખવા માંડે છે. આમ ધીરે ધીરે અસલની જૂની અટક જુલાઈ જાય છે, અને કુટુંબના સર્વ માણસો પણ તે નવી અટક અપનાવી

લે છે. આ સર્વ પ્રકારે બનેલી નવી અટકો વળી કાળક્રમે જૂની થાય છે, અને ઉપર જણાવેલાંમાંથી ગમે તે એકાદ કારણને લીધે પાછી તે અટકો બદલાઈ જાય છે. અટકોમાં પણ મનુષ્યજાતિની માફક જનમ અને મરણ ચાલ્યાં જ કરે છે.

અટક શબ્દની ઉત્પત્તિ પણ આ સ્થળે આપણે વિચારી લેવી ઘટે છે. અટકનો ઉચ્ચાર અડક પણ થાય છે. સંસ્કૃતમાં મૂળ અવટંક એવો શબ્દ છે. થોડા દશકાઓ પહેલાં ગુજરાતીમાં પણ આ શબ્દ વપરાતો; દાખલા તરીકે, અંબારામ કેવળરામ અવટંકે મોદક્રિયા. આ અવટંક ઉપરથી બનેલા અડક અને અટક બન્ને શબ્દો આજે ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે.

હિન્દુ અટકો

ગુજરાતી અટકોનાં મૂળમાં જઈએ, તો મુખ્ય ચાર દિશાઓમાંથી અટકોની ઉત્પત્તિ થયેલી માલુમ પડે છે. સૌથી મોટા પ્રમાણમાં અટકોનો જથ્થો ધંધા ઉપરથી પડેલી અટકોનો છે. માણસ જે ધંધો કરે તે ઉપરથી તેની અટક પડી જાય છે. આવી અટકોની આગળ યાદી સાથે સમજૂતી આપેલી છે. આવા પ્રકારની અટકો દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે, કારણ કે ધંધાઓની સંખ્યા પણ વધતી જ જાય છે.

બીજો પ્રકાર તે રથળ અથવા ગામનાં નામો ઉપરથી પડેલી અટકોનો છે. આ પ્રકારની અટકો માટે પણ એક ખાસ વિભાગ આગળ રાખેલા છે, અને તેથી સર્વ અટકોની ચર્ચા તેમાં કરી છે. ત્રીજો પ્રકાર તે બાપદાદાનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકોનો છે. આવી અટકો ગુજરાતમાં ઘણી સંખ્યામાં નથી. આ ભાગની પણ આગળ અલગ ચર્ચા કરી છે. ચોથો વિભાગ તે કોઈ કુટુંબ અથવા તે કુટુંબની એકાદ વ્યક્તિ તરફનો અણગમો અથવા તિરસ્કાર દર્શાવવા કોંકાએ—અને ગુજરાતી સમાજમાં ખાસ કરીને વેવાઈઓએ—પાડી દીધેલી અટકોનો છે. આવી અટકોની સંખ્યા આપણે ધારીએ તે કરતાં ઘણી મોટી છે. આ વિભાગને જુદો પાડી તેની દરેક અટકને સમજવાનો પ્રયત્ન પણ આ પુસ્તિકામાં કર્યો છે.

આ ચાર મોટા વિભાગો ઉપરાંત ગુજરાતી અટકોના બીજા નાના વિભાગો તો ઘણા પડી શકે એમ છે. તે દરેક નાના વિભાગને પણ આ પુસ્તિકામાં ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ નાના વિભાગોમાં નીચેના મુખ્ય ગણી શકાય:

૧. બ્રાહ્મણોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી પડેલી અટકો
૨. જતાવરો અથવા જીવજંતુનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો
૩. નાત અથવા જાતના નામ ઉપરથી પડેલી અટકો
૪. અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લઈ પાડેલી અટકો
૫. મુસલમાની અટકો (હિન્દુઓમાં)
૬. માણસોની આર્થિક સ્થિતિ દર્શાવતી અટકો (કટાક્ષ-વિભાગ)
૭. જેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે, તે સમજાવતું જ નથી તેવી અટકો

ધંધા ઉપરથી પડેલી અટકોનો વિભાગ

ગુજરાતી અટકોનો મોટો જથ્થો માણસના ધંધા ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો છે--અને આમ બને તે સ્વાભાવિક છે. દરેક માણસનો દિવસનો મોટો ભાગ પોતાના કામધંધામાં વ્યતીત થાય છે, એટલે ત્યાં જ તેને વધારે ઓળખાણપિછાણ થાય છે; અને તેથી એના સર્વ ઓળખીતાઓ એના ધંધાને લીધે જ એને ઓળખે છે. કામધંધા ઉપરથી નીકળેલી અટકો ગુજરાતી લોકોમાં અસંખ્ય છે, અને જેમ-જેમ નવા હુન્નરઉદ્યોગ તથા ધંધાઓ નીકળતા જશે, તેમતેમ નવી નવી અટકો વધતી જ જવાની. ગુજરાતી લોકો સ્વભાવે સાદસિદ્ધ હોઈ વેપારધંધામાં હિન્દના બીજા કોઈ પણ પ્રાન્ત કરતાં આગળ વધેલા છે. જુદીજુદી વસ્તુઓ વેચનાર વેપારીઓને તે તે વસ્તુઓનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો આપવામાં આવી છે. આ યાદી ઉપરથી ગુજરાતી હિન્દુઓ કેવા જાતજાતના ધંધા કરે છે, અથવા કરતા તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

આ વિભાગની અંદર જુદીજુદી નોકરીઓ ઉપરથી નોકરિયાત માણસોની અટકોનો પણ એક પેટાવિભાગ કરી તેમાં તેનો સમાવેશ કર્યો છે.

ધંધાદારી અટકોની યાદી આ વિભાગમાં આપી છે, પણ સર્વ વાચકોને યાદ રાખવાની વિનંતી છે કે આ યાદી કોઈ પણ રીતે સંપૂર્ણ નથી. આ યાદી ઉપરથી ગુજરાતી હિન્દુઓ કેટલી વિધવિધ જાતના ધંધા કરે છે તેનો પણ સારો ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે. આ યાદીમાં ઘણીખરી અટકોનો અર્થ તદ્દન સ્પષ્ટ સમજાતો હોવાથી તેવી અટકોના શબ્દાર્થ સાથે આપ્યા નથી. માત્ર કેટલીક અટકો એવી છે કે જેનો ઇતિહાસ જાણવાજોવો છે, અથવા જેના અર્થ વિશે બે મત બંધાય એવું છે, તેની ચર્ચા અહીં કરી છે.

ધંધાદારી અટકોની યાદી

અધિકારી	કંકુવાળા	કુંભારા
અધોવહિયા	કંદોઈ	કેળાંવાળા
અણીણવાળા	કંપાણવાળા	કેટવાળ
અમીન	કંસારા	ખખનચી
અક્ષરેજ્ઞ	કાચવાળા	ખમાર
આડતિયા	કાછિયા	ખરાદી
આંગીવાળા	કાગળવાળા	ખરીદિયા
કડિયા	કાટ	ખારા
કદી	કાટવાળા	ખારાવાળા
કણિયા	કાપડિયા	ખારોડ
કપાસી	કાટપીટિયા	ખાખાણી
કમોદિયા	કાડિયાવાડ-દીવાનજી	ગજરાવાળા
કરાણી	કાણકિયા	ગજજર
કલાલ	કાનોગા	ગજવાળા
કવિ	કામદાર	ગઢવી
કવીશ્વર	કારભારી	ગરીવાળા
કસુંખાવાળા	કિનખાખવાળા	ગલિયારા
કસોટિયા	કિરમજવાળા	ગામી
કંકોડીવાળા	કિનારીવાળા	ગાંધી

ગોદીવાળા	ટંકશાળી	પટોળાવાળા
ગોરાગાંધી	ડકગર-ડમગર	પડિયા
ગોસળિયા	ડાકવાળા	પરી
ગોળવાળા	તકતાવાળા	પરીખ
ધડિયાળી	તમાકુવાળા	પંચાક્ષ
ધિયા	તલાટી	પાટીવણુ
ધીવાળા	તંબોળી	પાલખીવાળા
ધાંચી	તંત્રી	પારેખ
ચપડિયા	તાવડીવાળા	પારી
ચક્ષમાવાળા	તારકસ	પાસાવાળા
ચામડાવાળા	તારકસવાળા	પીઠાવાળા
ચાહેવાળા	તાસવાળા	પૂજનરા
ચિતારા	તિન્નેરીવાળા	પૂજનરી
ચુડગર	તેલી	પોથીવાળા
ચુનાવાળા	તોલાટ	ફડિયા
ચુવાવાળા	દરુ	શીતવાળા
ચોખાવાળા	દાણી	ફોજદાર
ચોળિયા	દામણીવાળા	બનાતવાળા
છાપગર	દાંતવાળા	બદામી
છાપાવાળા	દિવેટિયા	બરફવાળા
છીદરીઓવાળા	ધ્રુવ-ધ્રુ	બંગડીવાળા
જકાતી	ધોખી	બંધારા
જરદોસ	નાણાવટી	ભરવાડા
જરમનવાળા	નાયક	ભંડારી
જરમરવાળા	નારિયેળવાળા	મક્રીમ
જરમન-સિદ્ધવરવાળા	નિવેટિયા	મગિયા
જરીવાળા	પકવાસા	મગિયાવાળા
જાંગડા	પગી	મણકીવાળા
જીનવાળા	પટવા	મનિયાર
ટોપીવાળા	પટવારી	મરીવાળા

મશરૂવાળા	લસણવાળા	શાહ
મહેતા	લશ્કરી	શાહીવાળા
મહેતાજી	લાકડાવાળા	શેરદલાલ
મિસ્ત્રી	લાખિયા	શેલત
મુન્સફ	લાટીવાળા	સલાટ
મુખી	લાપસીવાળા	મરૈયા
મુન	લોઢીતાવડી	સાબુવાળા
મુનશી	લાઘવાળા	સાબુગોળા
મુતીમ	લુહાર	સાંકળિયા
મેઠ	લેખડિયા	સીતવાળા
મેાતીવાળા	લોટવાળા	સુખડિયા
મેઢી	વકીલ	સુખડવાળા
રખારી	વખારિયા	મુતરિયા
રસાણિયા	વણકર	મુતાર
રંગરેજ	વલિયા	મુવણકાર
રંગવાળા	વાળંદ	સેલુગર
રાજદાણી	વીમાવાળા	સોની
રામી	વીણ	સોનાવાળા
રેશમવાળા	વૈદ્ય	સોદાગર
લખિયારા	ઘડારા	સોપારીવાળા
લવિંગિયા	શરાફ	હીરાખાણવાળા

અધિકારી—કોઈ પણ જાતનો અધિકાર ભોગવતા (ઉપરિ અધિકારી) માણસની આ અટક હોઈ શકે.

અધોવાલિયા—આ અટક ગુજરાતી હિન્દુઓમાં છે ખરી, પરન્તુ તે ઘણી અસામાન્ય છે. અમદાવાદમાં પાટીદાર કોમમાં આ અટક છે. આ શબ્દનો મૂળ અર્થ (અધોવાયા) દોરને વેચવાનો ધંધો કરનારા અથવા ગાડીઓને ભાડે ફેરવનારા એવો થાય છે.

અરીણવાળા—અરીણ વેચનાર.

અમીત—આ શબ્દ મૂળ અરબી ભાષાનો છે. તેનો અર્થ

વિશ્વાસુ (જેને ઘેર લોકો થાપણ મૂકે) એવો થાય છે. ગુજરાતી હિન્દુઓમાં ઇનામદાર, અમીન અટક હોય છે. ગામગામી અંદર લવાદ અથવા પંચને પણ અમીન કહે છે.

અક્ષરેજ્ઞ—કાપડના વેપારી.

આગતિયા—દલાલ તરીકે કામ કરનારને આગતિયા કહે છે.

આંગીવાળા—મંદિરમાં દેવ અથવા માતાની મૂર્તિ ઉપર જે રંગરંગિત—સાલ, પીળા, લીલા વગેરે રંગના—ચળકતા કાગળો ચોઢવામાં આવે છે તેને આંગી કહે છે. એ આંગી બનાવનારને આંગીવાળા કહે છે.

કડિયા—ઘર બાંધવામાં ઈંટ ચુના વગેરેનું કામ કરનાર.

કદી—આ અટક ધરાવતા કુટુંબીજનોને પોતાની અટક શા ઉપરથી પડી તે સંબંધી ખરાખર ખ્યાલ નથી. પરંતુ તે લોકોનું એવું માનવું છે કે તેમના એક વડવા નાતબંધમાં બહુ જાણનારે લઢવાદિયા ગણાતા—ખાસ કરીને છોકરાછોકરીઓ વચ્ચે થયેલાં સગપણ તોડવા માટે જાણીતા હતા. તે ઉપરથી નાતના લોકોએ તેમનું નામ કદી પાડ્યું હતું. અમદાવાદમાં સોનીની જાતિમાં આ અટક છે.

કણિયા—દાણના વેપારીને કણિયા કહે છે. પરંતુ તે પછી આપદાદાનાં ધંધા છોડી દાંધા છતાં, તે અટક ઘણાં કુટુંબોએ ચાલુ રાખેલી છે.

કપારી—રૂનો વેપાર કરનાર.

કમોદિયા—કમોદના ચોખા વેચનાર કમોદિયા કહેવાઈ શકે. કમોદિયો કંદ (રતાળ) વેચનારને પણ કમોદિયા કહેવાય. વળી કમોદ નામનું એક પ્રકારનું લાકડું પણ હોય છે, તેના વેપારીની પણ આ અટક હોઈ શકે.

કરાણી—વહાણની અંદર હિસાબકિતાબ રાખનાર કારકુનને કરાણી કહે છે. કરાણીની નોકરી કરનાર કરાણીની અટકથી જાણીતા બનેલા હોય, એમ બની શકે.

કલાલ—દાડ ગાળનાર તથા વેચનારને કલાલ કહે છે.

કવિ—પૂર્વજ્ઞેમાં કોઈ કવિ થઈ ગયા હોય તે ઉપરથી ગૌરવભર્યું ઉપનામ આપ્યા કુટુંબે અટક તરીકે ગ્રહણ કરી લીધેલું છે.
 કવીશ્વર—કોઈ પૂર્વજનું નામ કવીશ્વર હોય, અને તે પુર જાણીતા થઈ ગયા હોય, તે ઉપરથી કવીશ્વર અટક પડી હોય. અથવા કોઈ મોટા કવિને કવીશ્વરનું ઉપનામ મળ્યું હોય, તેના કુટુંબીઓ તે ઉપનામને પોતાની અટક તરીકે કાયમ કરી લીધું હોય, એમ પણ બને.

કસુંબાવાળા—કસુંબો વેચનાર.

કસોટિયા—સોના રૂપાની પરીક્ષા કરી જોનારને કસોટિ કહે છે. દરેક ધંધાદારી અટકના સંબંધમાં એટલું તો યાદ રાખવાનું જ કે આ ધંધો હાલ તે અટકધારીઓ કરતા હોય કે ન પણ કરતા હોય; એમના બાપદાદાઓ એ ધંધો કરતા હશે એટલું જ જાણ શકાય. બાકી, આજના જમાનામાં દરેક ધંધાદારી અટક ઉપરથી કે માણસનો ધંધો જાણી શકાય નહિ.

કંકોડીવાળા—કંકોડી વેચનાર. કંકોડી એ સુગંધી મૂળિયું જે ગરમી લાવવા માટે તે વપરાય છે. તે કદી પણ સડી જતું નથી. ‘કંકોડીમાં કીડા પડ્યા’ ની કથા ગુજરાતમાં જાણીતી છે.

કંકુવાળા—કંકુ વેચનાર.

કંદોઈ—મીઠાઈ બનાવનાર તથા વેચનાર.

કંપાણુવાળા—કંપાણુ શબ્દના ગુજરાતી ભાષામાં બેત્રણ અ જાણીતા છે:

૧. તડકામાં કર્યાથી થતો એક પ્રકારનો રોગ.
૨. એક જાતનો કાંટો. અથવા, ધાતુની બનેલી જોખવા તુલાને કંપાણુ કહે છે.

આ બીજા અર્થ ઉપરથી કંપાણુવાળા અટક પડેલી છે.

કંસારા—વાસણુ ધડનાર.

કાચવાળા—કાચ વેચનાર અથવા કાચ જડનાર.

કાછિયા—શાકભાજી વેચનાર.

કાગળવાળા—કાગળ બનાવનાર અથવા વેચનાર.

કાટ—કાટમાળ એટલે જૂનો ભાગ્યોત્કૃષ્ટો લોખંડ વગેરેનો સામાન ખરીદનાર તથા વેચનાર. કોઈ વખત કાટ શબ્દ તિરસ્કાર-સૂચક તરીકે પણ વપરાય છે. ‘આ માણસ બહુ કાટ છે,’ એમ કહેવાથી તે માણસની હુઆઈનો ખ્યાલ અપાય છે.

કાટવાળા—જૂનો લોખંડ વગેરેનો સામાન વેચનાર અથવા ખરીદનારને કાટવાળા અગર કાટમાળવાળા કહે છે.

કાપડિયા—કાપડ વેચનાર.

કાટપીટિયા—લાકડાંનો જથ્થાબંધ વેપાર કરનારને કાટપીટિયા કહે છે.

કાઠિયાવાડ—દીવાનજી—કુટુંબમાં એકાદ પુરુષ કાઠિયાવાડમાં કોઈ દેશી રાજ્યમાં દીવાન હોય તે ઉપરથી આ અટક પડેલી છે. દીવાન અને દીવાનજી અટક ગુજરાતમાં ખીજે સ્થળે પણ છે, માટે તેથી જુદી પાડી સમજાવી શકાય એટલા માટે કાઠિયાવાડ—દીવાનજી અટક રાખેલી છે. પરંતુ આ ગતિમાન જમાનામાં આટલી લાંબી અટક બહુ દશકાઓ ચાલે એવો સંભવ નથી. લખવા તથા બોલવામાં તે બહુ સગવડભરી નથી, તેથી થોડી પેઢીઓ પછી તે બદલાઈ જાય તો નવાઈ નહિ.

કાણુકિયા—કણુકી (ચોખાના કકડા) નો વેપાર કરનારની આ અટક હશે, એમ કેટલાકનું માનવું છે.

કાનોગા—કેદખાનાના અમલદારને કાનોગા કહે છે. આ અટક મુસલમાન કામમાં પણ છે. તે વિભાગમાં તેની વિગત આપી છે.

કામદાર—કારભારી અથવા વજરને કામદાર કહે છે. આ પ્રકારની અટકો, કુટુંબની એક જ વ્યક્તિના ધંધા અગર નોકરી ઉપરથી પડેલી હોય છે. આવી નોકરી કોઈ વંશપરંપરા ન જ હોય, છતાં અટક વંશપરંપરા ચાલ્યાં કરે છે.

કારભારી—દેશી રાજ્યમાં કારભારી તરીકે કામ કરનાર, દીવાન-પદું ભોગવનાર.

કિનખાખવાળા—કિનખાખ નામનું કસખી વણાટવાળું કીમતી

કપડું બનાવનાર અથવા વેચનાર.

કિરમજવાળા—કિરમજ નામના ઝીણા કીડાની માદામાંથી કિરમજ રંગ બનાવવામાં આવે છે. આ રંગ દવામાં પણ વપરાય છે. આ રંગ વેચનારને કિરમજવાળા કહે છે.

કિનારીવાળા—સાડીની કિનારો અથવા કારો વેચનાર.

કુંભાર—કુંભારનો ધંધો કરનાર.

કેળાંવાળા—કેળાં વેચનાર.

કોટવાળ—શહેરનું રક્ષણ કરનાર.

ખળનચી—ખળનો (પૈસા) સાચવનાર.

ખમાર—કવિ પદ્મનાભના ‘ કાલ્પનકાદે પ્રમંથ ’માં ખમાર શબ્દ વપરાયો છે. સુદતાનના લશ્કરનું વર્ણન કરતાં, લશ્કરમાં સૈનિકો ઉપરાંત ખીળ અનુચરોનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:—

“ કાવડિયા દાડ લઇ ચાલે, ભાડી વહે ખમાર,
સહસ્ર પાંચ ચાલે ભડિયારા, ઘાટઘડા લોહાર.”

અહીં ‘ ભાડી વહેનાર ખમાર ’ કહેલું છે. ભાડીનો અર્થ દાડ થાય છે. કેટલાક શબ્દકોશમાં પણ ખમાર એટલે દાડ ગણનાર એવો અર્થ નીકળે છે.

કેટલેક સ્થળે ખમાર લોકો ભિસ્તીનું, એટલે પાણી ભરવા તથા છાંટવાનું કામ કરનાર જણાય છે. તેઓ કાછિયા એટલે શાક વેચવાનું કામ પણ કરે છે. વળી એક શબ્દકોશમાંથી મળી આવે છે કે કણ્ઠી વગેરે પાંચ જાતના ખેડૂતમાંના એકને ખમાર કહે છે.

ખરાદી—દાંતનાં રમકડાં બનાવનારને ખરાદી કહે છે. આ ઉપરાંત લાકડાના ખાટલાના પાયા વગેરે ઉતારનારને પણ ખરાદી કહે છે.

ખરીદિયા—વસ્તુ ખરીદ કરતી વખતે તેની કીમત ચતુરાઈથી કરનારને ખરીદિયા કહે છે.

ખારા—ખાર (ક્ષાર)વાળા પદાર્થો વેચનારને ખારા કહેવામાં આવે છે. ખારો વેચનારને ખારા કહે છે.

ખારાવાળા—ખારો વેચનાર છે.

ખારોડ—ક્ષારવાળી જમીન માટે ખારોડ શબ્દ વપરાય છે.

તેવી જમીનના માલિક માટે મૂળ ખારોડ શબ્દ વપરાયો લાગ્યો. આ ઉપરથી ખારોડ અટક પડ્યાનું અનુમાન બંધાય છે.

ખોખાણી—ખોખાં બનાવવાનો ધંધો કરનારની આ અટક હોઈ શકે, એવી એક માન્યતા છે. આ અટક બાપદાદાના નામ ઉપરથી પડેલી હોય એવો પણ એક સંભવ રહે છે, તેથી તે વિભાગમાં પણ તેને મૂકી છે.

ગજરાવાળા—હારગજરા વેચનાર.

ગજજર—સુતારના ઉપરીને, એટલે કે મુખ્ય મિસ્ત્રીને ગજજર કહેવાય છે. મૂળ સુતારનો ધંધો છોડી દાંધા છતાં કેટલાંક કુટુંબોએ ગજજર અટક ચાલુ રાખેલી છે.

ગજવાળા—ગજિયાણી નામનું રેશમી કાપડ વેચનાર.

ગઢવી—કિલ્લાને સાચવવાનું કામ કરનારા ગઢવી કહેતા. હવે એવા કિલ્લાઓ પણ રહ્યા નથી, અને તેમને સાચવવા પડે એવી પરિસ્થિતિ પણ રહી નથી; છતાં આ અટક ચાલુ રહી છે.

ગરીવાળા—ગળીનો વેપાર કરનાર ગળીવાળા ઉપરથી લોક-વાણીએ બદલાઈને ગરીવાળા અટક બની હોય એવું જણાય છે.

ગલિયારા—ગળીથી કપડાં અથવા સુતરને રંગવાનો ધંધો કરનારને ગલિયારા કહે છે.

ગામી—ગામના મુખીને ગામી કહે છે. આ ઉપરાંત બાગફલનું કામ કરનાર તથા વેચનારને પણ ગામી કહેવામાં આવે છે.

ગાંધી—મહાત્મા ગાંધીજીએ આ અટકને જગવિખ્યાત બનાવી છે. ગાંધીનો ધંધો કરનાર—ગમે તે કામમાં અટક એ હોય છે. પારસી તથા મુસલમાન કામમાં પણ આ અટક છે.

ગોદીવાળા—બંદર ઉપરના માલની વખારના માલિક અથવા ગોદીમાં કામ કરનારને ગોદીવાળા કહે છે.

ગોરાગાંધી—ગાંધીનો ધંધો કરનાર કોઈ માણસનો રંગ અસાધારણ ગોરો હોઈ બીજા ગાંધીઓથી જુદો પડી આવવાથી લોકોએ તેને ગોરા ગાંધીનું ઉપનામ આપ્યું હશે, એમ જણાય છે. તે ઉપરથી આખું કુટુંબ તે જ અટકથી ઓળખાવા લાગ્યું હશે. પારસી કામમાં પણ આ અટક છે.

ગોસલિયા—અસલ પોતાને ઘેર મોટા પાયા ઉપર ગોશાળા સખી ઘણી ગાયોનું તેમને ત્યાં જતન થતું; તે ઉપરથી કુટુંબની અટક ગોસલિયા પડેલી છે. આ અટક કાશિયાવાડમાં વણિક કુટુંબમાં મળી આવે છે.

ગોળવાળા—ગોળ વેચનાર.

ઘડિયાળી—ઘડિયાળ વેચનાર તથા સમી કરનાર.

ઘિયા—ઘી વેચનાર.

ઘીવાળા—ઘીનો વેપાર કરનાર.

ઘાંચી—તેલ બનાવનાર તથા વેચનાર ઘાંચીની જ્ઞાતિ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

ચપડિયા—કસખી કોર, મોળિયાં વગેરે ઉપર ચળકાટ આણવાનું કામ કરનારને ચપડિયા કહે છે.

ચશ્માવાળા—ચશ્મા વેચનાર.

ચામડાવાળા—ચામડાંની વસ્તુઓ વેચનાર.

ચાહેવાળા—ચા વેચનાર.

ચિતારા—ચીતરનાર. ખાસ કરીને નામનાં પાટિયાં વગેરે ચીતરનાર પોતાને ચિતારા કહેવડાવે છે.

ચુડગર—હાથીદાંતની ચૂડીઓ ઉતારનારને ચુડગર કહે છે.

ચુનાવાળા—ચુનો વેચનાર.

ચૂવાવાળા—છાપરામાં નળિયાં ખસી જવાથી વરસાદનું પાણી ઘરમાં પડે, ત્યારે કાણુંને ચૂવા કહે છે. તે ચૂવા સમા કરનારને ચૂવાવાળા કહે છે. ચૂવા નામની સુગન્ધી વેચનાર પણ ચૂવાવાળા કહેવાય.

ચોખાવાળા—ચોખાના વેપારી

ચોળિયા—ચોળિયા અટક અમદાવાદની વણિક કોમમાં મળી આવે છે. તે અટકની હકીકત રસમય છે. શ્રી. ભાઈ વિલોચન દ્રુવે રેડિયો ઉપર ગુજરાતી અટકો વિશે ભાષણ આપતાં ચોળિયા અટકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમની માન્યતા મુજબ ચોળિયું કપડું વેચનારને ચોળિયા કહેવાય છે. હવે ચોળિયા કુટુંબનું પોતાનું એવું અનુમાન છે કે અસલ પોળમાં ચોરા ઉપર બેસવાનો હક અમુક કુટુંબો અથવા અમુક વ્યક્તિઓનો હતો. જે તે હક ભોગવતા તે ચોરિયા કહેવાતા;

અને તેમાંથી રૂપાન્તર થઈ ચોળિયા અટક પડી ગઈ છે. આ ચોળિયા ઉપનામ, મદ્રાસના જે મુસલમાનો બ્રહ્મદેશમાં વેપાર કરવા જાય છે તેમને પણ અપાયું છે. રંગૂન શહેરમાં એવા ચોળિયાઓની સંખ્યા અંધ દુકાનો છે.

છાપગર—કપડાં છાપનાર.

છાપાવાળા—છાપું કાઢનાર અથવા કપડાં છાપનાર.

છીદરીઓવાળા—છીદરી નામના સ્ત્રીઓના સાદલા છાપનાર તથા વેચનાર.

જકાતી—ગામના નાકા ઉપર જકાત લેવા એસે તેને જકાતી કહે છે.

જરદોસ—જરીનું ભરતકામ કરનારને જરદોસ કહે છે. દરજીની જાતિમાં આ અટક હોય છે. મુસલમાન કામમાં પણ આ જ ધંધાને અંગે આ અટક મળી આવે છે. તેની તે વિભાગમાં નોંધ લીધી છે.

જરમનવાળા—જરમનસિલ્વર નામની ધાતુનાં વાસણોનો વેપાર કરનારની આ અટક છે.

જરમરવાળા—જરમનવાળાનું જ રૂપાન્તર થઈ જરમરવાળા અટક બની હશે, એમ લાગે છે.

જરમન સિલ્વરવાળા—જરમન સિલ્વર નામની ધાતુનાં વાસણોના વેપારી.

જરીવાળા—જરીનું કાપડ વેચનાર.

જંગડા—જંગડ માલ વેચનાર.

જનવાળા—જનવાળા અટક પારસીકામમાં ઘણી પ્રચલિત છે. હિન્દુઓમાં આ અટક અસામાન્ય જ ગણાય. પરંતુ આ અટકને કામ અથવા જ્ઞાતિ સાથે કશો સંબંધ નથી. જન એટલે કપાસ લોઢવાનું કારખાનું. આ શબ્દ મૂળ અંગ્રેજી ભાષાનો છે. જનના માલિકે જનવાળાની અટકથી જાણીતા થયા છે.

ટોપીવાળા—ટોપીઓ વેચનાર.

ટંકશાળી—અસલના વખતમાં સિક્કા (ટંક) પાડવાનો સરકાર તરફથી અમુક માણસોને ઇજારો મળતો. આ સિક્કા પાડવાની જગ્યા તે ટંકશાળા. તેના માલિક ટંકશાળી કહેવાતા. હવે ટંકશાળા સરકારના.

પોતાના હાથમાં છે, છતાં ટંકશાળી અટક એ અસલી કુટુંબો ટકાવી રહ્યાં છે.

ડકગર-ડબગર—ડક એટલે નગારાં બનાવનારને ડકગર કહે છે. ડકગરમાંથી જ રૂપાન્તર થઈ ડબગર શબ્દ બન્યો છે.

ડાકવાળા—ડાક શબ્દ મૂળ હિન્દી ભાષાનો છે. તેનો અર્થ ટપાલ થાય છે. ગુજરાતીમાં એ શબ્દ હાલ વપરાશમાં નથી, પરંતુ બ્યારે સરકારી ટપાલખાતું અસ્તિત્વમાં નહોતું, ત્યારે ખાનગી આસામીઓ એક ગામથી બીજો ગામ હાથોહાથ ટપાલ પહોંચાડવાનું કામ કરતા. આ કામ બદલ તેઓ મહેનતાણું લેતા. આ ટપાલીઓ તે જમાનામાં ડાકવાળા કહેવાતા. ડાકવાળાનો જમાનો હજી આપણાં ઘરડાંઓને બરાબર સાંભરે છે. એ જૂની ટપાલી પ્રથાના અવશેષરૂપ આ ડાકવાળા અટક રહી ગઈ છે. આવી અટકો નાશ ન પામે એ ધમ્મવા જેવું છે. નહિ તો એ જૂની પ્રથાઓ પણ આપણે વીસરી જઈશું.

તકતાવાળા—કાચના તકતાઓ વેચનાર.

તમાકુવાળા—તમાકુ વેચનાર.

તલાટી—ગામડાની અંદર સરકાર તરફથી નિયુક્ત અમલદારને તલાટી કહે છે.

તંબોળી—તંબોળીની નાત ગુજરાતી હિન્દુઓમાં છે. તે લોકો પાન વેચવાનો ધંધો કરે છે. આજના જમાનામાં પાનનો ધંધો અસલ કરતાં બહુ વધી ગયો છે, અને તે વધવાની સાથે તંબોળી ઉપરાંત બીજી અનેક નાતના લોકો પણ હવે પાન વેચવાનો ધંધો કરે છે.

નિવેટિયા—દિવેટિયા અટક ગુજરાતમાં જાણીતી છે. નિવેટિયા અટક દિવેટિયા સાથે મળતી આવતી હોઈ ચિકિત્સકોનું ધ્યાન ખેંચે એવી છે. આ અટકની ઉત્પત્તિ વિશે ઘણી રસિક ચર્ચાને અવકાશ છે:

૧. મૂળ નાતજાતના પટેલ જેવા ગણાતા, અને દરેક તકરારનો અન્ત અથવા નિવેડો લાવી આપનારના નામ ઉપરથી નિવેડિયા અટક પડી હોય, અને તેમાંથી બદલાઈને નિવેટિયા અટક પડી હોય.

૨. નિવેટ નામનું ગામ હોય, અને સાંના વતનીની અટક નિવેટિયા પડી હોય.

૩. નૌવર્તિકા—કેટલાક વિદ્વાનોનો મત એવો થાય છે કે હોડીવાટે વેપાર કરનારા, એટલે નાવડીવાળા ઉપરથી નિવેટિયા અટક પડી હોવાનો પણ સંભવ છે. આ અટક સંબંધી મેં ઘણાઓનો અભિપ્રાય લીધા પછી આટલું લખ્યું છે.

તંત્રી—કોઈ પણ કાર્યનું તંત્ર જેના હાથમાં હોય તે ખરું જોતાં તંત્રી કહેવાય. પરંતુ આજના જમાનામાં તે શબ્દનો અર્થ જરા સંકુચિત બન્યો છે, અને દૈનિક વર્તમાનપત્રો, અઠવાડિકો, માસિક પત્રો વગેરે દરેક પ્રકારનાં સામયિકોના તંત્રીઓને જ માટે તંત્રી શબ્દ વપરાય છે. એવા કોઈ લાંબા કાળ સુધી રહેલા તંત્રીની અટક તંત્રી પડી ગયેલી હોય, એ સંભવિત છે.

તાવડીવાળા—રસોઈના કામમાં વપરાતી લોખંડની તાવડીઓ વેચવાના ધંધા ઉપરથી આ અટક પડી ગયેલી છે.

તારકસ—કસબના તાર વેચવા લેવાનો ધંધો કરનાર. કસબના તાર ઉપરથી શબ્દો ઉલટાવી આ અટક બનેલી છે.

તારકસવાળા—જૂના અથવા નવા કસબના તાર વેચવાલેવાનો ધંધો કરનાર.

તાસવાળા—રેશમ વગરનો એકલો કસબ હોય તેને તાસ કહે છે. તેવો તાસ અથવા તાસનાં કપડાં વેચનારને તાસવાળા કહે છે.

તિજોરીવાળા—તિજોરીઓ બનાવનાર અને વેચનાર.

તેલી—તેલનો વેપાર કરનાર તેલી કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે તેલનો વેપાર ધાંચી લોકો કરે છે, પરંતુ તેલી અટક અને તે ધંધાદારીઓ બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ હયાતી ધરાવે છે.

તોલાટ—આ શબ્દ મૂળ ખેતીવાડીનો છે. ખજાં ઉપર અનાજ તોળનારને તોલાટ કહે છે. હાલ તો તે અટકધારીઓ બીજા અનેક ધંધાઓ કરે છે.

દરુ—ગામડાની અંદર અમલદારને દરુ કહે છે. કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે ધુ, ધુવ અને દરુ એ ત્રણે અટકો મૂળ ગામડાના અમલદારના ઓહા ઉપરથી જ નીકળેલી મનાય છે.

દાણી—દાણુ લેવાનું કામ જેને સોંપાયું હોય તેને દાણી કહે છે.

દામણીવાળા—સ્રીઓને માથે બાંધવાની દામણી બનાવનાર તથા વેચનાર.

દાંતવાળા—હાથીદાંતની વસ્તુઓ બનાવનાર તથા વેચનાર.

દિવેટિયા—ગુજરાતના એક જાણીતા અને બહોળા કુટુંબની આ અટક છે. વળી તે અટકની ઉત્પત્તિ વિશે પણ એકમત નથી. તેથી અહીં તેની જરા લંબાણથી ચર્ચા કરી છે.

અમદાવાદના દિવેટિયા કુટુંબના જાણીતા પુરુષનું નામ ભોળાનાથ સારાભાઈ હતું. ભોળાનાથના પિતા સારાભાઈએ એક જગતને સ્થળે પોતાનું નામ લખતાં ‘અવટ’કે ગણેયા—મશહૂર દિવેટિયા’ એ પ્રભાણે પોતાનું ઓળખાણ આપ્યું છે. ગણેયા અથવા ગુણેયા નાગર લોકોનું એક જાણીતું ગોત્ર છે. પરંતુ આમાં એક બીજી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. સારાભાઈનું ગોત્ર ગુણેયા નહિ પણ ‘કસ્યપ’ હતું. ગમે તેમ હોય પણ તેઓ ‘દિવેટિયા’ને નામે મશહૂર એટલે જાણીતા હતા, એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે. ત્યારે આ દિવેટિયા કે દિવેટિયા શબ્દનો અર્થ શો હશે તે વિશે એત્રણ તર્ક બંધાય છે:

૧. ફારસી ભાષામાં દવાત=લેખનસામગ્રી એવો શબ્દ છે. અમદાવાદમાં મુસલમાન રાજ્યમાં લખવાનું કામ તેઓ કરતા તે ઉપરથી તેઓ દવાતિયા—અને પછી દિવેટિયા કહેવાયા છે.

૨. સદ્ગત શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ પોતાના કુટુંબની અટકનું મૂળ જુદું જ શોધ્યું છે. શ્રી. નરસિંહરાવનું માનવું હતું કે દિવેટ એટલે મશાલ ધારણ કરનારની આ અટક હોવી જોઈએ. મશાલ ધારણ કરનાર—જ્યોતિર્ધર—ની પદવી બાદશાહી વખતમાં બહુ જોઈ મનાતી. ભક્ત નરસિંહ મહેતા રાસલીલામાં ‘નરસિંહ દિવેટિયો’ કહેવાયા છે, કારણ કે, તે મશાલ લઈ રાસલીલામાં બેઠા હતા.

૩. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સાથે આ અટક ઉપર ચર્ચા કરતાં તેમણે પણ આ અટકનું મૂળ દીપવર્તિકા: શોધ્યું છે. એટલે શ્રી. નરસિંહરાવભાઈના અનુમાનને મુનિશ્રી પણ મળતા આવે છે.

ધ્રુવ અને ધ્રુ—મીઠાના અગરના ઇમ્મરદારને ધ્રુ અથવા ધ્રુવ કહેવામાં આવતા. અત્યારે ગુજરાતમાં થોડાં નાગરજાતિનાં કુટુંબોમાં આ અટક મોજદ છે; પરંતુ મીઠાના ઇમ્મરા તેમની પાસે રહ્યા નથી.

ઘોખી—કપડાં ઘોવાનો ધંધો કરનાર.

નાણાવટી—પૈસાની લેણદેણ કરનાર.

નાયક—કોઈ પણ મંડળીના અગ્રેસરને નાયક કહે છે. આ ઉપરાંત તરગાળા લોકોને પણ નાયક કહેવામાં આવે છે.

નારિયેળવાળા—જેના બગીચામાં નારિયેળનાં ઝાડ હોય, અથવા જેને ત્યાં નારિયેળનો વેપાર હોય તેની આ અટક હોય.

પકવાસા—મકાનનું છાપરું બનાવવામાં વપરાતી પાટિયાંની ચીપને પકવાસા કહેવાય છે. તે ઉપરથી તે લોકડાં વેચનારનું નામ પકવાસા પડ્યું, અને આ રીતે પકવાસા અટક અસ્તિત્વમાં આવી છે.

પગી—માણસનાં પગલાં ઉપરથી ચારને શોધી કાઢનારને પગી કહે છે. આ ઉપરથી મકાનની ચોકી કરનાર રક્ષકને પગી કહેવામાં આવે છે.

પટવા—રેશમ ગૂંથવાનો ધંધો કરનારને પટવા કહે છે. અમદાવાદમાં એક સ્થળ પણ તે નામની સાથે જોડાયેલું હોઈ પટવા શેરીને નામે જાણીતું છે. આજે પટવા અટક ધારણ કરતા માણસો બીજા અનેક નોકરીધંધામાં ગૂંથાયા છે.

પટવારી—ગામડામાં અમલદારને પટવારી કહે છે.

પટોળાવાળા—હાથવણાટનાં અમુક પ્રકારનાં રેશમી કપડાંને પટોળું કહેવાય છે. પટોળાં વણવાનું ગુજરાતમાં મુખ્ય સ્થળ પાટણ છે. ત્યાંનાં પટોળાં આજે પણ વખણાય છે. પટોળાં વણનાર કે વેચનારની આ અટક છે.

પડિયા—પડી વગાડનારને પડિયા કહે છે. પડી (મસાલાઓની) વેચનારને પણ પડિયા કહી શકાય.

પરી—પરીખ (એટલે પરીક્ષક) શબ્દને ટૂંકાવીને આ અટક બનાવેલી છે. એ અટકનો વિસ્તારથી અર્થ પરીખ શબ્દમાં સમજાવેલો છે, તેથી અત્રે વધારે લખ્યું નથી.

પરીખ—ચાંદીસોના વજેરેની પરીક્ષા કરનારા લોકોને પરીખ કહેવાય છે. આ અટક ઘણું કરીને વણિક કોમમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે

છે. પરીખ ઉપરથી પરી, પારેખ તથા પારી અટકો પણ બિપજેલી છે. સર્વનો અર્થ એક જ છે.

પંચાલ—લુહારનું કામ કરનારને પંચાલ કહે છે.

પાટીવણા—ખાટલા ઉપર ભરવાની પાટી વણવાના ધંધા ઉપરથી પાટીવણા અટક પડી છે.

પાલખીવાળા—જ્યારે મોટરોનો જમાનો ન હતો, ત્યારે રથ, ગાડી, પાલખી વગેરેનો ઉપયોગ ઘણો થતો હતો. જેને ઘેર પાલખી હોય તે પાલખીવાળા કહેવાતા. હવે પાલખીઓનો વપરાશ લગભગ ચાલ્યો ગયો છે.

પારેખ—પારેખ પણ પરીખ શબ્દની માફક ચાંદી તથા સોનાની પરીક્ષા કરનાર માટે વપરાતો શબ્દ છે.

પારી—પારેખનું ટૂંકું રૂપ પારી છે.

પાસાવાળા—પાસા બનાવનાર.

પીઠાવાળા—ઘાઝના પીઠાવાળા.

પૂજારા—મંદિરમાં પૂજા કરનાર.

પૂજારી—મંદિરમાં પૂજા કરનાર.

પોથીવાળા—પોથી વેચનાર.

ફડિયા—ઘાણા વેચનાર અથવા કણિયા માટે ફડિયા શબ્દ પણ વપરાય છે.

શીતવાળા—નાડું અથવા પાટી માટે શીત શબ્દ વપરાતો હતો. હવે તે શબ્દ વધારે ભાગે સાડી ઉપર ચોડવાની કોર માટે વપરાય છે. શીત વેચનારને શીતવાળા કહે છે.

ફોજદાર—પોલિસખાતામાં નોકરીનો એક હોદ્દો છે.

બનાતવાળા—બનાત નામનું બહુ ગરમ કાપડ આવે છે તે વેચનારની આ અટક છે.

બદામી—બદામના વેપારી.

બરફવાળા—બરફ વેચનાર.

બંગડીવાળા—બંગડી વેચનાર.

બંધારા—મશરૂનું કામ કરનાર તથા બાંધણીનું કામ કરનારને

ખંધારા કહે છે, ખંધારા હિન્દુ તથા મુસલમાન બન્ને કોમમાં હોય છે.

ભરવાડા—ભરવાડનો ધંધો કરનાર.

ભંડારી—ભંડાર સાચવનારા.

મક્રીમ—મૂળ શબ્દ મુક્રીમ છે. આ અટકના સંબંધમાં શ્રી રત્નમશિરાવ જોટના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તક ‘ગુજરાતનું પાટનગર’માંથી નીચેની હકીકત મળી આવે છે :—ગુજરાતના આદ્યશાહી વખતમાં મુક્રીમ નામનો અમલદાર નિમાતો. સેંકડે બાર આના જકાત લઈ, મુક્રીમ તે રાજના ખજાનામાં ભરતો. આ વખતના પુરાવામાં મુક્રીમ એટલે અત્યારે મક્રીમ અટક ધારણ કરતા એક ભાઈ લખી જણાવે છે કે “ગુજરાતના પાટનગરમાં આપેલી હકીકત સત્ય છે, કારણ કે આદ્યશાહના વખતમાં અમારા આપદાદાઓ નોકરી કરતા હતા, અને તેઓ જકાતખાતાના ઉપરિ હતા. મુક્રીમનું અપભ્રંશ ‘મક્રીમ’ થયેલું છે. અને ‘મુક્રીમ’ એ ઉર્દૂ શબ્દ છે, જેનો અર્થ જકાતી અમલદાર એવો થાય છે. અમારા જાણુવા પ્રમાણે આ અટક અમારા એકલા એક જ કુટુંબની છે (જેનાં હાલ જુદાંજુદાં ઘર છે). ફક્ત બંગાળમાં માક્રીમ અટક છે એમ સાંભળ્યું છે.”

મગિયા—મગિયું નામનું મગના રંગનું સુતરાઉ કપડું ગુજરાતી સ્ત્રીઓના વપરાશમાં આવે છે; તે વેચનારને મગિયાવાળા અથવા મગિયા કહે છે.

મગિયાવાળા—મગિયું કપડું વેચનાર વેપારીને મગિયાવાળા કહે છે. (વધારે વિગત માટે મગિયા અટક જોવી.)

મનિયાર—બંગડી, ચૂડી વગેરે વેચવાનો ધંધો કરનારને (મનિયારું કરનારને) મનિયાર કહે છે. આપણી જૂની ગુજરાતી ભવાઈમાં મનિયારનો એક વેશ છે અને ‘મનિયાર કેસે નગર સે આયા’ એ જાણીતું ગીત છે. મનિયાર મુસલમાન કોમમાં પણ હોય છે.

મણકીવાળા—કેટલાક લોકોનું એમ માનવું છે કે અસલ કણકીવાળા અટક હતી, તે જરા શરમભરેલી લાગવાથી બદલીને મણકીવાળા અટક પાડવામાં આવી હશે. કોઈ વખત જાહેર જમણમાં આખા ચોખ્ખાને બદલે કણકી વાપરવાથી કુટુંબ કણકીવાળા તરીકે

જાણીતું થયેલું. આ માત્ર સાંભળેલી હકીકત છે - તેને માટે લેખિત પુરાવો નથી.

મરીવાળા—મરી વેચનાર.

મશરૂવાળા—મશરૂના વેપારી.

મહેતા—સંસ્કૃતમાં મહત્તર એવો શબ્દ છે. ખરું જોતાં મૂળ શબ્દ તો મહત્ છે. મહાનથી વધારે ચઢિયાતો તે મહત્તર કહેવાય. મહેતા આ મહત્તર શબ્દમાંથી ઊતરી આવેલો છે. જે માણસો સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં ચઢિયાતું કામ કરતા, તે મહત્તર અથવા મહેતા કહેવાતા. ચઢિયાતું કામ એ લોકોને સોંપાતું, તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ શુદ્ધિ તથા જ્ઞાનમાં ચઢિયાતા હતા. આ મહેતાઓ ઘણુંખરું રાજ્યની અંદર પ્રધાનપદું ભોગવતા. અત્યારે મહેતા અટક અતિ સામાન્ય થઈ પડી છે, અને તે હિન્દુ તથા પારસી બન્ને કોમમાં પ્રચલિત છે. હિન્દુઓમાં પણ તે અટક એક અમુક જાતિમાં જ હોય એવું રહ્યું નથી. ગમે તે જાતિમાં મહેતા અટક હોઈ શકે છે. અસલ નાગર લોકોમાં દરેક પુરુષના નામની આગળ મહેતા શબ્દ લગાડવામાં આવતો—નરસિંહ મહેતા એ રીતે મહેતા શબ્દને અમર બનાવતા ગયા છે. વણિકમાં જેમ શાહ ઉપનામ છે, તેવું અસલ નાગરમાં મહેતા ઉપનામ હતું.

હવે તો મહેતા શબ્દનો અર્થ પણ ગુમાસ્તાની નોકરી કરનાર, એવો બની ગયો છે. વળી નિશાળના, ખાસ કરીને ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકને મહેતા અથવા મહેતાજી કહેવામાં આવે છે. અને હવે તે અટકમાં મહત્તરપણું પણ ઘસાઈ ગયું છે.

મહેતાજી—ગુમાસ્તા, મુનીમ અથવા પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકની નોકરી કરનારને મહેતાજી કહેવામાં આવે છે. હવે મહેતાજી શબ્દની જગ્યા ‘માસ્તર’ એવા નહિ અંગ્રેજી અને નહિ ગુજરાતી શબ્દે લેવા માંડી છે. મહેતા શબ્દ વિશે સવિસ્તર વિગત ઉપર મહેતા અટકમાં આપેલી છે.

મિસ્ત્રી—મુખ્ય કડિયાને તથા મુખ્ય સલાટને મિસ્તરી અથવા મિસ્ત્રી કહે છે. તે પછી કોઈ પણ હોંશિયાર કારીગર માટે તે શબ્દ

વપરાવા લાગ્યો છે. સુધારને પણ મિત્રી કહેવામાં આવે છે. પારસી લોકોમાં રસોઈ કરનારને પણ મિત્રી કહે છે. મેરટ્ટી શબ્દ મૂળ પોર્ટુગીઝ ભાષામાંથી આવેલો છે.

મુન્સફ—ન્યાય આપવાનું કામ કરનાર.

મુખી—ગામના મુખ્ય પુરુષને મુખી કહે છે.

મુન—મુનશી એટલે શિક્ષક એનું ટૂંકું રૂપ મુન થયેલું, એમ જણાય છે.

મુતીમ—હિસાબકિતાબ રાખવાનું કામ કરનાર.

મેઢ—લશ્કરના અમુક ઓદ્ધેદારને મેઢ કહેતા, એવી આ અટક-ધારીઓની માન્યતા છે. આ અટક અમદાવાદ તથા કાશીના વડનગરા નાગર જ્ઞાતિમાં હાલ અસ્તિત્વમાં છે.

મેતીવાળા—મેતીના વેપારી.

મોદી—અનાજ વગેરે વેચનાર.

રખારી—ગાય, બેસો રાખનાર.

રસાણિયા—ધાતુની વસ્તુઓ ઉપર રસ અથવા ઢોળ ચઢાવનારને રસાણિયા કહે છે.

રંગરેજ—કપડાં રંગનાર.

રંગવાળા—રંગ વેચનાર.

રાજદાણી—રાજ્ય તરફથી જેને દાણ એટલે જકાત લેવાનું કામ સોંપેલું હોય તેને દાણી અથવા રાજદાની (રાજદાણી) કહે છે.

રામી—માળીનો ધંધો કરનારને રામી કહે છે.

રાવળ—રાજકુલના દેવાલયના પૂજારી.

રેશમવાળા—રેશમ તથા રેશમી કાપડ વેચનાર.

લખિયારા—લખવાનું કામ કરનાર.

લવિંગિયા—લવિંગનો વેપાર કરનાર ઉપરથી લવિંગિયા અટક પડી હોય, એવું બની શકે. કેટલાકનું એવું માનવું છે કે આ અટક ધંધા ઉપરથી પડેલી નથી; પરંતુ કુટુંબમાં એકાદ વ્યક્તિનો સ્વભાવ તીવ્રો હોય, તો તે ઉપરથી તે માણસને મશ્કરીમાં લવિંગિયાનું ઉપનામ મળેલું, અને એ રીતે પછી આખા કુટુંબની અટક લવિંગિયા

પડી ગયેલી. આ અનુમાન આંધવા માટે કશો પુરાવો આપણી પાસે મોજૂદ નથી.

લસણવાળા—લસણ વેચનાર.

લશ્કરી—લશ્કરમાં લઢવા જનારની આ અટક હોઈ શકે. કેટલીક વખત લશ્કરમાં ખોરાક વગેરે પૂરું પાડનારને પણ લશ્કરી કહે છે, અને એ રીતે લશ્કરી અટક પડી ગઈ હોય, એમ બની શકે. અમદાવાદમાં આ રીતે પડેલી અટકવાળું એક ‘લશ્કરી’ કુટુંબ છે પણ ખરું.

લાકડાવાળા—લાકડાના વેપારી.

લાખિયા—લાખનો વેપાર કરનાર.

લાદીવાળા—લાદીના વેપારી.

લાપસીવાળા—આ અટકના મૂળ વિશે બે મત છે. મારું માનવું છે કે અસંત્ર આપદાદામાં એકાદ વડવાનું નામ લાભસિંહ હોય, અને તે જાણીતા પુરુષ થઈ ગયા હોય તો તે ઉપરથી ‘લાભ-સિંહવાળા’ અને તે પછી ઉતાવળમાં બોલવા જતાં લાવસીવાળા કે લાપસીવાળા અટક પડી ગયેલી હોવી જોઈએ. કેટલાકનું એમ કહેવું છે કે ન્યારે ન્યાત જમાડવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે લાપસીનું જમણું કરવાનો કુટુંબનો રિવાજ પડેલો, તેથી ન્યાતના લોકોએ મશ્કરીમાં લાપસીવાળા અટક પાડી હશે.

લોઢી-તાવડી—લોઢી-તાવડી વેચનાર.

લાલવાળા—(લાહેવાળા) સૂરત શહેરની અંદર લાહે નામનું રેશમી કાપડ વણાતું (અને તે કાપડ ઉપર સફાઈખંધ આંધણીનું કામ થતું). એ લાહે નામનું કપડું વેચનારા તે લાહેવાળા અથવા લાલવાળા કહેવાતા. અત્યારે એ જાતનું કાપડ થતું નથી, છતાં તેના એક વખતના અસ્તિત્વની સાક્ષીરૂપ આ અટક રહી ગઈ છે.

લુહાર—લુહારકામ કરનાર.

લેખડિયા—લખનારા.

લોટવાળા—લોટના વેપારી.

વકીલ—વકીલાત કરનાર.

વખારિયા—કોઈ પણ પ્રકારની વખારના માલિકને વખારિયા કહી શકાય.

વણુકર—કાપડ વણુનાર.

વહિયા—વહી એટલે થયેલા કામની નોંધ (record) રાખવાનું કામ કરનારને વહિયા કહે છે.

વાળંદ—હળમને માટે વાળંદ શબ્દ પણ વપરાય છે.

વીમાવાળા—વીમો ઉતારનાર.

વીણુ—ખીનકાર ઉપરથી હોય એવી કોઈક કલ્પના કરે છે.

વૈદ્ય—વૈદ્ય કરનાર.

વ્હોરા—વેપારી શબ્દનું એક રૂપાન્તર છે. અત્યારે આ અટક વધારે ભાગે મુસલમાન કોમમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ એ શબ્દ પણ ગુજરાતી ભાષાનો જ છે અને આજે પણ ગુજરાતી હિંદુઓમાં કવચિત્ વ્હોરા અટક નગરે પડે છે.

શરાફ—અંગ્રેજીમાં શ્રોફ શબ્દ છે, અને ગુજરાતીમાં આપણે શરાફ વાપરીએ છીએ. પૈસાની ધીરધાર (મોટા પાયા ઉપર) કરનારને શરાફ કહે છે.

શાહ—શાહ શબ્દનું પુરાણુ એટલું લાંબું બની શકે એમ છે, કે તે ઉપર ધારીએ તો એક આખો નિબંધ લખી શકાય. આપણે તો આપણા ઉપયોગ પૂરતી જ તે શબ્દ વિશેની માહિતી અહીં ટાંકીશું.

સ્વ. શ્રી. નવલરામ લક્ષ્મીરામે ગુજરાતની મુસાફરીનું વર્ણન કરતાં અમદાવાદી શાહનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અત્રે નોંધવા જોવા છે:

કવિ કહે છે કે અમદાવાદમાંથી :—

ગર્ભ પાદશાહી ઘણા દિવસથી,

પણ શાહે રંગ રાખ્યો રે;

ખાંધી સાડા ત્રણ તાંતણે શહેરનો;

ધંધો ધોકારે રાખ્યો—રમીએ ગુજરાતે.

પાદશાહી ઘણા કાળથી અમદાવાદમાંથી ચાલી ગયા છતાં શાહે એટલે વધુિક લોકોએ અમદાવાદની આખર સૂતર અને રેશમના વણાટના ઉદ્યોગથી ટકાવી રાખી, એમ કવિ કહે છે. આ ગરખી લખાયાને

ધણે સમય થઈ ગયો, છતાં હજી એ જ ‘શાહ’ લોકો સૂતરને તાંતણે અમદાવાદનો ધંધો ધમધોકાર ચલાવી રહ્યા છે.

ગુજરાતી હિન્દુઓમાં શાહ અટક માત્ર વણિક કોમમાં હયાતી ધરાવે છે. શાહ એટલે જ વાણિયો એવી લગભગ ૩૬ માન્યતા બની ગઈ છે. ગુજરાતમાં દરેક વાણિયાના નામની આગળ શાહ ઉપનામ ધણું કરીને લગાડવામાં આવે છે. જે તેની બીજી કોઈ અટક હોય, તો તેના નામને અન્તે તે મુકાય છે. પણ વાણિયાના નામને મોખરે શાહ શબ્દ મુકાવો જ જોઈએ એવી પ્રથા છે (જે આજના જમાનામાં ક્રાંતિક અંશે નાબૂદ થતી જાય છે). દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ મોતીનો વેપાર કરતો હોય તો તેની અટક બલે મોતીવાળા ગણાય, પણ તેનું પૂરું નામ તો આ જ મુજબ લખાવાનું—શાહ ચન્દુલાલ વીરચંદ મોતીવાળા.

હવે આ શાહ અટક શા ઉપરથી પડી તે સંબંધી અનેક તર્ક-વિતર્ક થયા છે. મુસલમાન લોકોમાં પણ શાહ અટક છે, પણ તેની ચર્ચા યોગ્ય સ્થળે કરીશું. મૂળ ‘સાધુ’ શબ્દ લોકોની ખોલીમાં સાદુ થયો, અને તે ઉપરથી સાહ શબ્દ ખોલાવા અને લખાવા લાગ્યો; અને તે સાહ ઉપરથી આજનો શાહ શબ્દ આવ્યો છે, એમ મનાય છે. આ ઉપરથી કેટલાકની અટકળ એવી છે કે તે જમાનામાં વેપારી લોકો પણ સાધુચરિત હશે. જાણીતી સત્યનારાયણની માહાત્મ્યકથામાં ‘સાધુ વાણિયો’ આવે છે, તે તો સર્વને વિદિત હશે જ. સાધુ વાણિયો એ સદ્ગૃહસ્થ વાણિયો. શાહ શબ્દ સાધુમાંથી ઊતરી આવેલો માનીએ તો વણિકલોકોને માટે તે ગૌરવભરેલું ગણાય. પરંતુ આ શાહ શબ્દ વિશે એક બીજી પણ અટકળ થઈ શકે છે. સાધુ શબ્દ ઉપરથી શાહ શબ્દ બન્યો, તે વિશે એ મત નથી, પરંતુ સાધુ શબ્દના અર્થ વિશે મતભેદને સ્થાન રહે છે. કેટલાકનું એવું માનવું છે કે સાધન-વાળો અથવા સાધનો વેચનારો માણસ તે સાધુ કહેવાયો, અને એ રીતે વેપારી લોકો એ જ અર્થમાં સાધુ કહેવાતા અને તેમાંથી શાહ અટક બની છે.

શાહીવાળા—શાહીના વેપારી.

શેરહલાલ—શેરહલાલી કરનાર.

શેલત—જમીનદારની વસૂલાત ઉધરાવનાર અમલદારને શેલત કહેવામાં આવતા.

સટાવાળા—સટો કરનાર.

સલાટ—સલાટનું કામ કરનાર.

સોની—સોનાના દાગીના ઘડનાર.

સોનાવાળા—સોનાચાંદીનું કામ કરનાર.

સોપારીવાળા—સોપારીના વેપારી.

સીતવાળા—કસબ માટે સીત શબ્દ પણ વપરાય છે; એટલે સીત અથવા કસબનો ધંધો કરનારને સીતવાળા કહે છે.

સાણુવાળા—સાણુનો વેપાર કરનાર.

સાણુગોળા—સાણુગોળા વેચનાર.

સુતરિયા—સૂતરના વેપારી.

સરૈયા—સુગન્ધી પદાર્થો, જેવા કે અત્તર વગેરે વેચનાર.

સુખડિયા—મીઠાઈ અનાવનાર અને વેચનાર.

સુખડવાળા—સુખડ વેચનાર.

સુતાર—સુતારી કામ કરનાર.

સેલુગર—સ્ત્રીઓને પહેરવાની સેલુ નામની એક પ્રકારની સાડી હોય છે, તે સાડી અનાવનારને સેલુગર કહે છે.

સોદાગર—વેપારી.

સાંકળિયા—આ અટકને ધંધાદારી અટકોના વિભાગમાં મૂકી છે. પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ વિશે ખાતરી નથી. કોખંડ અને પિત્તળની સાંકળો અનાવનાર અથવા વેચનારની આ અટક હોઈ શકે. પરંતુ સાંકળિયો અથવા સાંકળચંદ માણસનું નામ પણ હોય છે, એટલે કદાચ કોઈ તે નામવાળા માણસ ઉપરથી પણ આ અટક પડી હોય, એમ બની શકે.

સુવર્ણકાર—સોનીનો ધંધો કરનાર કોઈ સોનીએ વધારે સંસ્કૃતમય અને વધારે માન ઉપજાવે, એવી અટકનો શોખ થતાં સોની અટક બદલી સુવર્ણકાર અટક પાડેલી છે.

હીરાખાણુવાળા—હીરાની ખાણના માલિક.

સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો

સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો ગુજરાતી હિન્દુઓમાં ઘણી છે; પરંતુ આવી રીતે પડેલી અટકો ગુજરાત કરતાં મહારાષ્ટ્રમાં ઘણી જ વધારે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગામના નામ સાથે 'કર' પ્રત્યય લગાડી દઈ અટક બનાવવામાં આવે છે—દાખલા તરીકે દેવાસ ગામનો વતની દેવાસકર કહેવાય. આ રીતે 'કર' પ્રત્યય લગાડી અનેલી અટકો ગુજરાતમાં પણ થોડીઘણી મળી આવે છે. તેમાં તરી આવતો દાખલો બોટાદકરનો છે. ગુજરાતી હિન્દુ કરતાં પારસી લોકોમાં એમની વસ્તીના પ્રમાણમાં સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. સૂરત જિલ્લાના દરિયાકિનારે આવેલાં નાનાંમોટાં તમામ ગામો જેવાં કે સંગળ, બોરડી, દહાણુ, ડુમસ, માંડવી, ભિલાડ, જ્યાં પારસી લોકો ઇસ્લામી ૧૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે આવી પહેલવહેલા વસ્યા, તે ગામો ઉપરથી પડેલી તેમની અટકો હજી ચાલુ છે, અને તે પ્રદેશમાં પારસી લોકોની વસ્તી પણ હજી ઘણી છે. બીજી યાદીઓની માફક આ પ્રકારની અટકોની યાદી પણ સંપૂર્ણ તો નથી જ. જોટલી મળી શકી, તેટલી અટકો અહીં ટાંકી છે.

આ પ્રકારની અટકો બે રીતે પડે છે:

૧. કોઈપણ માણસ પોતાનો પ્રદેશ અથવા ગામ છોડીને બીજે રહેવા જાય, તો તે પોતાના મૂળ વતનના નામને એકાદ પ્રત્યય લગાડી તેની અટક બનાવી દે છે (અથવા લોકો તેને તે અટકથી ઓળખવા માંડે છે). આવી રીતે અસંખ્ય અટકો પડે છે. અંકલેશ્વરથી કોઈ માણસ ભરૂચ રહેવા ગયો તો તે ભરૂચમાં 'અંકલેશ્વરિયા' ને નામે ઓળખાય; અને તે જ મુજબ કોઈ ભરૂચી માણસ અંકલેશ્વર રહેવા જાય તો તે પોતાને ભરૂચી કે ભરૂચા કહેવડાવે. પારસી લોકોમાં ગામના નામને 'વાળા' લગાડી ઘણી અટકો બનેલી છે. હિન્દુઓમાં પણ એવી કેટલીક અટકો છે. દાખલા તરીકે, મૂળ આણુના રહીશ તે આણુવાળા, કાશીથી ગુજરાતમાં આવી વસેલા તે કાશીવાળા, મૂળ વતન જેનું માણસ હોય તે માણસવાળા, રતલામના અસલ વતની તે રતલામવાળા વગેરે.

૨. બીજા પ્રકારમાં કોઈ અમુક માણસ ઘણાં વર્ષો પરગામ કે પરપ્રાન્તમાં રહી પાછો પોતાના મૂળ વતનમાં રહેવા આવે ત્યારે તે પરગામ કે પરપ્રાન્ત ઉપર તેની અટક પડી જાય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ ઘણાં વર્ષ અમદાવાદ રહી પાછો મૂળવતન સુરતમાં જાય, તો અધા તેને અમદાવાદીને નામે બોલાવે, અને એ રીતે એ જ તેની તથા તેના કુટુંબની અટક બની જાય. એ જ રીતે કોઈ ગુજરાતી બહુ વખત બંગાળામાં રહી આવે તે બંગાળી કહેવાય. બહુ વર્ષો પરદેશ રહ્યાથી ‘પરદેશી’ અટક પણ આ જ રીતે પડેલી છે.

આ વિભાગમાં ગામ ઉપરાંત સ્થળનો નિર્દેશ કરતી હોય એવી અટકો પણ લેવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે, કોટડામાં—એટલે ગામ, બહાર પરામાં—રહેનારા માણસો કોટડાવાળા કહેવાયા; તે જ રીતે નાગરવાડામાં રહેનારા તે નાગરવાડિયા, ડેલાવાળા, ડેલીવાળા, વગેરે. ગામ અને સ્થળનાં નામ ઉપરથી બનેલી અટકો તો ગુજરાતી લોકોમાં વધ્યાં જ કરવાની. જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ માણસ સ્થળાન્તર કરે ત્યારે એની નવી અટક પડવાનો સંભવ રહેવાનો જ. આ રીતે ગામનાં નામ સાથે વાળા, કર વગેરે પ્રત્યયો જોડી દીધાથી દેશમાં જેટલાં ગામ છે તેટલી અટકો માટે અવકાશ છે. આ યાદીમાં કેટલીક અટકો એવી છે કે એક જ ગામના નામ ઉપરથી તે પડેલી હોય છતાં, જુદા-જુદા પ્રત્યયો લાગવાથી તે જુદાજુદા સ્વરૂપની બની છે. દાખલા તરીકે,

ખંભાતા—ખંભાતી.

ભરૂચા—ભરૂચી.

પાટણકર—પટણી.

માલવીય—માળવી, વગેરે.

આ પ્રકારની અટકોની યાદી આ વિભાગમાં આપી છે. કેટલાંક ગામ ઘણાં જણીતાં છે, અને કેટલાંક ગુજરાત કે કાઠિયાવાડનાં કોઈ એતાડાં ગામડાંઓનાં નામ ઉપરથી પણ અટકો પડેલી છે, તે આ યાદી જોતાં જણાશે. ન્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં ગામ અથવા સ્થળનું નામ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આ જાતની અટકો ઉપરથી એક રસિક તારવણી નીકળી શકે એમ છે. આ સર્વ અટકો અત્યારના ગુજરાતી લોકોની જ

છે. પણ આ યાદી ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે ગુજરાતી લોકોને ગુજરાતખહારનાં કેટલાં ગામો સાથે સંબંધ બંધાયેલાં છે. આવાં ગામોમાં દિલ્હી, કાશી, કાનપુર, આગ્રા વગેરે સ્થળોનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરથી આપણે અનુમાન બાંધીએ છીએ કે કાં તો ગુજરાતીઓ ત્યાં જઈ વસ્યા હોવાથી તેમની તે ગામોનાં નામ ઉપરથી અટક પડી ગઈ, અથવા તે ગામોમાંથી આવી તેઓ ગુજરાતમાં વસ્યા, તેથી તેમનાં મૂળ વતનની યાદગીરીમાં તેમણે તેવી અટકો સ્વીકારી.

સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકોની યાદી

અક્રવાળા—

અગરવાલ } આગ્રાના વતનીઓ પોતાને અગરવાળ કે
અગરવાળા } અગરવાળા કહેવડાવે છે.

અદલપારા—ગામના નામ ઉપરથી પડેલી હશે, એમ લાગે છે.

અવાસિયા—અવાસ=ઘર. (કહેવત છે કે અવાસ બળી ગયા તે કોલસા રહી ગયા.)

અંકલેશ્વરિયા—

અંજલિયા—કચ્છમાં અંજલ ગામ આવેલું છે.

આણુવાળા—

ઉમરવાડિયા—સુરત જિલ્લામાં ઉમરવાડી નામનું ગામ આવેલું છે.

કુચ્છી—

કડીકર—

કરાણી—

કસૂદિયા—

કંથારિયા—કંથાર ગામના.

કાનપુરા—કાનપુરના.

કાશીવાળા—કાશીના.

કોટડાવાળા—

કોઠાવાળા—

કોરા—કાઠિયાવાડમાં કોરા નામનું ગામ છે.

ખંડેરિયા—

ખંભાતા—

ખંભાતી—

ખંભોળજિયા—ગામનું નામ ખંભોળજ છે. આ નાનું ગામ કાઠિયાવાડમાં આવેલું છે.

ગઢડાકર—

ગઢિયા—

ગમીજવાળા—

ગુર્જર—ગુર્જર પ્રદેશનું નામ છે, અને તે ઉપરાંત ગુર્જર નામની એક નાત પણ છે.

ઘોઘારી—ઘોઘાના વતનીની અટક ઘોઘારી પડી છે.

ચકલાશીવાળા—

ચાંપાનેરિયા—

છાયા—છાયા નામનું કાઠિયાવાડમાં નાનું ગામ છે.

જંભુસરિયા—

જનમનગરી—

જેતલપુરિયા—

જેઘાણી—જનમ-જેઘપુર નામનું કાઠિયાવાડમાં ગામ છે, તેના કેટલાક વતનીઓ જેઘાણી નામે ઓળખાયા છે. સામાન્ય રીતે આવી ‘આણી’ પ્રત્યયવાળી અટકો કોઈ જાણીતા થઈ ગયેલા પૂર્વજના નામ ઉપરથી પડેલી હોય છે. દાખલા તરીકે, રવાણી, મેઘાણી, કીકાણી, વગેરે. પરંતુ આ જેઘાણી અટક બાપદાદાના નામ ઉપરથી નહિ, પણ ગામના નામ ઉપરથી પડેલી અટક છે. ‘આણી’ પ્રત્યય વિશે ચર્ચા, બીજા વિભાગમાં કરેલી છે (પ્રખ્યાત થયેલા પૂર્વજનેના નામ ઉપરથી પડેલી અટકોના વિભાગમાં).

ડેલીવાળા—

ડેલાવાળા—

થાનવાળા—

થાણાવાળા—

દમણિયા—

દિલ્હીવાળા—

દીવેચા—દીવના વતની

દેલવાડાકર—

ધારિયા—ધાર ગામ ઉપરથી પડેલી અટક.

ધોળકિયા—

નગરી—ગમનગર ગામના નામ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

નાગરવાડિયા—નાગરજાતિનો ન હોવા છતાં કોઈ માણસ નાગરવાડામાં રહેતો હોઈ નાગરવાડિયા અટક પામેલો, અને તે પછી નાગરવાડો છોડ્યા છતાં એની એ જ અટક ચાલુ રહી ગઈ હોવી જોઈએ.

નાગોરી—અજમેરની પાસે નાગૌર નામનો પ્રદેશ છે.

નાપાવાળા—

પટણી—

પરદેશી—

પાટણુકર—

પાદરાકર—

પીપરોડિયા—

અલસારા—અલસાડના વતનીની અટક અલસારા હોઈ શકે.

બરોડિયા—ચૌર વડોદરા નામના ગામના વતનીની આ અટક છે.

આંબણિયા—આંબણા કે આમણસાના વતની.

આરૈયા—

બિજવાડિયા—

બિલીમોરિયા—

બોટાદકર—

બોરસદી—

ભરૂચી—

બાદરવાળા—

બાલક્રિયા—

બાલજી—

બાવનગરી—

ભુછાડા—આ અટકનું મૂળ જડતું નથી. કદાચ ગામના નામ ઉપરથી પડી હોય.

માંડડિયા—

માણસાવાળા—

મારુ—મરુભૂમિ એટલે મારવાડ ઉપરથી આ અટક પડેલી છે.

માલવીય—

માળવણિયા—માળવાના.

માળવી—

માહુલકર—

માંડળિયા—

મુથા—

મોઘિયા—

રતલામવાળા—

રાયચુરા—રાયચુરા ગામના. (વધુ માટે જુવો ‘જાણીતા પૂર્વજો’ના વિભાગ.)

રાંદેરિયા—

રામોલિયા—

રીંગાણી—‘આણી’ પ્રત્યયવાળી અટક કાઠિયવાડના એક ગામના નામ ઉપરથી પડેલી છે.

લખપતી—કચ્છમાં લખપત નામનું ગામ છે.

વડાદવાળા—

વઢવાણા—

વસાવડા—

વળિયા—

વાલંભિયા—

વિરોલા—

વેરાટી—વિરાટ નગરના (ધોળકાની આસપાસનો પ્રદેશ) રહેવાશી.
 સંખેરિયા—
 સાંડેસરા—
 સિંગાપોરવાળા—
 સુરતી—
 સોમપુરા—
 સોરઠી—
 હાંસોટી—

જાણીતા પૂર્વજોનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો

આપદાદાનાં નામ ઉપરથી પડી ગયેલી અટકો તળ ગુજરાતમાં આપણે ધારીએ તે કરતાં થોડી છે. કાઠિયાવાડમાં આવી અટકો ઘણા વધારે પ્રમાણમાં છે. કાઠિયાવાડ કરતાં કચ્છમાં આપદાદાના નામ ઉપરથી બનાવેલી અટકો વધારે છે, અને તેથી જો એ ડગલાં આગળ વધી સિન્ધ તરફ નજર દોડાવીએ તો સિન્ધમાં આમીલ લોકોમાં તો તમામ અટકો જાણીતા વડવાઓનાં નામ ઉપરથી જ પડેલી જણાય છે. જાણીતા પૂર્વજોના નામને ‘આણી’નો પ્રત્યય લગાડી દેવાથી સિન્ધી આમીલ લોકોની અટકો બની જાય છે. આવી અટકોના થોડા દાખલા નીચે આપ્યા છે. (આ દાખલા માત્ર સરખામણી પૂરતા જ છે, કારણ કે સિન્ધી અટકોને આ પુસ્તકમાં સ્થાન નથી.)

સિપાહીમલ ઉપરથી સિપાહીમલાણી.

કેવળરામના વંશજ તે કેવળરામાણી

મીરચંદ ઉપરથી મીરચંદાણી

લાલચંદ ઉપરથી લાલવાણી વગેરે વગેરે.

ગુજરાતી હિન્દુઓની અટક માફક આ સિન્ધી અટકો પણ અતિશય દીર્ઘાયુષી નથી. કુટુંબમાં કોઈ માણસે નાત જતનમાં, ગામમાં કે પ્રાન્ત અથવા દેશમાં નામ કાઢ્યું હોય તો તેના નામે તેનું કુટુંબ

ઓળખાય છે. પરન્તુ થોડી પેઢીઓ પસાર થતાં તે જાણીતા પુરુષની ખ્યાતિ ઝાંખી પડતી જાય છે, અને વળી કુટુંબમાં નવો કોઈ પુરુષ પાકે તો તેને નામે કુટુંબની અટક નવી પડે છે. આમ ચાલ્યાં જ કરે છે.

આ ‘આણી’ પ્રત્યય સિન્ધ થઈને કચ્છમાં આવ્યો છે. કચ્છમાં ‘આણી’ પ્રત્યયવાળી અટકો સંખ્યાબંધ મળી આવે છે. આ વિભાગમાં તે બધી અટકોનો સમાવેશ કર્યો છે.

કચ્છમાં ઘેલાભાઈનો છોકરો ઘેલાણી

ગદા ઉપરથી ગદાણી

કાના ઉપરથી કાનાણી

વગેરે અનેક અટકો કિમી થઈ છે. કચ્છથી આગળ પ્રવાસ કરી આ ‘આણી’ પ્રત્યયવાળી અટકોએ કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને કદાચ કચ્છ કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં, છતાં પણ કીકડીક સંખ્યામાં કાઠિયાવાડમાં આણી પ્રત્યયવાળી અટકોએ ક્ષેત્ર ફેલાવ્યું છે. કાઠિયાવાડમાં મેઘાણી, શ્રીધરાણી, નેધાણી, પજવાણી વગેરે ઘણી અટકો છે. આથી આગળ વધીને પૂર્વ તરફ તળ ગુજરાતમાં હજી સુધી આ પ્રકારની અટકો આવી નથી. પરન્તુ અટકોની બદલી, જન્મ, નાશ વગેરે સર્વનો આધાર એક જ વ્યક્તિના મનસ્વી આચરણ ઉપર આધાર રાખતો હોઈ, કોઈ પણ અટક આ પ્રદેશમાં આવશે જ નહિ એમ કહી શકાય નહિ. આ વિભાગમાં ‘આણી’ પ્રત્યયવાળી અટકો વધારે મોટા પ્રમાણમાં હોઈ તેને આ યાદીમાં અગ્રપદ આપ્યું છે; અને બીજી અટકો આ જ વિભાગના સ્વ ભાગમાં મૂકી છે.

જાણીતા પૂર્વજો

ક વિભાગ

અખાણી

અન્તાણી

ઉદાણી

કીકાણી

ખાખાણી

ગદાણી

ગોપાણી

ઘેલાણી

જસાણી	લાખાણી
જેરાળાણી	વસાણી
ટોપરાણી	વચ્છરાળાણી
ડોસાણી	વેલાણી
તલસાણી	વીરાણી
દમાણી	શ્રીધરાણી
દામાણી	સંઘાણી
પજવાણી	સાંગાંણી
ભીમાણી	સોમાણી
મેઘાણી	હરિયાણી
મૂલાણી	હેમાણી

સ્ત્ર વિભાગ

આતમારામ ભૂખણવાળા	દિગ્વેન્દ્ર
કપાળી	નિમાવત
કારા	નીલકંઠ
કારિયા	પ્રેમાપુરી
કારા	મુનશા
કલ્યાણવાળા	રાયચુરા
કારીપારેખવાળા	લાવશી
માંડા	શોધન
જીકાર	હરીસિંગ
	સારાભાર્થ

ક વિભાગ

અખાણી—અખા નામના પૂર્વજના વંશજને અખા ને નામે ઓળખાય છે.

અંતાણી તથા અનન્તાણી—અનન્ત નામના પુરુષના વંશજને આ અટકથી જાણીતા થયા છે.

ઉદાણી—ઉદાના વંશજને ઉદાણી કહેવાય છે.

કીકાણી—કીકાના કુટુંબના કીકાણી તરીકે ઓળખાયા છે.

ખોખાણી—આ વિચિત્ર અટક માટે કેટલાકની એવી માન્યતા છે

કે ખોખાં બનાવવાનો ધંધો કરનારા ખોખાણી કહેવાયા હશે. આ સિવાય આ અટક સંબંધી બીજી અટકળ એવી થાય છે કે ખોખલ નામ ઉપરથી ખોખાણી અટક પડી હશે. ખોખલા પંડ્યાનું નામ જાણીતું છે.

ગદાણી—ગદાના છોકરાઓ.

ગોપાણી—ગોપા નામના પૂર્વજના કુટુંબના છોકરાઓ ગોપાણીને નામે જાણીતા થયા.

છેલાણી—છેલા નામના કોઈ વડવાના નામ ઉપરથી આવી અટક પડી હશે.

જસાણી—જસાના કુટુંબીઓ.

જેરાજાણી—જેરાજ અથવા જયરાજ નામના પૂર્વજના નામ ઉપરથી પડેલી અટક.

ટોપરાણી—ટોપરાંનો એટલે કાં તો નારિયેળનો અથવા સૂકાં ટોપરાંની ગોટીઓ વેચનારના વેપારીની આ વિચિત્ર અટક પડી હશે, એમ મનાય છે. કદાચ ટોપર નામ ઉપરથી પણ આ અટક પડી હોય.

ડોસાણી—ડોસાભાઈના વંશજે ડોસાણી તરીકે ઓળખાય છે.

તલસાણી—તલસી તુલસીદાસના વંશજે તલસાણી કહેવાય છે.

દમાણી અથવા દામાણી—દામા નામના વડવાના વંશજે.

પંજવાણી—આ પણ પૂર્વજના નામ ઉપરથી પડેલી અટક છે. પંજબ થઈ દક્ષિણ તરફ ગિતરતા ગિતરતા આ ક્ષત્રિય કુટુંબે રજ-પૂતાના તરફ પ્રયાણ કર્યું, ત્યાંથી સિન્ધ, કચ્છ તથા કાઠિયાવાડમાં તેમણે વાસો કર્યો. વતન બદલવાની સાથે તેમણે ધંધો પણ બદલ્યો, અને તેઓ લુવાણા કહેવાયા. પંજબ અને સિન્ધમાં હજી આ જાતિ વસે છે, પણ કચ્છ કાઠિયાવાડના લુવાણા સાથે તેમને કશો સંબંધ હવે રહ્યો નથી. આ કુટુંબના મૂળ પુરુષનું નામ પંજુ હતું તે ઉપરથી તેના વંશજે પંજવાણી કહેવાયા છે.

ભીમાણી—ભીમસિંહ અથવા ભીમજી નામના કોઈ પૂર્વજ ઉપરથી ભીમાણી અટક પડેલી છે.

મેઘાણી—મેઘજી અથવા મેઘાના વંશજો મેઘાણીને નામે ઓળખાયા છે.

મૂલાણી—મૂળજી અથવા મૂળરાજના વંશના માણસો મૂલાણીને નામે જાણીતા થયા છે.

લાખાણી—લાખાના વંશજો લખાણી કહેવાયા છે.

વસાણી—વસાના વંશજો (અથવા વસા નામનું ગામ હોય તો ત્યાંના વતની).

વચ્છરાજાણી—વચ્છરાજ કે વત્સરાજનાં વંશજોની આ અટક પડી છે.

વેલાણી—વેલાજીના નામ ઉપરથી કુટુંબની અટક વેલાણી પડી.

વીરાણી—વીરાના વંશજો વીરાણી કહેવાયા છે.

શ્રીધરાણી—શ્રીધર નામના વડવાના નામ ઉપરથી આ અટક પડી છે.

સંઘાણી—સંઘા નામના આ કુટુંબના એક પૂર્વજે દુકાળના વખતમાં સંઘ કાઢેલો, અને બધા લોકોને એક ગામથી બીજો ગામ લઈ ગયેલા. રસ્તામાં લોકો ‘ સંઘાની જો ’ ની ખૂમો પાડતા હતા; તે ઉપરથી સંઘાણી અટક પડી છે.

સાંગાંણી—સાંગા નામના પૂર્વજના નામ ઉપરથી આ અટક પડેલી છે.

સોમાણી—સોમા નામ ઉપરથી સોમાણી અટક ઊપજેલી છે.

હરિયાણી—હરિના વંશજો હરિયાણી કહેવાયા છે.

હેમાણી—હેમા નામના વડવા ઉપરથી કુટુંબ હેમાણી તરીકે જાણીતું બન્યું.

સ્વ વિભાગ

આત્મારામ બ્રૂખણવાળા—સુરતમાં મશહૂર થઈ ગયેલા આત્મ ધનાઢય શાહુકાર આત્મારામ બ્રૂખણવાળાનું નામ આજે પણ ગુજરાતમાં

જાણીતું છે. એક પ્રસંગે કવિ નાનાલાલે કહેલું છે કે આત્મારામ ભૂખણવાળાની એવી શાખ-આખર હતી કે તેમની હાંડીઓ અરણ્યમાં પણ સ્વીકારાતી. આવા નામીયા પુરુષનું નામ કાયમ રાખવા તે કુટુંબે એ નામને જ અટકના રૂપમાં ફેરવી દીધું, અને તેને કાયમનું પોતાના કુટુંબ સાથે જોડી રાખ્યું તે ખરેખર યોગ્ય જ હતું. ગયા દશકા સુધી તે કુટુંબ આત્મારામ ભૂખણવાળાને નામે ઓળખાતું, પરંતુ મારા જાણવા મુજબ હવે એ કુટુંબે પોતાની અટક બદલી નાંખી છે.

કપાળી—કપાળીદાસ એ ગુજરાતી નામ છે. અમદાવાદમાં શાહપુરમાં કપાળીની પોળ નામની એક પોળ પણ છે. જાણીતા થઈ ગયેલા કોઈ કપાળીદાસના નામ ઉપરથી કોઈ કુટુંબે ટૂંકાવી ‘કપાળી’ અટક બનાવી હશે.

કારા—મૂળ કાળાભાઈ નામના કોઈ જાણીતા માણસના નામ ઉપરથી આ અટક પડેલી છે. ‘કાળા’ શબ્દના ઉચ્ચારની અસ્પષ્ટતાને લીધે ‘કારા’ શબ્દ લોકોની જીભે ચઢી ગયો, અને ત્યારપછી તે જ અટકરૂપ બની ગયો. ભાટિયા લોકોમાં આ અટક હોય છે.

કારિયા—આ અટક પણ ‘કારા’ અટકની માફક કાળા કે કાળિયા શબ્દ ઉપરથી જ થયેલી હોય એમ મનાય છે.

કારા કલ્યાણવાળા—કાળા કલ્યાણ નામના પ્રખ્યાત થઈ ગયેલા માણસનું કુટુંબ કાળા કલ્યાણવાળા, અને તે પછી કારા કલ્યાણવાળાને નામે જાણીતું થયું. આ અટક પણ ભાટિયા કોમમાં જાણીતી છે.

કાશી પારેખવાળા—કાશીભાઈ પારેખ નામના જાણીતા પૂર્વજના નામ ઉપરથી કુટુંબની અટક કાશી-પારેખ અથવા કાશી પારેખવાળા પડી છે, એમ ખરેખર મળે છે.

ગાંડા—ગાંડાભાઈ અથવા ગાંડાલાલ એ ગુજરાતમાં લાડમાં પાડવામાં આવતું (છોકરાઓનું) નામ છે. મોંઘા છોકરાનાં આવાં નામો વહેમી લોકો પાડતા અને હજી પાડે છે. આવા કોઈ ગાંડાભાઈ

અથવા ગાંડાલાલ નામના પ્રખ્યાતિ પામેલા પૂર્વજના નામ ઉપરથી કુટુંબની અટક ગાંડા પડી ગઈ હોવાનું અનુમાન અંધાય છે.

જીકાર—મૂળ કોઈ વડવાનું નામ જયકર હતું, તે ઉપરથી લોકવાણીએ જયકર શબ્દનું રૂપાન્તર થઈ જીકાર શબ્દ બન્યો અને તે કુટુંબની તે અટક બની.

દિવ્યેન્દ્ર—આ દશકામાં જ શરૂ થયેલી આ અટક છે. સૂરત પાસે એક દેસાઈ કુટુંબમાં દિવ્યેન્દ્ર નામના કવિ અને લેખકના નામ ઉપરથી અસલની દેસાઈ અટક હતી તે બદલી નાંખી આ નવી દિવ્યેન્દ્ર અટકને કુટુંબે ધારણ કરી છે.

નિમાવત—નિમ્બાર્ક કે નીમાજી નામના ગુરુના ચેલા હોવાથી શિષ્યો નિમાવત કહેવાતા અને પછી નિમ્બાર્ક કે નીમાજી ગુરુની યાદગીરીમાં તેમણે નિમાવત શબ્દ કુટુંબની અટક તરીકે અપનાવી લીધો. આ અટક આપદાદાના નામ ઉપરથી નહિ, પરંતુ ગુરુના નામ ઉપરથી પડેલી છે, એટલી એની વિશિષ્ટતા છે. રામાનંદી સાધુમાં આ અટક છે.

નીલકંઠ—અસલ જ્યારે સૂરત શહેરમાં નવાખી રાજ્ય હતું, ત્યારે નીલકંઠ મહેતા નામે નાગર ગૃહસ્થ નવાખના કારભારી હતા. આ નીલકંઠ મહેતાની જાહોજલાલી તે સમયના સૂરતમાં જાણીતી હતી. તેમનું પૂરું નામ નીલકંઠ મહેતા હતું. મહેતા તેમની અટક હતી. ત્યાર પછી તેમના ઘણા વંશજો, મહેતા અથવા નીલકંઠ મહેતા તરીકે ઓળખાતા. (દરેક વણિકને જેમ શાહ કહી શકાય છે, તેમ દરેક નાગર મહેતા કહેવાતો.) તે પછી તે કુટુંબીજનોએ પોતે જ ટૂંકાવી ઈઈ પોતાની અટક નીલકંઠ બનાવી અને ત્યારથી તે કુટુંબ ગુજરાતમાં નીલકંઠને નામે જાણીતું રહ્યું છે.

ત્રેમાપુરી—ગુરુના નામ ઉપરથી ધારણ કરેલી અટક છે.

રાયચુરા—રા'છરા નામના જાણીતા પૂર્વજના નામ ઉપરથી આ અટક પડેલી છે, એવું આ અટકધારી કુટુંબનું માનવું છે. રાયચુર નામના ગામના નામ ઉપરથી પણ આ અટક પડી શકે, એ

શક્યતા હોઈ ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકના વિભાગમાં પણ આ અટકનો સમાવેશ કર્યો છે.

લાવશી—મૂળ લાભસિંહ નામ લોકવાણીએ ઘસાતું ઘસાતું લાવશી અન્યું, અને તે અસલ લાવશી જાણીતા થઈ ગયેલા હોવાથી લાવશી અટક પડી ગઈ. આ લાવશીને બદલે લાવસી અને લાપશી પણ અટક થયેલી સાબળી છે. તે સર્વ મૂળ લાભસિંહ ઉપરથી થયેલી મનાય છે.

શોધન—થોડાક દાયકાઓ ઉપર અમદાવાદ શહેરમાં અમુક નવ વેપારી મિત્રોએ એક નવું મંડળ સ્થાપ્યું હતું. આ મંડળનું ધ્યેય વેપારવાણિજ્ય બાબતમાં અવનવી શોધખોળ કરવાનું હતું. આ મિત્રોની અસલ અટક પારેખ હતી; પરંતુ શોધખોળ કરવાનું નક્કી કર્યા પછી તે મિત્રો ‘શોધન’ને નામે જાણીતા થયા, અને તે મંડળના કેટલાક વંશજો હજી તે અટકથી ઓળખાય છે.

સારાભાઈ—અમદાવાદના ઘણા વણિક શેઠિયાઓની અટક હોતી જ નથી—અથવા હતી જ નહિ. બધા વણિકો સામાન્ય રીતે શેઠ કે શાહ અથવા એવી કાંઈ સામાન્ય અટકે ઓળખાય છે. તેવી રીતે ઓળખાવું પસંદ ન પડવાથી, અને સાથે સાથે પોતાના વડીલનું નામ કાયમ કરવાના ધરાદાથી ‘સારાભાઈ’ આ દશકામાં જ નવી પડેલી અટક છે.

હડીસિંગ—પોતાના જમાનામાં શેઠ હડીસિંગ અમદાવાદમાં બહુ જ મશહૂર હતા. તેમના વંશજોએ તેમનું નામ કાયમ રાખવા માટે તે જાણીતા પૂર્વજના નામની અટક બનાવી દીધી છે. એ કુટુંબની કેટલીક શાખાઓ આજે પણ હડીસિંગને નામે ઓળખાય છે. આ અટક અમદાવાદના જૈન કુટુંબમાં છે.

કટાક્ષ અથવા મશ્કરીમાં પાડેલાં ઉપનામે ઉપરથી પડેલી અટકો

આ વિભાગમાં ઘણી જગ્યાએ માત્ર કટપનાથી અટકોના અર્થ ખેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્યાં બની શક્યું, ત્યાં તે અટકધારીઓને પૂછી કે પુછાવી ને લખ્યું છે. પણ ઘણી અટકો વિશે કશી માહિતી મળી શકી નથી. આ વિભાગમાં ઘણી અટકો એવી છે કે તે ધારણ કરનારાં કુટુંબો પણ પોતાની અટક શા ઉપરથી પડી તે જાણતાં નથી. વળી આ અટકોનાં મૂળ શોધવામાં કોઈને અન્યાય કરવાનો કે કોઈની હાંસી કરવાનો મારો લેશ માત્ર પણ ધરાદો નથી. આ નિબંધ માત્ર સંશોધનના દષ્ટિગિન્દુથી જ લખાયો છે એ સર્વને યાદ રાખવા વિનંતી છે.

અંગ્રેજીમાં જેને nick-names કહે છે એવાં નામે ઉપરથી, એટલે લોકોએ મશ્કરીમાં, લાડમાં કે કટાક્ષમાં પાડેલાં નામે ઉપરથી ગુજરાતી અટકો ઘણી જિભી થઈ છે. આવી અટકો આપણાં ગુજરાતી હિન્દુ સમાજમાં, વહેવાઈઓ ઘણુંખરું એક ખીન્ન માટે પાડતા અને લગ્ન પણ પાડે છે. લગ્ન વખતે વહેવાઈઓ એક ખીન્નની મશ્કરી કરવા, ખોડ ખામીઓ શોધી કાઢવા કેટલા ઇન્તેજાર બની જાય છે, તે આપણા સમાજમાં કોઈનું અજ્ઞાનનું નથી. આવી અટકોની સંખ્યા બહુ થોડી નથી; અને તેમાંની કેટલીક અટકો ખરેખર એટલી હાસ્યજનક અથવા તિરસ્કારભરી છે કે તે કુટુંબીઓએ શા માટે સ્વીકારી કે અપનાવી લશે, તે પણ આશ્ચર્યકારક લાગે છે. પરંતુ ઘણી વખત આવાં ઉપનામે પડાયાં ત્યારે તેમાં જે ડંખ રહેલો હોય તે પાછળથી રહેતો નથી, અને તે શબ્દના મૂળ અર્થ બુલાઈ જઈ માત્ર તે એક કુટુંબને ઓળખવાનું સંજ્ઞાવાચક નામ થઈ પડે છે તેથી તેમ જ બધા લોકો પોતાને તે જ ઉપનામથી ઓળખે છે, એટલે વ્યવહારની સગવડ રહે એટલા માટે આવી અટકો પણ નિભાવી લેવામાં આવે છે.

વહેવાઈ ઉપરાંત આ પ્રકારની અટકો પાડવામાં ખીન્ને દિસસો નાતજાતના લોકોનો હોય છે. મારી પાસે એવી ઘણી અટકો (અથવા તેમને ઉપનામે કહીએ, તો વધારે સારું) છે, કે જે નાતના

લોકોએ પાડેલી છે, પણ કુટુંબોએ પોતે જે સ્વીકારી નથી. એક ઉદાહરણ લઈએ:—એક નાતમાં અમુક કુટુંબને બધા નાતીલાઓ મસાણુદેધને નામે ઓળખે છે. એમ કહેવાય છે કે એ લોકોને ખાવા-ખવડાવવાનો એટલો બધો શોખ કે સ્મશાનમાં મુડકું બાળવા જાય તોપણ એક બાજુ ઉપર દેધ ચઢાવી કાંઈ ખાવાનું બનાવવા મંડી જાય! આ ઉપરથી તેઓ મસાણુદેધને નામે પોતાની નાતમાં ઓળખાયા છે; પરન્તુ તેઓ પોતે આ ઉપનામ અટક તરીકે સ્વીકારતા નથી. તેથી મારી યાદીમાં મેં આ અટક દાખલ કરી નથી. વ્યક્તિ અથવા કુટુંબે પોતે અપનાવી હોય, બોલવા તથા લખવામાં વાપરી હોય, એટલી જ અટકો મારી યાદીમાં મેં મૂકી છે.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે—

“ O would some power the giftie gi'e us,
To see ourselves as others see us.”

એટલે આપણને કાંઈ એવો ઇલમ હાથ લાગી જાય કે જે વડે પારકાંની નજરે આપણે આપણી જાતને જોઈ શકીએ, તો કેવું સારું? આ વિભાગમાં જે અટકો છે, તે પારકાંની નજરે આપણે કેવાં લાગીએ, તેનો ઠીક ખ્યાલ આપે છે. પણ અલખત, તે ઘણા જ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં.

આ વિભાગમાં કેટલીક અટકો એવી છે કે તેમનું આ વિભાગમાં સ્થાન હોય કે નહિ તે વિશે મને પોતાને શંકા રહે છે. પણ ખીજા કોઈ વિભાગ કરતાં અહીં તે કાંઈક યોગ્ય સ્થાને લાગવાથી તેમનો આ યાદીમાં મેં સમાવેશ કર્યો છે. આવી અટકોમાં ખાસ કરીને નીચેની અટકોનો સમાવેશ થાય છે : સક્કાઈ, દોલતગદા, સત્યવાદી, લખપતિ, બાદશાહ, મહારાજા, વગેરે. મારી શંકાનું કારણ એ છે કે આ અટકો મૂળ મસ્કરીમાં યોજાયેલી છે કે ખરેખરી લાયકાતથી વખાણુની દૃષ્ટિથી મળેલી છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે; તેથી આ વિભાગમાં મેં ક અને સ એમ બે વિભાગ પાડી, ખીજા એટલે સ વિભાગમાં આ ઉપર કહેલી અટકો સમાવી છે. આ અટકોની વિગતવાર યાદી આપતા પહેલાં, તેના અર્થ વિશે મેં કરેલી અટકગોથી કોઈ માફું ન લગાડે એવી મારી વિનંતી છે. જે કોઈ અર્થના મૂળમાં મારી જૂલ કોઈ વાચકો બતાવશે, તો સામી હું તેમની ઋણી થઈશ.

કટાક્ષ અને મશકરીમાં પાડેલાં ઉપનામો ઉપરથી પડેલી અટકોની યાદી

ક વિભાગ

અક્કડ	ગેઝેટ
કટ્ટી	ગેંગ
કડકિયા	દાદી
કઢીખાઉ	ડગલી
કાકાબળિયા	ડબકી
કારેલિયા	ટેડી
કુલેરી	તૂમડી
કોહ	થેકડી
કોહમડી	ધૂળધોયા
ખખખર	પક્કઈ
ખડખડ	પોપાવાળા
ખંધડિયા	ખકોર
ગાડરિયા	ભાતખાઉ
ગાંડા	રાખડુ
ગૂંદવડાં	લટ્ટા
	લોચાવાળા

અક્કડ—કોઈ કુટુંબ અથવા તેમાંની અમુક મુખ્ય વ્યક્તિ અભિમાની હોઈ નાતજાતથી જરા અતડા ને અલગ રહેતા હોવા આ અટક પડી હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

કટ્ટી—આ અટક ધારનાર કુટુંબ પોતાનો ઇતિહાસ જાણ નથી, એટલે એમાં આપણે કલ્પના જ દોડાવવાની રહે છે, છતાં ૨ કુટુંબ તરફથી સૂચન થયું છે કે તેમના એક પૂર્વજ સ્વભાવે વઢકા હોઈ નાતમાં દરેકની સાથે કટા (કે કટ્ટી) કરતા હોય, એમ અપેલા લેતા હોય, તે ઉપરથી આ ઉપનામ મળ્યું હોય સંભવિત છે. મને એમ પણ માહિતી મળે છે કે મૂળ કટ્ટીનું ઉપનામ પામેલા મડવા નાતમાં છોકરાછોકરીઓના મળેલા વિવાહ તોડાવવા હંમેશ આખળપડતો ભાગ લેતા, તેથી તેમને સૌ કટ્ટીને નામે ઓળખત

કડકિયા—પુરુષને કાને પહેરવાની મોતીની વાળીને કડકિયાં કહે છે, પરન્તુ તે ઉપરથી આ અટક ઉપર પડી હોય એવું લાગતું નથી. ગુજરાતીમાં અતિશય કંજૂસ અથવા લુખ્ખા માણસ માટે એ વિચિત્ર શબ્દપ્રયોગ યોગ્યો છે. એવા માણસને આપણે કડક બંગાળી કહીએ છીએ. કડકિયા શબ્દ પણ કદાચ એ જ અર્થમાં વપરાયો હશે. આ એક અનુમાન. બીજું—કોઈ માણસ બહુ કડક સ્વભાવનો હોય, તો તે ઉપરથી તેને કડકિયા એવું ઉપનામ મળ્યું હોય, અને વખત જતાં તે જ અટક બની ગઈ હોય, એ પણ શક્ય છે.

કઢીખાઉ—કઢી ખાવાના કોઈ અસાધારણ શોખીન માણસની આ અટક પડી ગઈ હશે.

કાકાબળિયા—બળિયાના દેવ કાકાબળિયા એમના બળ માટે જોટલા જાણીતા છે, તેટલા જ તેમના ઝટ ફૂકું પડી જવાનો સ્વભાવ માટે પણ જાણીતા છે. કાકાબળિયાને સદા પ્રસન્ન રાખવાના પ્રયાસો કર્યા જ કરવા જોઈએ. અને તેમ છતાં, એમને સહેજ પણ આશ્ચર્ય પડે તો તે તેના ભક્તોને બળિયાનો ભયંકર રોગ લાગુ પાડી દે છે. આવી આપણા લોકોની સામાન્ય માન્યતા હોય છે. કોઈ માણસનો સ્વભાવ કાકાબળિયાને મળતો હોય તે ઉપરથી લોકોએ મસ્કરીમાં પડેલી આ અટક છે.

કારેલિયા—કોઈ માણસ કડવું બોલવા માટે જાણીતો હોય, તો તે ઉપરથી લોકો તેને કારેલિયા કહેતા હોય, એમ હોઈ હશે. કારેલાનો વેપાર કરનાર પણ કારેલિયા કહેવાઈ શકે.

કુલેરી—ગોળ અથવા ખાંડ નાંખેલો ચોખ્ખા અગર બાજરીનો કાચો લોટ હોય તેને કુલેર કહે છે. કોઈ વાર નાતમાં કુલેર ખવડાવી હોય, તે ઉપરથી આ અટક પડી હોય, એમ બની શકે. પણ તે શક્ય લાગતું નથી. આ અટક ઉપર પૂરતું અજવાળું પડતું નથી.

કોઠ—કોઠ નામનું ગુજરાતમાં સાણંદ તાલુકામાં એક ગામ છે. આ ગામના વતનીની અટક કોઠ પડી હોય એ એક શક્યતા છે, કોઠનો વેપાર કરનારની પણ આ અટક હોઈ શકે. અથવા જેને આંગણે કોઠનાં ઝાડ ઘણાં હોય, અથવા કોઠના ઝાડની જેની વાડી હોય તેની

અટક પણ કોઠ પડી હોય. છેલ્લી એક શક્યતા એ લાગે છે કે કુટુંબનાં માણસોની દેહાકૃતિ કોઠ જેવી ગોળમટોળ હોય (કાંગણાં ને જાડાં માણસોને કોઠની ઉપમા અપાય છે), તે ઉપરથી લોકોએ મશ્કરીમાં આવું ઉપનામ પાડ્યું હોય.

કોઠમડી—કોઠના આંગણામાં કોઠમડીના વેલા હોય, અને તે નિશાનીએ જ તે માણસનું ઘર ઓળખાતું હોય, તો તે ઉપરથી આવી અટક પડી જાય, એ બની શકે એવું છે. અથવા કુટુંબનાં કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષનાં દેહધાટ ઉપરથી આ અટક લોકોએ હસવામાં પાડી હોય, એમ પણ બની શકે.

ખખખર—આ અટકનું મૂળ હાથ લાગ્યું નથી. પણ ખોખરા ઘાંટાવાળા કોઈ માણસ ઉપરથી આવી અટક ઉત્પન્ન થઈ હોય એવું બની શકે. વધુ વિગત માટે અકળ અટકોના વિભાગમાં જોવું.

ખડખડ—આ અટક શા ઉપરથી પડી હશે, તે વિશે બેત્રણ અટકજો અંધાય છે. કોઈ જૂના ખડિયાખડખડ મકાનમાં રહેનાર કુટુંબની આ અટક હોઈ શકે, અથવા કોઈ માણસ જાતે એવો કંજૂસ ને જૂતાંપુરાણાં કપડાં તથા સરસામાન વાપરતો હોય તો લોકો એને ખડખડનું ઉપનામ આપે. અથવા કોઈ માણસને બહુ ખડખડ હસવાની ટેવ હોય તે ઉપરથી પણ આ અટક પડી હોય.

ખંધડિયા—ખંધડ જો કોઈ ગામનું નામ હોય તો તેના અસ્તિત્વ વિશે મને કાંઈ ખબર મળી શક્યા નથી. તેને અભાવે કલ્પના થઈ શકે કે એ કુટુંબમાં અસલ વડવાઓમાં કોઈ બહુ ખંધા સ્વભાવનું માણસ હશે તે ઉપરથી લોકો તે માણસને ખંધડિયા કહેતા હશે, અને સમય જતાં તે જ સમસ્ત કુટુંબની અટક બની રહી.

ગાડરિયા—આ અટક વિશે પણ એકથી વધુ અટકજો અંધાય છે:

૧. ખરેખરાં ઘેટાંના માલિક અથવા તેનો વેપાર કરનાર અથવા ઘેટાં સાચવનારની આ અટક હોઈ શકે.

૨. ગાડરિયા પ્રવાહમાં હંમેશ તણાઈ જનાર માણસની આવી અટક પડી શકે. પણ જે સમાજમાં હરહંમેશ બધા માણસો ગાડરિયા

પ્રવાહમાં જ તણાયા કરતા હોય, ત્યાં એકાદ વ્યક્તિને આવું ઉપનામ મળે, એ સંભવિત નથી.

૩. ગાડરા જેવા ગરીબ અથવા ગાડરા જેવા ખીકણ માણસ ઉપરથી આ અટક શરૂ થઈ હોય, એમ પણ બની શકે.

ગાંડા—ગાંડાલાલ કે ગાંડાભાઈ નામના કોઈ જાણીતા પૂર્વજના નામ ઉપરથી તેના વંશજો ઓળખાતા હોય, અને પછીથી ગાંડા શબ્દ અટકમાં ફેરવાઈ ગયો હોય, એવો સંભવ છે. દાખલા તરીકે, અમુક જાણીતા ગાંડાભાઈના પુત્ર ડાહ્યાભાઈ હોય. આ ડાહ્યાભાઈની પૂરી ઓળખાણ માટે પૂછવામાં આવે કે કયા ડાહ્યાભાઈ? તો જવાબ મળે કે ડાહ્યાભાઈ ગાંડા. ધીરે ધીરે ‘ગાંડા’ અટક જ બની રહે. આ એક શક્યતા છે. બીજું પણ અનુમાન બાંધી શકાયઃ કુટુંબમાં કોઈ જાણીતું માણસ ખરેખર ગાંડું થઈ ગયું હોય અથવા કુટુંબમાં એકથી વધુ પેઢીથી ગાંડપણ ચાલતું આવ્યું હોય તો સ્વાભાવિક રીતે જ ગાંડા અટક પડી જાય.

ગૂંદવડાં—ગૂંદવડું એ એક જાતની ખાવાની ચીજ છે. તે ઉપરથી માણસની અટક પડી હશે. ગૂંદર જેવો ચીકણો માણસ હોય તો તેને પણ મશ્કરીમાં ગૂંદવડાંનો ઇલકાળ મળી શકે !

ગેઝેટ—અડોશપડોશની અથવા નાતજાતની ખળેરો, ઝટ પ્રસિદ્ધિમાં આણનારથી કંટાળીને લોકોએ ‘ગેઝેટ’ ઉપનામ આપ્યું હશેઃ અથવા, દરેક બાબતમાં છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી જેમની પાસેથી મળી શકે, તેમની અટક ગેઝેટ પડી હોય.

ગેંગે—કોઈ માણસ બોલવેચાલવે જરા ઠીલો હોવાથી લોકો તેને ગેંગેના નામથી ઓળખતા અને ત્યાર પછી ગેંગે શબ્દના અર્થનો વિચાર કર્યા વગર જ તેના કુટુંબીજનોએ એ ઉપનામને પોતાની અટક તરીકે રાખી લીધું.

ઠાડી—બહારથી ખૂબ ઠાઠ કરનાર અને રોક્ષબંધ કરનારને લોકોએ મશ્કરીમાં ઠાડીનો ઇલકાળ આપ્યો હોય, અને તે ઉપરથી ઠાડી અટક પડી ગઈ હોય એ સંભવિત છે.

ડગલી—કુટુંબનો કોઈ માણસ સરસ આકર્ષક ડગલી અથવા

કસવાળું કેડિયું પહેરતો હોવાથી એને અડોશપડોશમાં સર્વ ડગલીવાળા કે ડગલીને નામે ઓળખવા મંડેલા, અને તે ઉપરથી તે માણસની અને તેને લીધે આખાય કુટુંબની અટક ડગલી પડી ગઈ, આવી હકીકત મળી છે. તૈયાર ડગલીઓ વેચનારની પણ આ અટક પડી શકે.

ડબ્બી—સોની લોકોમાં ડબ્બી અટક હોય છે, પરન્તુ તે શા ઉપરથી પડી હશે તે સમજાતું નથી.

ઢેડી—ઢેડ લોકોમાં આ અટક હોય તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય-કારક નથી; પરન્તુ આ અટક તે કામ સિવાય અન્ય ગુજરાતી હિન્દુ-ઓમાં પણ મળી આવે છે. આ અટક માટે એમ મનાય છે કે ઢેડ લોકોની સાથે ધીરધાર કરનારને કદાચ આવું ઉપનામ મળ્યું હોય. અથવા એમ પણ બને કે ઢેડ લોકો ધૂળ ચાળીને તેમાંથી જે કીમતી વસ્તુઓ મળી આવે તે જે સાહુકારને વેચતા હોય તે સાહુકારને મસ્કરીમાં ઢેડીનું ઉપનામ મળ્યું હોય. કોઈ વાર માણસનો સ્વભાવ ખરાબ હોય તો તેને ઢેડ સ્વભાવનો કહેવામાં આવે જ. આવા સ્વભાવના કોઈ માણસ ઉપરથી પણ કુટુંબની આ અટક પડી ગઈ હોય, એમ બની શકે.

તૂમડી—કોઈ વ્યક્તિનો દેહઘાટ તૂમડીના જેવો હોવાથી લોકોએ મસ્કરીમાં આપેલા ઉપનામ ઉપરથી આ અટક પડેલી છે.

થેકડી—કોઈ ટીખળા માણસ બધાની થેકડી અથવા ટેકડી એટલે મગ્નક કરતો હોય તે ઉપરથી એને લોકોએ થેકડીનું ઉપમાન આપ્યું હોય, અથવા કદાચ જે બધાની થેકડીને પાત્ર બનતો હોય તે પણ થેકડી કહેવાતો હોય. ત્રીજું અનુમાન એવું થાય છે કે કોઈ માણસને થેકડા ભરીને એટલે ફૂદતાં ફૂદતાં ચાલવાની ટેવ હોય, તેનું નામ લોકોએ મસ્કરીમાં થેકડી પાડ્યું હોય.

ધૂળધોયા—આ અટક પણ ઢેડી અટકની માફક જ પડેલી જણાય છે. ધૂળ ચાળીને અંદરથી કીમતી વસ્તુઓ શોધનાર, એટલે ધૂળધોયા. ઢેડ લોકો સાથે જે સાહુકાર લોકો પૈસાની લેણદેણ કરતા હશે, તેમની આવી અટક પડી હશે.

પકકઈ—પક્કા સ્વભાવના કોઈ માણસને પકકઈનું ઉપનામ

મળ્યું હોય તેમાંથી કુટુંબની તે જ અટક બની ગઈ હશે.

પોપાવાળા—પોપા કે નિર્માલ્ય માણસો માટે, અથવા જેને આપણે માઈકાંગલા કહીએ છીએ તેવા માણસો માટે પોપા શબ્દ વપરાય છે. પરંતુ પોપાવાળા શબ્દનો કાંઈ અર્થ નીપજતો નથી. એવા પોપા સ્વભાવવાળા માણસની અટક પોપાવાળા પડી હોય એ બહુ નહિ પણ થોડું સંભવિત લાગે છે.

બકોર—નાતમાં દર પ્રસંગે શોરબકોર મચાવનારની આવી અટક પડી છે.

ભાતખાઉ—કઠીખાઉ અટકને મળતી આવતી આ અટક કોઈ અતિશય ભાત ખાનાર વ્યક્તિ અથવા કુટુંબને અપાયેલી છે.

રાખડુ—રાખડી જેવા ઢીલા—નરમ—સ્વભાવના માણસનું મશ્કરીમાં પડાયેલું આ ઉપનામ અટક બની ગયું હોય એ એક શક્યતા છે. અથવા નાત જમાડવાનો પ્રસંગ આવ્યે રાખડા જેવું જમણ કરનારની પણ આ મશ્કરીમાં પડેલી અટક હોઈ શકે.

લકા—આપદાદાઓમાંથી એકાદ વ્યક્તિ શરીરે પહેલવાન હોવાથી આ અટક પડી હશે, એમ લાગે છે.

લોચાવાળા—જ્યારે જ્યારે આ કુટુંબને નાત જમાડવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે લોચા જેવી લાપશીનું જ જમણ બનાવવામાં આવતું. આથી કંટાળીને નાતના લોકોએ લોચાવાળાનો ઇલ્કાબ આપ્યો, અને દશકાઓ વહી જતાં તે અટકના રૂપમાં સ્થાયી બન્યો.

સ્ત્ર વિભાગ

(કટાક્ષ અથવા મશ્કરીમાં પાડેલાં ઉપનામો ઉપરથી પડેલી અટકો ચાલુ)

આગળ જણાવી ગયા મુજબ આ ‘સ્ત્ર’ વિભાગમાં જે અટકો મૂકી છે, તે મશ્કરીમાં પડાયેલી અટકો છે કે માણસની યોગ્યતાની કદર કરી સમાજે આપેલા ઇલ્કાબરૂપ છે, તે સમજવું કેટલેક સ્થળે મુશ્કેલ છે. અથવા કદાચ એમ પણ હોઈ શકે કે આ પ્રકારની અટકોમાંની કેટલીક સમાજે ખરેખર વ્યક્તિ તરફનો પોતાનો આદરભાવ પ્રદર્શિત કરવા પાડી હોય, અને ખીજી કટાક્ષમાં—જે સદ્ગુણની

વ્યક્તિમાં ખામી હોય, તે જ સદ્ગુણનું લક્ષણ બનાવી તે વ્યક્તિને તે નવું ઉપનામ આપ્યું હોય. દાખલા તરીકે, બહુ ગરીબ છતાં પૈસાદાર હોવાનો ડોળ કરનારને નવલખી કે લખપતિનું ઉપનામ આપે, અસત્ય બોલવાને ટેવાયેલાને સત્યવાદી કહે. સામાન્ય રીતે સમાજ જ્યારે ઉપનામ આપે છે, ત્યારે કટાક્ષભર્યા જ આપે છે, એવો આ ગુજરાતી અટકોની શોધખોળ કરતાં અનુભવ થાય છે; છતાં આ જમાનામાં રાજકીય નેતાઓને માનપૂર્વક ઉપનામો પણ આપવામાં આવે છે; જેવાં કે, મહાત્મા, સરદાર, ભારતભૂપણ, દેશબંધુ વગેરે, તેથી આ વિભાગમાં પણ કેટલીક અટકો વ્યક્તિ પરત્વેના માનથી પ્રેરાઈને પડેલી હોય એમ આપણે માની લઈશું.

આ પ્રકારની અટકોની યાદી નીચે આપી છે:—

આંટવાળા	બાદશાહ
ખુદા	ખુદદેવ
ચાળીસહજારવાળા	મહારાજ
છત્રપતિ	રાજા
દરબાર	લખપતિ
દંડનાયક	લાખિયા
દોલતગદા	સતિયા
નવલખી	સત્યવાદી
પાદશાહ	સાહેબ

આંટવાળા—આંટ શબ્દ આખર માટે વપરાય છે. જે માણસ આખરદાર હોય તેને આંટવાળા કહી શકાય. મારું માનવું છે કે કોઈ માણસે વેપારધંધામાં અથવા બીજા ગમે તે કોઈ ક્ષેત્રમાં સારી આખર જમાવી હશે, તેથી એની કદર કરીને લોકોએ આંટવાળા તરીકે એને જાણીતો કર્યો હશે. આ અટક મસ્કરી અથવા કટાક્ષમાં પડી હોય એવું લાગતું નથી.

ખુદા—કોઈ માણસ બહુ ભક્તો અને ઉદાર દિલનો હોવાથી લોકો તરફથી તેને ‘ખુદા’નું ઉપનામ મળ્યું. સામાન્ય વાતચીતમાં બહુ ભલા—જ્યારે પડતા ભલા—માણસ માટે ‘ભગવાનનું માણસ’ એવો પ્રયોગ

પ્રચલિત છે. લગભગ તેવા જ અર્થમાં ‘ખુદા’ શબ્દ વપરાયો છે એમ લાગે છે.

ચાળીસહજરવાળા અથવા ચાળીસહજર—આ અટક સ્પષ્ટ રીતે અમુક માણસ અથવા અમુક કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ દર્શાવનારી છે. તે કુટુંબ તરફથી આ અટક બાબત જોઈતી માહિતી મળી શકતી નથી. કદાચ કોઈ વાર સદામાં અગર બીજા કોઈ ધંધામાં સામટા ચાળીસહજર રૂપિયા કોઈ માણસને મળી ગયા હોય, અથવા ચાળીસહજર રૂપિયાની ચોરી થઈ હોય, અથવા લાંબા વખતથી ચાલતા કોઈ ઝઘડાને અન્તે ચાળીસહજર રૂપિયા કોઈ મારફતથી તેણે મેળવ્યા હોય. આવાં અનુમાનો તો અનેકાનેક થઈ શકે. શરૂઆતમાં કુટુંબ ચાળીસહજરવાળા કહેવાતું. હવે ટુંકાવીને તેમની અટક ચાળીસહજર પડી છે. આ અટક અમદાવાદની જૈન કોમમાં જાણીતી છે.

છત્રપતિ—છત્રપતિ તો મોટા મહારાજાનો ઇલકાબ છે. શિવાજી મહારાજા છત્રપતિ કહેવાયા છે. પરંતુ આ અટક બીજા વર્ગોમાં પણ નજરે ચડે છે. અમદાવાદની બ્રહ્મક્ષત્રિય કોમમાં આ અટક મળી આવે છે. બ્રહ્મક્ષત્રિયો અસલ રાજવંશી હતા, એવો એ કોમનો દાવો છે. રાજ્યમાં અમુક અતિ ઊંચો દરજ્જો ધરાવનાર વ્યક્તિઓને જ દરબાર તરફથી છત્ર રાખવાનો પરવાનો મળતો, અને તેઓને છત્રપતિનો ઇલકાબ પણ મળતો. આવા છત્રપતિના વંશજોની આ અટક ચાલુ રહી હોય, એ બનવાજોગ છે.

બીજું અનુમાન એવું બંધાય છે કે કોઈ માણસ બહુ વધારે પડતો દાઢ રાખતો હોય, અને રાજવંશી હોવાનો દાવો કરતો હોય, તે ઉપરથી લોકોએ હસવામાં તેને છત્રપતિનો ઇલકાબ એનાયત કર્યો હોય.

જોટ—ગામડામાં વાહરડું જરા મોટું થાય (જેએક વર્ષનું) એટલે તેને જોટ અથવા જોટું કહે છે. સાઠોદરા નાગર જાતિનું એક કુટુંબ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે ગામડેથી આવી અમદાવાદ શહેરમાં વસ્યું ત્યારે તેમનાં મોટી કાઠીનાં શરીર જોઈ લોકો તેને જોટ કહેવા લાગ્યા, અને એ રીતે તે કુટુંબની અટક જોટ પડી. તે પછી તે

કુટુંબની કેટલીક શાખાઓએ તે શબ્દને રૂપાન્તર આપી યોધ—
યોદ્ધા વગેરે અટકો બનાવી. તે સર્વાનું મૂળ ‘જોટ’ અટકમાં આવી
બન્ય છે.

દરબાર—ખરેખરા દરબારની અટક તો દરબાર હોય એમાં
નવાઈ જ નથી, પણ દરબાર ન હોય એવાની પણ આ અટક હોય
છે. કદાચ દરબારને ત્યાં નોકરી કરનારને દરબાર કહેતા હોય, અથવા
કોઈ દરબારના કોઈ દૂર દૂરના સગા હોય તોપણ લોકો તેની ખુશા-
મત કરવા અથવા તેવા માણસ પાસે કામ કઢાવી લેવું હોય ત્યારે તેને
દરબાર કહે છે. આ ઉપરથી કોઈ માણસે પોતાનો મોભો વધારવા
ખાતર દરબાર એવી અટક જ પાડી લીધી હોય તો નવાઈ નહિ.

દંડનાયક—ગુજરાતમાં ગુજરાતી હિન્દુઓનું રાજ્ય હતું. સારે
રાજ્યમાં દંડનાયકની પદવી બહુ મોટી મનાતી. એવા કોઈ દંડનાયકના
વંશજો પોતાની ભૂતપૂર્વ કીર્તિ જાળવી રાખવા માટે એ હોદ્દાનું
નામ—દંડનાયક—અટકરૂપે ચાલુ રાખે એ બનવા જોઈએ. અથવા
ખીજી શક્યતા એવી છે કે કોઈ માણસ બહુ દમામ રાખતો હોય
અને રાજ્યનો કેવોએક મોટો હોદ્દેદાર હોય એવો દોર બતાવતો હોય,
તો લોકોએ મસ્કરીમાં તેને દંડનાયકનું ઉપનામ આપ્યું હોય.

દોલતગઢા—આ અટક વિશે બે શક્યતાઓ સંભવે છે. કોઈ
માણસ ખરેખર ખૂબ તવંગર હોઈ, તેની ધનદોલતને લીધે પ્રખ્યાત
થયો હોય, તેની સંપત્તિના માનમાં લોકો તેને દોલતગઢા કહીને
સંબોધતા હોય, અથવા તો કોઈ માણસ તદ્દન ગરીબ હોવા છતાં
પૈસાદાર હોવાનો આડંબર રાખતો હોય તેને કટાક્ષમાં લોકો ‘દોલતગઢા’
કહેતા હોય. એટલે આ અટક માણસની આર્થિક દશા વર્ણવનારી
ગણાય (ચાળીસ હજારની માફક). પછી બસે તે પ્રામાણિકપણે અપાઈ
હોય કે મસ્કરીમાં.

નવલખી—નવલાખ રૂપિયાના ધણીને નવલખી કહેવાય છે. એટલે
કદાચ કોઈ ખરેખરા ધનવાનની પૂંજીની આંકણી કરી લોકોએ એને
‘નવલખી’નું ઉપનામ આપ્યું હોય એમ બની શકે. ગુજરાતીમાં
કેદખાના માટે એક વિચિત્ર શબ્દપ્રયોગ છે. કેદખાનાને ‘નવલખી

હવેલી ' કહેવામાં આવે છે; વગરભાગની જેલની કોટડી માટે આ પ્રયોગ વપરાયો છે. તે ઉપરથી નવલખી અટક વિશે પણ ખીજી કલ્પના કરી શકાય છે. તદ્દન નિર્ધન માણસને વ્યંગમાં નવલખીનો ઇલકામ મળે એ પણ સંભવિત છે. ખરેખરા લાખોપતિની આ અટક મારા જાણવામાં છે.

પાદશાહ—ગુજરાતમાંથી પાદશાહી તો સૈકાઓ થયાં ચાલી ગઈ છે, પરંતુ આ અટકને મુસલમાની પાદશાહી સાથે કાંઈ સંબંધ હોય એવું લાગતું નથી. પરંતુ કદાચ અસલ પાદશાહી રાજ્યમાં આ કુટુંબનો કોઈ માણસ પાદશાહની નોકરીમાં હોય, અને તે ઉપરથી તે માણસ ' પાદશાહવાળા ' તરીકે જાણીતો થયો હોય અને તે ઉપરથી પાદશાહ અટક પડી હોય એવું બની શકે. કોઈ માણસ બહુ આળસુ હોય તો એને ' આળસુ પાદશાહ ' ગુજરાતીમાં કહે છે; એટલે કદાચ એવા કોઈ માણસના ઉપનામ ઉપરથી પણ કુટુંબની અટક પાદશાહ પડી હોય. ત્રીજું અનુમાન એવું બંધાય છે કે કોઈ માણસ સ્થિતિ કરતાં વધારે હાકથી રહેતો હોય તો લોકોએ હસવામાં તે માણસનું નામ પાદશાહ પાડ્યું હોય.

બાદશાહ—જે અનુમાનો પાદશાહ અટકને પણ લાગુ પાડ્યાં છે, તે સર્વ બાદશાહ અટકને પણ લાગુ પાડી શકાય છે, તેથી તેની પુનરુક્તિ જરૂરી લાગતી નથી.

બુદ્ધદેવ—આ વિભાગમાં આ અટક બધાથી જુદી પડી આવે છે. આપણા દેશમાંથી બૌદ્ધ ધર્મને ચાલ્યા ગયાને એટલો બધો સમય થઈ ગયો છે કે બુદ્ધના કોઈ અનુયાયીની આ અટક એ ધર્મના અવશેષરૂપ રહી ગઈ હશે, એવું તો મનાતું નથી. ત્યારે આવી અટક પડી કેવી રીતે? ગુજરાતમાં ' બુદ્ધદેવ ' નામે બહુ જાણીતું થઈ ગયેલું એક નાટક હતું. તેના જમાનામાં તે ઘણું પંકાયેલું. તે નાટકમાં અભિનય કરનારની આ અટક હોઈ શકે. અથવા તે નાટક સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો નિકટનો સંબંધ ધરાવનારની એ અટક હોય. અથવા કોઈ માણસ બહુ ત્યાગવૃત્તિવાળો હોય તે ઉપરથી તેને કોઈએ બુદ્ધદેવનું ઉપનામ આપ્યું હોય એમ પણ બને. પરંતુ

બુદ્ધને બુદ્ધદેવ નહિ પણ સામાન્ય રીતે બુદ્ધ ભગવાન કહેવામાં આવે છે. તે ઉપરથી બુદ્ધદેવના નાટક ઉપરથી સ્ફુરેલી આ અટક હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

મહારાજ—બાદશાહ કે પાદશાહની માફક આ અટક પણ કાં તો કોઈ મહારાજને ત્યાં નોકરી કરનાર મહારાજવાળા કહેવાતા માણસની હોય, અને તેમાંથી ટૂંકમાં ‘ મહારાજ ’ અટક બની રહી હોય; અથવા મહારાજ જેવા હાકમાઈથી રહેનાર પોતાની શક્તિ અને સ્થિતિ કરતાં વધારે દમામ દેખાડનારની અટક પડી હોય.

યોધ અને યોદ્ધા—આ જ વિભાગમાં જોટ, અટકમાં આ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

રાજ—રાજરામ અથવા રાજભાઈ એવું ગુજરાતી હિન્દુઓમાં માણસનું નામ હોય છે. તેવા કોઈ જાણીતા માણસના નામ ઉપરથી આખા કુટુંબની તે અટક પડે એ સંભવિત છે. અથવા કોઈ માણસ બહુ સખી દિલનો હોય તો એની ઉદારતા ઉપર વારી જઈ લોકોએ એને રાજનો ઇલકામ આપ્યો હોય એવું પણ શક્ય છે. અથવા રાજ જેવો રોડ રાખનારને પણ રાજ કહેવામાં આવે, અને તે ઉપરથી પણ આ અટક પડી ગઈ હોય.

લખપતિ—નવલખીના જેવી જ આ અટક પણ છે. ખરેખરા લખપતિના પૈસાની આંકણી કાઠી લોકોએ એને લખપતિ કહ્યો હોય એ સંભવિત છે; તે જ મુજબ તદ્દન ગરીબ હોવા છતાં પૈસાદાર હોવાનો ડોળ કરે તો તેને લોકો મસ્કરીમાં લખપતિ કહે એ પણ સંભવિત છે. પરંતુ ખરેખરા લાખોપતિની આ અટક સાંભળેલી છે. કચ્છમાં લખપત નામનું ગામ છે તે ઉપરથી પણ આ અટક પડી હોય, એવો સંભવ છે.

લાખિયા—ધંધાદારી અટકોમાં પણ લાખિયા અટકનો સમાવેશ કર્યો છે. તે સ્થળે લાખના વેપારી તરીકે તે અટક મુકાઈ છે. તે ઉપરાંત જેની પાસેની પૂંજની ગણતરી લાખ રૂપિયાથી થતી હોય તેની અટક પણ લાખિયા હોય. અથવા કશું ન હોવા છતાં લાખોપતિ હોવાનો દેખાવ કરનારની પણ આ અટક હોય.

લાલા—સૂરતના વતનીઓ સૂરતીલાલા કહેવાય છે. તે ઉપરથી જે કોઈ લહેરી સ્વભાવનો માણસ હોય તેને લાલા કહે છે.

સતિયા—કોઈ માણસ બહુ સદાચારી હોવાનો દાવો કરતો હોય તેને સતિયાનું ઉપનામ લોકો તરફથી મળ્યું હોય; અથવા કોઈ માણસ એવો હોવાનો ડાળ કરતો હોય તેની પણ આ અટક પડી ગઈ હોય.

સત્યવાદી—ખરેખરા સત્યવાદી પુરુષના આ સહગુણથી પ્રસન્ન થઈ લોકોએ તેને આવું શુભ વિશેષણ આપ્યું હોય એવું બને. અથવા તેથી જિલ્દું જ, માણસ ખિલકુલ સત્યભાષી ન હોવાથી લોકોએ વ્યંગમાં તેને સત્યવાદીનું ઉપનામ આપ્યું હોય.

સવૈ—સવાયા (આપ કરતાં દીકરો સવાયો નીકળ્યો હોય તો તે સવૈ કહેવાય છે.)

સાહેબા—સામાન્ય ગુજરાતીમાં જેને આપણે ‘ ફૂલફટાક ’ કહીએ એવા માણસ માટે સાહેબા શબ્દ વપરાયો હોય એવું લાગે છે. સાહેબ જેવો દોર રાખનાર અને એવાં કપડાં વગેરે પહેરનાર કોઈ ફાંકડા માણસને લોકોએ સાહેબાના નામથી ઓળખવા માંડેલો, અને તે ઉપરથી તે જ તે કુટુંબની અટક બની ગઈ હશે, એવું લાગે છે.

ધાર્મિક ક્રિયાને લગતી અટકો

આ અટકો માટે ખાસ જુદો વિભાગ પાડવાની જરૂર બે કારણોથી પડી છે: એક તો એ કે બ્રાહ્મણોની અટકો (આ વિભાગમાં મૂકી છે તે) હિન્દુ ધર્મની ક્રિયા-વિધિઓને લગતી હોવાથી એકસામટી જૂથમાં તેને લઈ લેવાથી સરળતા રહે. બીજું આ અટકો બહુ મોટી સંખ્યામાં હસ્તી ધરાવે છે, તેથી તેમને ખાસ વિભાગમાં લીધી છે. બીજી કોઈ નાત અથવા કોમની આટલી મોટી સંખ્યામાં અટકો મળતી નથી, તેથી આ અટકો માફક બીજે સ્થળે નાતબંધને ધોરણે વિભાગ પાડ્યા નથી. (માત્ર રજપૂત અટકોનો એવો વિભાગ રાખ્યો છે.) વળી આ યાદી ઉપરાંત બ્રાહ્મણોની બીજી અટકો હોતી નથી, એમ કોઈ રખે માને. ગામનાં નામ ઉપરથી, ધંધા ઉપરથી, કટાક્ષમાં પડેલી વગેરે દરેક જાતની અટકો બ્રાહ્મણોની હોય છે જ. પરંતુ આ વિભાગમાં જે અટકો આપી છે, તે ઘણી-

ખરી બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા કોઈની હોતી જ નથી. આ અટકો ઉપરથી માણસની નાત તરત પરખાઈ જાય છે (જેવી રીતે 'શાહ' અટકથી વણિકજાતિ પરખાઈ આવે છે તેમ).

ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાકરાવવાનો ઇખરો આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી બ્રાહ્મણોએ જ પોતાને માટે રાખેલો છે (અથવા કદાચ જે એવી ક્રિયાઓ કરતા કે કરાવી શકતા તે જ બ્રાહ્મણ કહેવાતા, એમ પણ હોઈ શકે). આ કારણને લીધે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કે વિધિઓ કરનાર અથવા કરાવનારની સર્વ અટકો અત્યારે પણ બ્રાહ્મણ જાતિઓમાં જ જોવામાં આવે છે. આ યાદીમાં કેટલીક અટકો એવી છે કે જે ખરું જોતાં 'ધાર્મિક' વિભાગમાં ન આવી શકે, પણ તેવી અટકોની સંખ્યા ઘણી થોડી છે, તેમ જ આ વિભાગ સાથે તે અટકોને સીધો નહિ તો આડકતરો સંબંધ તો છે જ, તેથી તેવી અટકોને આ વિભાગમાં સમાવી દીધી છે. સંસ્કૃત ભાષા ન જાણનારને આ અટકોના અર્થનો ઝીણવટભર્યો તકાવત ખખર ન હોય એમ માની તે દરેકનો અર્થ ટૂંકમાં આપ્યો છે.

આવી અટકોની યાદી નીચે આપી છે.

અધ્યારુ	જ્ઞાની	પંડિત	યાજ્ઞિક
અધ્વર્યુ	તરવાડી	પાઠક	યોગી
આચાર્ય	તેવારી	પાધ્યે	રાજગુરુ
આવસત્થી	ત્રિવેદી	પાંડે	રાજગૌર
ઉપાખ્યાય	ત્રિપાદી	પુરોહિત	વેદ
ઉપાસની	દેવે	પૂજારા	વેરાગી
ગૌર	દીક્ષિત	પૂજારી	વૈષ્ણવ
ગૌરજી	દેવાશ્રયી	ભગત	વ્યાસ
ગૌરવાળા	દેરાસરી	ભટ્ટ	શવ
ગ્યાની	દ્વિવેદી	ભૃગુશાસ્ત્રી	શિવ
ચતુર્વેદી	ધ્યાની	મશર	શાસ્ત્રી
જાની	પંડ્યા	મહન્ત	સેવક

અધ્યારુ—સંસ્કૃતમાં અધ્વર્યુ શબ્દ છે, તે ઉપરથી સામાન્ય લોકોને તે શબ્દનો ઉચ્ચાર અધરો લાગવાથી અધ્યારુ શબ્દ બન્યો.

પારસી હોમમાં જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવનારા દસ્તૂરો હોય છે, તેમને અધ્યારુ કહે છે. તે શબ્દ પણ અધ્વર્યુ ઉપરથી જ આવેલો છે.

અધ્વર્યુ—ચાર વેદોમાંથી જે યજુર્વેદ જાણનારો ઋત્વિજ હોય તેને અધ્વર્યુ કહેવામાં આવતો. અત્યારે જે બ્રાહ્મણો અધ્વર્યુની અટક ધરાવે છે, તેમને યજુર્વેદ અથવા બીજા કોઈ પણ વેદ વિશે કશું જ્ઞાન હોતું નથી. તેમના દૂરના પૂર્વજો યજુર્વેદના અધ્વર્યુ હશે એટલું જ.

આચાર્ય—આચાર્ય શબ્દમાં કોઈ ધાર્મિક ધ્વનિ રહેલો નથી. કોઈ પણ પ્રકારના (મુખ્ય) શિક્ષકને આચાર્ય કહી શકાય. સર્વ શિક્ષણ ભેગું ધાર્મિક શિક્ષણ પણ આવી જતું, અને તેવા શિક્ષણ આપનાર અસલના વખતમાં આચાર્ય કહેવાતા. એ અસલી આચાર્યના વંશજોને આ અટક વળગી રહેલી છે:

આવસત્થી—‘આવસત્થ્ય’ અગ્નિના ઉપાસકને આવસત્થી કહેવામાં આવ્યા છે. આ સંબંધી ટૂંકી પણ ઉપયોગી માહિતી તે કુટુંબ તરફથી મળી છે તે અત્રે ઉતારી છે:

‘વંશપરંપરાથી અમારા કુટુંબમાં ‘આવસત્થ્ય’ અગ્નિનો હોમ નિરંતર થતો આવે છે. અગ્નિહોત્ર, આવસત્થ્ય, અને ગાર્હપત્ય—એ ત્રણ પ્રકારના અગ્નિહોત્રના વિધિ હોય છે. ‘અગ્નિહોત્ર’માં પાંચ જુદા જુદા ચણતર કરેલા કુંડ હોય છે, અને અગ્નિહોત્રનો વિધિ રોજ વારાફરતી જુદાજુદા કુંડમાં કરાય છે. ‘આવસત્થ્ય’ અગ્નિનું જેમણે આધાન લીધું હોય છે તેમને એક જ ચણેલો કુંડ હોય અને તેમાં દરરોજ હોમ થાય છે. આ બંને પ્રકારના અગ્નિને અખંડ ભારીને સાચવી રાખવામાં આવે છે. (ત્રીજો પ્રકાર ગાર્હપત્ય અગ્નિનો છે, તે અગ્નિ સાચવવો પડતો નથી, કેમકે તે વિધિ દરરોજ રસોઈ માટે ચૂલો જગવે તેમાંથી જ અંગારા ત્રાંખાના નાના કુંડમાં લઈને તેમાં દરરોજ આહૂતિઓ અપાય છે, અને તેનો પૂજનવિધિ પણ ઘણો ટૂંકો હોય છે.) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ‘આવસત્થ્ય’ અગ્નિની ઉપાસના અમારા કુટુંબમાં વંશપરંપરાથી પેઢીઉતાર ચાલી આવેલી હોવાથી અમારી અવટંક ‘આવસત્થી’ છે, અને તેનો અર્થ ‘આવસત્થ્ય’ અગ્નિના ઉપાસક એમ થાય છે.”

ઉપાધ્યાય-ધર્મના ગુરુને સંસ્કૃતમાં ઉપાધ્યાય કહે છે. આજના જમાનામાં આ અટક જૂના ધર્મગુરુઓનાં વંશજોને વારસામાં મળેલી છે.

ઉપાસની-ઉપાસના એટલે સેવા કે મનન કરનારની આ મૂળ અટક હોવી જોઈએ.

ગોર—સંસ્કૃત શબ્દ ગુરુ છે; તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ગોર શબ્દ આવ્યો છે. પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં મૂળ ગુરુ શબ્દનો જે અર્થ છે, તેના કરતાં ગુજરાતીમાં ગોર શબ્દનો અર્થ બદલાઈ ગયો છે. ગુરુ તો વિદ્યા આપનારા હતા, ગોર તો હિન્દુઓમાં લગ્નમરણાદિ દરેક શુભાશુભ પ્રસંગોએ ધાર્મિક ક્રિયા કરાવે છે. ગોરની હાજરી વગર એવાં કાર્યો ઉકેલી શકાતાં નથી, કારણ કે તેના સિવાય ધાર્મિક ક્રિયા કરવાનો બીજા કોઈનો અધિકાર નથી. આને લીધે હિન્દુ-સમાજમાં ગોરનું સ્થાન બહુ મહત્ત્વનું છે. હિન્દુઓમાં દરેક કુળ અથવા કુટુંબોના ગોર બાંધેલા (નક્કી કરેલા) હોય છે—અને તે ગોરપદ્મ વંશપરંપરા ચાલુ રહે છે.

ગોરજી—ગોર અટક માટે આપેલી સમજૂતી ગોરજી માટે પણ ચાલે તેમ હોવાથી તે ફરીવાર લખી નથી. જી પ્રત્યય માનદર્શક છે.

ગોરવાળા—ગોરના કુટુંબનો નિર્દેશ કરવા માટે ગોરવાળા શબ્દ વપરાવાથી કુટુંબની અટક ગોરવાળા પડી ગયેલી છે.

ગ્યાની—જ્ઞાન શબ્દને હિન્દી ભાષામાં ગ્યાન કહે છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનવાળા જ્ઞાની પુરુષને ગ્યાની કહે છે.

ચતુર્વેદી—ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણોની એક નાત હોય છે. ઋષિ, યજુર, અથર્વ અને સામ એ ચારે વેદોનો જેનો અભ્યાસ હોય, તેવા જ્ઞાનવાળા બ્રાહ્મણો અસલ ચતુર્વેદી કહેવાતા. હવે તો આ માત્ર નાતનું નામ અને વ્યક્તિઓની અટકમાં જ રહ્યું છે.

જાની—જ્ઞાની—મૂળ યાજ્ઞિક અટક ઉપરથી ગુજરાતીમાં જાની શબ્દ બન્યો છે. આ જાની અટકને વધારે સંસ્કૃતમય બનાવવા કેટલાંક કુટુંબોએ તે અટક બદલીને જ્ઞાની-ગ્યાની લખવા માંડ્યું, અને એ રીતે તે અટકનો અર્થ પણ તદ્દન બદલાઈ ગયો છે.

તરવાડી—ત્રિવેદી શબ્દનું આ રૂપાંતર છે. ત્રણ વેદોનો જે

બ્રાહ્મણો અભ્યાસ કરતા તે ત્રિવેદી કહેવાતા. ગુજરાતી હિન્દુઓમાં ત્રિવેદી અટક મોટી સંખ્યામાં મળી આવે છે; પરંતુ તેથી અત્યારના ગુજરાતમાં ત્રણ વેદના અભ્યાસી ઘણા છે, એમ માનવાનું નથી. વેદાભ્યાસ સમૂળજો ન હોય એવા પણ ત્રિવેદીઓ આ જમાનામાં જોઈએ તેટલા છે; પરંતુ તેમના દૂરના પૂર્વજો સાચા ત્રિવેદી હોવા જોઈએ.

તેવારી અને તેવારી—તરવાડીની માફક આ પણ ત્રિવેદી શબ્દનું અન્ય રૂપાન્તર જ છે.

ત્રિવેદી—તરવાડી અને ત્રિવેદીની સમજૂતી એક જ હોવાથી આ અટક માટે કશું વધારે લખવાનું નથી. આ અટક બ્રાહ્મણોમાં જ હોય છે.

ત્રિપાડી—સંસ્કૃતમાં ત્રિપાડિન્ શબ્દ છે. ત્રણ પાડને જાણનાર તેને સંસ્કૃતમાં ત્રિપાડી કહેવાય છે. પદ ક્રમ અને ઘન (પદ, ક્રમ અને ઘન) એવા વેદ મંત્રોના ત્રણ પાડ હોય છે. અત્યારે તો અસલના વખતના ત્રિપાડીઓ તરફથી વારસામાં મળેલી અટક ચાલી આવે છે.

દ્વે—એ વેદના જાણનારને દ્વે કહે છે. દ્વે શબ્દ દ્વિવેદી શબ્દ ઉપરથી ગુજરાતીમાં આવ્યો છે. આ અટક પણ બ્રાહ્મણોમાં જ હોય છે.

દીક્ષિત—દીક્ષિત શબ્દના સંસ્કૃત ભાષામાં એકથી વધારે અર્થ થાય છે:

૧. જેણે સોમયજ્ઞ કર્યો હોય તે દીક્ષિત કહેવાતા.
૨. હોમવ્રત વગેરે આરંભેલા કર્મની સમાપ્તિ સુધી જેણે તેના નિયમોનો સ્વીકાર કરેલો હોય તે માણસ પણ દીક્ષિત કહેવાતો.
૩. જે માણસને દીક્ષા મળી હોય તે માણસ દીક્ષિત કહેવાતો. આ છેલ્લા અર્થમાં આ શબ્દ સૌથી જાણીતો છે. નાગરો તથા બ્રાહ્મણોમાં આ અટક લયાત છે.

દેવાશ્રયી—દેવાશ્રયમાં વસનારની આ મૂળ અટક હતી.

દેરાસરી—દેરાસરમાં રહેનારને દેરાસરી કહેવાય છે.

દ્વિવેદી—એ વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણ અસલ દ્વિવેદી કહેવાતા. ગુજરાત કરતાં કાઠિયાવાડ તરફ આ શબ્દ વધારે પ્રચલિત છે. તળ

ગુજરાતમાં દેવે અટક વધારે નજરે ચઢે છે. આજના ગુજરાત બ્રાહ્મણોમાં દેવે (અથવા દિવેદી) ઘણી સંખ્યામાં મળી આવે છે.

ધ્યાની—ધ્વિરનું ધ્યાન-ચિન્તન કરવામાં મગ્ન રહેનારને ધ્યાન કહેવાય. કોઈ સાચા ધ્યાની પૂર્વજને આવું ઉપનામ મળ્યું હશે, ઉપરથી તેના વંશજોએ તે પોતાની અટક તરીકે અપનાવી લીધું છે.

પંચોળી—પંચોળી ગામ ઉપરથી અટક પડી હોય એવી એ માન્યતા છે. ખીજું—બ્રાહ્મણના પાંચ કુળમાં જે સૌથી મુખ્ય પંચોળી કહેવાય, એવી માહિતી શ્રી. પ્રાણગોવિન્દ રાજરામ કે ‘હરીચંપ્રકાશ’ નામના પુસ્તકમાંથી મળી આવે છે. પંચોળી અટક બિંબાબ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓમાં પણ છે.

પંડ્યા—પંડિત, પંડત, પંડ્યા વગેરે બધાનો મૂળ અર્થ એક : એટલે કે વિદ્વાન એવો થાય છે. અત્યારે ગોરના અર્થમાં ઘણું કરી પંડ્યા શબ્દ વપરાય છે.

પંડિત—કોઈ પણ પ્રકારના વિદ્વાન માણસને પંડિત કહી શકાય પરંતુ જૂના વખતમાં ખાસ કરીને વેદના અભ્યાસમાં જે બહુ બુદ્ધિશાળી હોય તેવા માણસને પંડિત કહેતા. કાશ્મીર બાજુ દરેક બ્રાહ્મણ પંડિત કહેવામાં આવે છે, અને પંડિત એટલે બ્રાહ્મણ એવો જ અર્થ થઈ ગયો છે.

પાઠક—બાણાવનાર અથવા અધ્યયન કરાવનારને સંસ્કૃતમાં પાઠ કહે છે. તે ઉપરાંત પુરાણ વાંચનાર પણ પાઠક કહેવાતા.

પાધ્યે—ઉપાધ્યાય શબ્દ ઉપરથી પાધ્યે શબ્દ બન્યો છે અને તેથી તેનો અર્થ ધર્મના ગુરુ એવો જ થાય છે.

પુરોહિત—ધાર્મિક વિધિ કરાવનાર પુરોહિત કહેવાતા. અલગ પણ એ જ અર્થમાં પુરોહિત અથવા ગોર શબ્દ વપરાય છે. પરંતુ પુરોહિત અટક ધારણ કરનારાઓએ પુરોહિતપદ કોઈ પેઢીઓ છોડી દીધા છતાં અટક એની એ જ જાળવી રાખી છે.

પૂજારી—મંદિરમાં પૂજા કરવાનું કામ જેને સોંપાયું હોય તે પૂજારી કહે છે. (લોહાણમાં આ અટક છે.)

પૂજારી—મંદિરમાં દેવની પૂજા કરનાર માણસને પૂજારી કહે છે.

ભગત—આ અટક દરેક હિન્દુ જ્ઞાતિમાં હોય છે. મધિરની ભક્તિ કરવાનો સૌ કોઈને હક હોવાથી ભગત (એટલે ભક્ત) કહેવડાવવાનો હક પણ દરેક હિન્દુને મળેલો છે. બ્રાહ્મણ, વાણિયા, અને પાટીદાર, તેમ જ સુતાર, કડિયા તથા હરિજન જ્ઞાતિઓમાં પણ ભગત અટક આજે મોજૂદ છે. જે માણસ ભજન કરતો હોય તેને સામાન્ય રીતે ભગતનું ઉપનામ અપાય છે.

ભટ્ટ—સંસ્કૃતમાં મટ અને મટ્ટ એવા બે શબ્દો છે. આમાંથી મટ નો અર્થ ચોક્કો અથવા શરવીર એવો થાય છે; પણ આ અટક બ્રાહ્મણોમાં જ હોવાથી બીજા શબ્દ—મટ્ટ—વધારે અંધ-ખેસતો લાગે છે. તે શબ્દનો અર્થ સંસ્કૃતમાં પાંડિત અથવા વેદ જ્ઞાણનાર બ્રાહ્મણ એવો થાય છે.

ભૃગુશાસ્ત્રી—ભૃગુસંહિતા ઉપરથી જોશ કહેનાર, અથવા વાંચી સમજાવનાર, અથવા ભૃગુવંશનો કોઈ શાસ્ત્રી.

મહન્ત—આ અટક ઘણુંખરું બાવા લોકોમાં હોય છે. સન્ત મહન્ત શબ્દપ્રયોગ ગુજરાતી બાપામાં જાણીતો છે.

મશર—સંસ્કૃત મિશ્ર શબ્દ છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હજી મિશ્ર શબ્દ અટક તરીકે વપરાય છે. મશર અટક આ મિશ્ર શબ્દ ઉપરથી જ થયેલી છે. આ શબ્દ કોઈ પણ શબ્દને અન્તે મૂકવાથી તે શબ્દ શ્રેષ્ઠાર્થવાચક બને છે. દાખલા તરીકે—મંડનમિશ્ર, આર્યમિશ્ર, વગેરે. મશર અટક ધારણ કરનાર કુટુંબ યુક્ત પ્રાન્તોમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. આ મિશ્ર અટક વિશે જાણીતા કવિ ઇકબાલે એવી શોધ કરી હતી કે આ મિશ્ર—મૂળ મિસર દેશમાંથી આવેલા હશે. પરન્તુ આ માન્યતા માટે કશા પુરાવા મળતા નથી.

યાજ્ઞિક—આ શબ્દનો મૂળ અર્થ યજ કરનાર બ્રાહ્મણ, એવો થાય છે. (જોકે આ જ શબ્દના સંસ્કૃતમાં બીજા પાંચેક અર્થ થાય છે, પણ તે સાથે આ નિષ્પન્ધને કોઈ લેવાદેવા નથી.) યાજ્ઞિક અટક બ્રાહ્મણોમાં જ આજે પણ જોવામાં આવે છે.

યોગી—યોગ સાધનાર માણસોને યોગી કહે છે. આ જમાનામાં પણ યોગ સાધનારા ઘણા લોકો હોય છે. કોઈના પૂર્વજ મોટા યોગી

થઈ ગયા હોય તો તે ઉપરથી તે કુટુંબ યોગીને નામે જાણીતું થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે.

રાજગુરુ—રાજગોર. કોઈ પણ રાજ્યની અંદર રાજના ગુરુનું એટલે ગોરનું કામ કરનારાનો આ ઇલકાબ છે. રાજગુરુને બદલે રાજગર શબ્દ પણ તેજ અર્થમાં વપરાય છે.

વ્યાસ—પુરાણો શીખવનારને વ્યાસ કહેવાય છે. આ અટક પણ બ્રાહ્મણો સિવાય ઇતર જ્ઞાતિમાં હોતી નથી.

વેદ—વેદ જાણનારની આ અટક હશે એમ અનુમાન થાય છે.

વેરાગી—સંસારની માયા ઉપરથી જેનું મન ઝિડી ગયું હોય તે વેરાગી કહેવાય છે. કુટુંબમાં કોઈ વડવા વૈરાગ્યવૃત્તિવાળા હોઈ વેરાગી બની ગયેલા, તે ઉપરથી કુટુંબ વેરાગીને નામે જાણીતું થયું.

વૈષ્ણવ—વિષ્ણુના ભક્તોને વૈષ્ણવ કહે છે. આ અટક દરેક જ્ઞાતિમાં હોય છે. કોઈ ખાસ જાણીતા વૈષ્ણવ થઈ ગયા હોય, તેમના ઉપરથી કુટુંબ આ નામે ઓળખાય છે.

શવ—શિવના ભક્તને શવનું ઉપનામ મળ્યાથી આ અટક પડી હોવાનું મનાય છે. (જોકે શવ શબ્દનો અર્થ મૃત્યું થાય છે. તે જ શબ્દનો બીજો અર્થ પાણી પણ થાય છે.) પરંતુ શિવ શબ્દને ગુજરાતી વાણીએ શવ બનાવ્યો એ તો જાણીતી વાત છે. ગુર્જરાની બ્રહ્મ વાણી માટે નીચેની કહેવત જાણીતી છે:

ગુર્જરાણાં ગિરા બ્રહ્મા શિવોડપિ શવતાં ગતઃ ।

તુલસી તલસી જાતા મુકુન્દોડપિ મકન્દતામ્ ॥

શાસ્ત્રી—આ અટક બ્રાહ્મણોમાં જ હોય છે, કારણ કે અસલ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો હક માત્ર બ્રાહ્મણોનો જ હતો.

શ્રોત્રી—શ્રોત્રીય—વેદના અભ્યાસી બ્રાહ્મણને સંસ્કૃત ભાષામાં શ્રોત્રીય કહે છે. શ્રોત્રી શબ્દનો પણ એ જ અર્થ થાય, પરંતુ શ્રોત્રી એ સાચો સંસ્કૃત શબ્દ નથી.

સંઘવી—સંઘને વહનારો એટલે સંઘનો નેતા—મુખ્ય માણસ તે સંઘવી કહેવાય છે. જત્રાના સંઘ કાઢનારની આ ઉપાધિ છે અને તે અટકમાં પરિણમી છે. કોઈના વડવાએ મોટો સંઘ કાઢ્યો

હોય તો પછી ઘણી પેઢીઓ સુધી કુટુંબ સંઘવીને નામે ઓળખાય છે.
સ્માર્ત—સંસ્કૃતમાં સ્મૃતિના અભ્યાસીને સ્માર્ત કહેવાય છે.
અસલ સ્મૃતિના જાણકાર કોઈ કુટુંબની આ અટક હશે અને હવે તે જ્ઞાન જતું રહેવા છતાં અટક ચાલુ રહી ગઈ છે.

સ્વામિનારાયણ—વૈષ્ણવ ધર્મના એક પંથરૂપ સ્વામિનારાયણ—ધર્મ છે. તે ધર્મના કોઈ ચુસ્ત પાલકની આ અટક બની છે.

હરિભક્તિ—ભગત કે ભક્ત અટકની માફક કોઈ હરિ એટલે ઈશ્વરની ભક્તિમાં તલ્લીન રહેનારને મૂળ આવું ઉપનામ મળેલું, અને તે ઉપરથી કુટુંબ આખું એ જ નામે ઓળખાવા લાગ્યું, અને એ રીતે તે કુટુંબની અટક બની ગઈ.

જનાવર અથવા જીવજંતુ ઉપરથી પડેલી અટકો

ગુજરાતી હિન્દુઓની ખીજ બધી અટકો કરતાં આ અટકો પોતાની વિચિત્રતાને લીધે જુદી પડી આવે છે. આ અટકોની સંખ્યા ઘણી થોડી છે, અને તળ ગુજરાત કરતાં કાશ્મિરવાડમાંથી આવી અટકો વધારે મળી આવે છે. આ પ્રકારની અટકોની ઉત્પત્તિ વિશે ઘણા મતભેદને સ્થાન રહે છે; અને આવી અટકોની ઉત્પત્તિ વિશે હજી આખરી નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. અનેક જાતનાં જે અનુમાનો બંધાય છે, તે સર્વ અંત્ર એકપછી એક ટાંક્યાં છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે મનુષ્યો જુદીજુદી ટોળાઓ- (Tribes)માં રહેતા હતા, ત્યારે દરેક ટોળા પોતાને ઓળખાવવા માટે એકાદ પક્ષી કે જનાવરનું ચિહ્ન રાખતી, જેને અંગ્રેજીમાં ટ્રીબ કહે છે. આ ચિહ્નને આધારે અથવા આ ચિહ્નની નિશાની વડે તે ટોળાનો દરેક માણસ ઓળખાતો. આ રીતે તે ચિહ્ન તે ટોળાની એક પ્રકારની અટક જેવું જ બની રહેતું.

‘એન્સાઈક્લોપીડિયા ઓફ સોશિયલ સાયન્સીસ (Encyclopaedia of Social Sciences) નામના પુસ્તકમાં આવા જનાવર કે પક્ષીના ચિહ્ન વિશે ઉલ્લેખ કરતાં લખેલું છે તેનું જ અહીં ભાષાન્તર રજૂ કર્યું છે:—

ટોટેમિઝમ * (Totemism)

“ ઘણી અસંસ્કૃત માનવજાતની ટોળીઓમાં જનાવર, છોડવા અથવા ખીજી કોઈ પ્રાકૃતિક વસ્તુના નામ ઉપરથી નામ પાડવાનો રિવાજ છે; તે પ્રકારે ટોળીઓના વિભાગ પાડેલા હોય છે. અમેરિકા, આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાના અમુક અસંસ્કૃત લોકોમાં આ રિવાજ અત્યારે પણ ચાલુ છે.”

આ ઉપરથી એક અનુમાન એવું અંધાય છે કે જનાવરનાં, જંતુ-પંખીનાં નામ ઉપરથી પડેલી એ અટકો છેક એટલા પુરાતનકાળની હોવી જોઈએ. આ અનુમાનની સામે એ દલીલો થઈ શકે તેમ છે: પ્રથમ તો એ કે જે ટોટેમ ઉપરથી આ અટકો આવી હોય તો ઘોડા, વાઘ, લાથી વગેરે અટકો માટે તે શક્ય છે, પરંતુ કીડી, મચ્છર, માંકડ, મંકોડી વગેરે નામો કોઈ અસંસ્કૃત ટોળીના ટોટેમ તરીકે પણ પસંદ થાય, એ સંભવિત નથી લાગતું, કારણ કે દરેક ટોળી સામાન્ય રીતે એવું ચિહ્ન પસંદ કરે કે જેની માટી કે પથ્થર અથવા લાકડાની અનુકૃતિ બની શકે. આવી અનુકૃતિ તેમની ટોળીના રહેઠાણને મોખરે થાંભલા ઉપર લગાડવામાં આવતી, જેથી ખીજી ટોળીઓ આ ટોળીને સહેલાઈથી ઓળખી શકે. આ દલીલને આધારે આપણી ગુજરાતી અટકો એ મૂળમાંથી આવી હોય, એ વાત માનવા જેવી લાગતી નથી.

ખીજું, ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાઈ આવે છે, કે દર પાંચસાત અને બહુ થાય તો દશ પેઢીથી વધારે આપણી અટકોનું આયુષ લંબાતું નથી. નવો ધંધો ગ્રહણ કરતાં, સ્થળાન્તર કરતાં, જૂની અટકના અણગમથી, નવી અટકના શોખથી, વગેરે અનેકાનેક કારણોથી અટકો થોડેઘણે દાયકે બદલાઈ જાય છે. તો પછી ટોટેમ ઉપરથી પડેલી એટલી બધી પુરાણી અટકો બદલાયા વગર ચાલી આવેલી, આજ સુધી મોજૂદ રહે, એ પણ માનવામાં આવે એવું લાગતું નથી.

બાકી આપણા જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં:

માંઘવ્ય (દેડકા ઉપરથી)

તૈસિરીય (તેતર પક્ષી ઉપરથી)

વગેરે શાખાઓનાં નામો મળી આવે છે. તે પ્રમાણે વાઘ, ઘોડા હાથી વગેરે અટકોનાં મૂળ શોધી શકાય. પરંતુ આપણી ગુજરાતી અટકો, એટલા બધા પુરાતન કાળથી ચાલી આવી હોય, એવું માનવાના કશા પુરાવા આપણી પાસે છે નહિ.

તો પછી આ વિચિત્ર અટકો આવી ક્યાંથી ? આપણે ઘણીવાર જોઈએ છીએ કે કેટલાક મનુષ્યોના ચહેરા અમુક જનાવરોને આપાદ મળતા આવે છે. જરાક કલ્પનાશક્તિ વાપરીએ તો સમાજમાં ચોપાસ ઉંદર, ઘેટાં, શિયાળ, ઘોડા, બિલાડી, કૂતરા વગેરે જનવરોની સાથે ખુબ સામ્ય ધરાવતા ચહેરાઓ મળી આવે છે. આ વિભાગમાં જે અટકો આપી છે, તેમાંની કેટલીક કદાચ એ રીતે પણ ઉત્પન્ન થઈ હોય એ સંભવિત છે.

આ વિભાગમાંની કેટલીક અટકો જોતાં એમ લાગે છે કે કદાચ નાતીલાઓ અને વેવાઈઓ વગેરેએ તે મસ્કરીમાં પણ પાડેલી હોઈ શકે. આ પ્રકારની અટકો ધારણ કરનાર વ્યક્તિઓમાંથી અને તેટલાંને જાતે પૂછવામાં આવ્યું છે; પરંતુ ઘણી જગ્યાએ એ કુટુંબને પોતાને જ એ અટક વિશે ઘણી થોડી માહિતી છે અને જે છે તે વિશે કશા પુરાવા નથી—માત્ર અનુમાન જ બાંધેલાં છે; એટલે એ દિશામાંથી આ સંશોધનમાં ઝાઝી મદદ મળતી નથી.

જનાવર કે પક્ષીઓનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટક સંબંધી મારો પોતાનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ દરેક અટક એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે પડેલી છે, અને તેમની દરેકની ઉત્પત્તિ પણ નિરાળી રીતે થયેલી હોવી જોઈએ. દાખલા તરીકે, વાઘ અને હાથા એવી બે અટકો ગુજરાતી હિન્દુઓમાં છે; પણ તે બન્ને અટકો પડવાનાં કારણો તદ્દન જુદાં છે. તે જ પ્રમાણે માંકડ અને મચ્છર એ બે અટકો પહેલી નજરે જોતાં હાથી અને વાઘની માફક સરખી જણાય છે, પણ આ બન્ને અટકો પણ એકબીજા સાથેના કોઈ સંબંધ વગર સ્વતંત્ર રીતે જ પડેલી હશે, એવો મારો મત છે.

જનાવર અથવા પક્ષી કે જીવજન્તુ ઉપરથી પડેલી અટકો નીચેની સંખ્યામાં મળી આવી છે:—

૧. કાડી	૭. મચ્છર
૨. ઘોડા	૮. મંકોડી
૩. ચકલી	૯. માંકડ
૪. તિતોડી	૧૦. વાધ
૫. પોપટ	૧૧. હાથી
૬. ખકરી	

આ અગિયાર અટકોને ક્રમવાર હાથમાં લઈ તેની ઉત્પત્તિ વગેરે વિશે ટૂંક ચર્ચા નીચે કરી છે:

કાડી—કાડી જેમ જંતુઓમાં બહુ ઝીણી છે, તેમ મનુષ્યમાં કોઈ બહુ ઝીણા અથવા નાના કદના માણસને આસપાસના લોકોએ ‘કાડી’ નું ઉપનામ આપ્યું હોય, એ સંભવિત છે. જે ‘ટોટોમ્સ’ ઉપરથી આ અટકો પડી છે એ માન્યતા સ્વીકારીએ, તો પણ કાડી જેવા ઝીણા જંતુને કોઈ ટોળા પોતાના ચિહ્નનું સ્થાન આપે, તે મનાય એવું નથી. એટલું ઝીણું ચિહ્ન ચીતરવું, અથવા તેની પ્રતિમા બનાવવી વગેરે પણ તે જમાના માટે તો અશક્ય જેવું જ ગણાય.

ઘોડા—આ અટક કાઠિયાવાડની નાગરજાતિમાં હયાતી ધરાવે છે. તેની ઉત્પત્તિ માટે જાતજાતનાં અનુમાનો બંધાયેલાં છે. આપણે અત્રે તે સર્વે રજૂ કરીશું. કાઠિયાવાડમાં એક ઘોડાદ્રા નામનું ગામ છે, તેના વતનીઓની અટક ઘોડા (જેનો કાઠિયાવાડી ઉચ્ચાર—ઘોડા થાય છે) પડી હોય એમ બની શકે. આ ઉપરાન્ત કાઠિયાવાડમાં એક નહિ પણ વધારે સ્થળો ઉપર ઘોડાસર નામનાં તળાવ છે, એક સ્થળે તેજ એટલે ઘોડાસર નામનું ગામ પણ છે. હવે તે તળાવની અથવા તે ગામની આસપાસથી આવેલા માણસોની અટક ઘોડા પડી હોય એ પણ બનવા જોગ છે.

ત્રીજી એવી કહેતી છે (ત્રી. વાડિયાએ આ ઉત્પત્તિ શોધી કાઢી છે, એમ મારા જાણવામાં છે) કે કાઠિયાવાડી નાગરો તે જમાનામાં એવી બળ્ય કાડી, એટલે દેહાકૃતિનાં હતા કે ઘોડાસર તળાવનાં જિંડાં પાણીની અંદરથી પણ ઘોડા માફક એક પારથી બીજે પાર નીકળી જતા. તેથી એ નાગરો ઘોડા કહેવાયા. વધારેપડતો

લંબગોળ જે કોઈ માણસને ચહેરો હોય તો તેને ઘણી વખત ઘોડાની ઉપમા અપાય છે, પરંતુ તે ઉપરથી આ અટક પડ્યાનો કશો પુરાવો આપણી પાસે નથી.

ચકલી—નાના મોઢાના કોઈ માણસ ઉપરથી આ અટક પડી હોય એ સંભવિત છે. કોઈનો આહાર બહુ થોડો હોય તો તેને પણ ચકલી સાથે સરખાવવામાં આવે છે. ચકલામાં રહેનાર—એટલે ચાર રસ્તા જ્યાં ભેગા મળતા હોય, ત્યાં જેનું મકાન હોય તેને ચકલાવાળા અને તે પછી ચકલા અને તે ઉપરથી ચકલી કહેવાયું હોય એ પણ બને એવું છે.

તિતોડી—(અથવા ટિટોડી) ટિટોડી એ એક પક્ષીનું નામ છે. અને ચકલી અટકની માફક, કદાચ અમુક માણસના દેખાવ ઉપરથી લોકોએ તે માણસનું નામ ટિટોડી પાડ્યું હોય, અને તે ઉપરથી કુટુંબની અટક ટિટોડી પડી ગઈ હોય એમ બની શકે.

પોપટ—આ અટક પારસી કોમમાં પણ છે, અને હિન્દુઓમાં પણ છે. મને લાગે છે કે કોઈ માણસનું પોપટ જેવું નાક હોવાથી પોપટ અટક પડી હોય એ પહેલી શક્યતા છે. આ ઉપરાંત એમ પણ સંભવે કે કોઈ માણસનું જ્ઞાન પોપટિયું (એટલે માત્ર ગોખણપટ્ટી-વાળું) હોય તેથી તે માણસને પોપટનું ઉપનામ મળે. નાનું જાળક માફું બોલે. ત્યારે તેને પોપટ સાથે સરખાવવામાં આવે છે, પણ તેનું ઉપનામ મોટી ઉમરના માણસને મળ્યું હોય એ સંભવિત નથી.

બકરી—બકરાં પાળનારની આ અટક હોઈ શકે. વધારે શક્યતા એવી લાગે છે કે કોઈ માણસ બકરી જેવો રાંક સ્વભાવનો હોય, તે ઉપરથી તેને બધા બકરીને નામે ઓળખતા હોય. (બકરી જેવો અવાજ હોય, તે ઉપરથી પણ આ અટક પડી હોય.) ખાસ કરીને દેખાવે જખરો પણ અંદરથી ગરીબ સ્વભાવનો હોય તો બધા એમ કહેતા હોય કે “દેખાય છે વાઘ જેવો પણ છે બકરી જેવો.” આ ઉપરથી તેની અટક બકરી પડી ગઈ હોય.

મચ્છર—આ પણ કાઠિયાવાડ તરફની અટક છે. કુટુંબની અંદર એકાદ માણસ બહુ મત્સરવાળો હોય, અને તે ઉપરથી રીસે ભરાઈ

લોકોએ મતસરનું ઉપનામ આપ્યું હોય, અને તે શબ્દ પલટાઈને ‘મચ્છર’ શબ્દ ઊપજ્યો હોય, એવી કેટલાકની માન્યતા છે. ખીજી માન્યતા એવી છે કે કદાચ એ કુટુંબ અસલ જ્યાં રહેતું હોય તે લત્તામાં ખૂબ મચ્છર હોય તેથી ‘મચ્છરવાળા’, અને તે ઉપરથી ‘મચ્છર’ એવી અટક પડી ગઈ હોય. પરંતુ આ અટકનું આયુષ્ય હું માનું છું કે હવે ઝાઝું ટકશે નહિ. મારા જાણવામાં છે કે ‘મચ્છર’ કુટુંબના બાળકોને આ અટક રચિકર લાગતી નથી, અને તેમણે નવી અટક પાડી વાપરવા માંડી છે. આ પ્રમાણે બદલાતી અટક કાંઈ અપવાદરૂપ નથી. મોડી કે વહેલી અત્યારની બધી જ ગુજરાતી અટકો બદલાયા વગર રહેવાની નથી.

મંકોડી—મંકોડનો ખાસ ગુણ અટકો ભરવાનો ગણાય છે; એટલે કદાચ સામાને અટકો લાગી જાય, એવું ખોલી નાંખનારની આવી અટક પડી હોય એ બનવાજોગ છે. ખીજી એક શક્યતા એ છે કે ‘કીડી’ અટક ધારણ કરનારનાં નિકટનાં સગાં કે મિત્ર હોવાથી કુટુંબની અટક મંકોડી પડી હોય, કારણ કે ‘કીડી મંકોડી’ શબ્દો ઘણીવાર સાથે સાથે જ વપરાય છે. એટલે કીડી (અટક ધારણ કરનાર)ની સાથે હંમેશા ફરનાર માટે મંકોડી કહેવાયા હોય, એવું પણ બને.

માંકડ—આ અટક કાઠિયાવાડમાં નાગર કુટુંબોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે; અને પોતાની આ વિચિત્ર જાણતી અટકનું મૂળ તેમણે માર્કંડેય ઋષિમાંથી શોધ્યું છે. માર્કંડ ઋષિના વંશજ તે માર્કંડેય—અને માર્કંડેય નામે ઓળખાતાં કુટુંબોની તે અટક બની ગઈ. તે શબ્દમાંથી રૂપાન્તર થઈ માંકડ અટક બની. આ એક શક્યતા છે. ખીજી પણ શક્યતાઓ હોઈ શકે. ઘણા મચ્છરવાળા ઘરમાં રહેનાર ‘મચ્છર’ કહેવાય, તો ઘણા માંકડવાળા ઘરમાં રહેનારની અટક માંકડ પડે, એવું પણ બની શકે. વળી કુટુંબમાં કોઈ માણસનો સ્વભાવ માંકડ માફક હેરાન કરનારો—જાંપીને ખેસવા ન દે એવો—હોય તો તે માણસને માંકડનું ઉપનામ મળી શકે; અને તે ઉપરથી માંકડ અટક આખા કુટુંબની જ બની રહી હોય. આ બધાં અનુમાનો છે. પરંતુ કુટુંબ પોતે પોતાનો માર્કંડેય ઋષિ સાથેનો સંબંધ બતાવે છે, એટલે આપણે તેને જ સ્વીકારવું રહ્યું.

વાધ—વાધેશ્વર મહેતા, એક કુટુંબના વડવા હતા. તેમનું નામ વાધેશ્વર અને હતા પણ નાતજ્ઞતામાં બહુ અગ્રગણ્ય તથા પ્રતાપી. તેઓ જ્યાં જતા ત્યાં તેમનો પ્રભાવ પડતો. તે ઉપરથી તે ‘વાધ’ કહેવાવા લાગ્યા. અને તે જ પછી આખા કુટુંબની અટક બની ગઈ.

હાથી—હાથી જેવા શરીરવાળા હોવાથી હાથી અટક પડી હોય; અથવા હાથી જેવી ચાલ હોય તો હાથી અટક પડી શકે. ઘોડા અટકવાળા કુટુંબના નજીકના સગા અથવા મિત્ર હોવાથી પણ ‘હાથી’નું ઉપનામ મળ્યું હોય, કારણ રાજદરબારે ‘હાથીઘોડા’ એ બન્ને શબ્દો સાથેસાથે જ વપરાય છે.

નાતજ્ઞતાનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો

ગુજરાતી હિન્દુઓમાં કેટલીક અટકો નાતજ્ઞતાનાં નામ ઉપરથી પડેલી છે. અસલ અમુક નાતના લોકો અમુક જ ધંધા કરતા હતા. તેથી ગુજરાતી હિન્દુઓમાં કેટલાક ધંધા અને નાતનાં નામ એક જ પડી ગયાં છે. આવી ધંધાને અંગે બનેલી એવી ગુજરાતમાં ઘણી નાતો છે. જ્યારે અટક વાપરવાનો રિવાજ વધવા લાગ્યો ત્યારે આ પ્રકારની ધંધાદારી નાતના માણસોએ પોતાના ધંધાનું ગણો કે નાતનું ગણો (જે ગણો તે) જે નામ હતું, તેને જ અટકના રૂપમાં ફેરવી દીધું. આ પ્રકારની અટકોને ધંધાદારી અટક પણ ગણી શકાય, અને નાતજ્ઞતાની અટક પણ ગણી શકાય. આવી અટકો આગળ ધંધાદારી અટકોની યાદીમાં સમાઈ ગયેલી છે, છતાં આ વિભાગમાં સરળતાને ખાતર બધી ભેગી કરી ફરીથી મૂકી છે. આ યાદી ઉપરથી એટલો ખ્યાલ આવી શકે છે કે નાતજ્ઞતાનાં ધંધા છોડી લોકોએ કેટલા નવી નવી જાતના ધંધા નોકરી હુન્નરઉદ્યોગ વગેરે આ જમાનામાં કરવા માંડ્યાં છે.

રજપૂતજ્ઞતામાં ઘણાં જુદાંજુદાં કુળો હોય છે, અને તે દરેકનાં નામ અટક તરીકે વપરાય છે, તેથી તેની યાદી જુદી બનાવી આ જ વિભાગમાં પણ અલગ સ્થળે મૂકી છે.

ગુજરાતમાં જ્ઞાતિ તથા ધંધા એવા તો અટપટી રીતે ગૂંથાયેલાં છે કે હિન્દુસ્તાનની બહારનાં તો શું પણ બિનગુજરાતી માટે પણ તે

સમજવું ઘણું મુશ્કેલ છે. આપણે રાતદિવસ એ જ્ઞાતિઓ અને એ ધંધાઓથી ટેવાયેલાં ગુજરાતીઓને આ જ્ઞાતિ તથા ધંધા વિશેની આંટીઘૂંટી કાઢી ગૂંચવી નાંખતી નથી. આઠી, એક દાખલો લઈએ તો ધાંચી આપણા ગુજરાતમાં તેલ વેચવાનો ધંધો કરે છે, અને ધાંચીની નાત પણ છે; પરંતુ ગાંધીનો ધંધો કરિયાણું વગેરે વેચવાનો છે પરંતુ ગાંધીની નાત નથી. ગમે તે નાતનો માણસ ગાંધીનો ધંધો કરે છે. આ યાદીમાં જે ધંધાદારી અટકો છે, એટલી જ આપી છે. વળી એટલું ખાસ નોંધવા જેવું છે આ નાતના લોકોએ હજી આ જમાનામાં પણ પોતાનો ધંધો ચાલુ રાખ્યો છે, પણ તે નાતના લોકો ખીન્ને ધંધો નોકરી પણ ખુશીથી કરી શકે છે. પોતાના નાતનાં ધંધામાં જ રહેવું જોઈએ એવી તેમને માથે ફરજ નથી.

વળી આ યાદીમાં કેટલાક ધંધારોજગાર એવા પણ છે કે જે તે નાતના લોકો તો કરે છે જ, પણ ખીજી નાતના લોકો પણ તે જ ધંધો ખુશીથી કરે છે. દાખલા તરીકે, કડિયાની નાત છે, અને તે લોકો વધારે ભાગે કડિયાનો જ ધંધો કરે છે, પણ તે નાતની બહારના બીજા પણ ઘણા અન્ય જ્ઞાતિના માણસો કડિયાનું કામ કરે છે.

જૂના જમાનામાં દરજી તથા ધોખી સિવાય તે ધંધાઓ કોઈ કરતું નહિ, પરંતુ આજે દરજી જ્ઞાતિ સિવાયના પણ ઘણા માણસો દરજીનું કામ કરે છે, અને કપડાં ધોવાનું કામ જોકે હજી ધોખી જ્ઞાતિના જ લોકો કરે છે, પણ વોશિંગ કંપનીઓ બિનધોખી લોકો પણ ચલાવે છે.

કડિયા—મકાન બાંધવાનું, ધોળવાનું તથા રંગવાનું કામ કડિયા જ્ઞાતિના લોકો કરે છે; પણ તે સિવાય અન્ય નાતગતના લોકો પણ તે જ કામ તેટલી જ કુશળતાથી કરતા મળી આવે છે.

કંસારા—ત્રાંબાપિત્તળ વગેરેનાં વાસણ બ્રહ્માનો હુન્નર કંસારાઓને હસ્તક છે. અમદાવાદમાં એક કંસારા પોળ છે, તેમાં તથા તેની આસપાસ વાસણ બનાવવા તથા વેચવાનો ધંધો મુખ્યત્વે ચાલે છે.

કાઠિયા—શાકભાજી વેચવાનો ધંધો કરનાર—આવી જ્ઞાતિઓમાંથી પણ ભણીગણીને સારે ધંધે લાગનાર ગુજરાતમાં થયા છે અને થતા જાય છે.

ખમાર—ધંધાદારી અટકોમાં ખમાર અટક ઉપર સવિસ્તર લખ્યું છે—અહીં ટૂંકમાં ફરીથી લખીશું. ખમાર શબ્દના ઘણા અર્થ મળી આવે છે: (૧) દારૂ ગાળનાર, (૨) બિસ્તી (પાણી છાંટનાર), (૩) કાછિયા (શાકભાજી વેચનાર), (૪) એક પ્રકારના ખેડૂતની જાત.

ખરાદી—દાંતનાં રમકડાં બનાવનાર તથા લાકડાનો સામાન (ખાટલાના પાયા ઘોડિયાં વગેરે) ઉતારવાનું કામ કરનાર.

ખાતરી—કપડાં રંગવાનું, છાપવાનું વગેરે કામ કરનાર. ખાતરી પંચોળી લોકો ચંદ્રકળા સાડીઓ વણવાનો હુન્નર પણ કરે છે.

ધાંચી—તેલ બનાવવાનો તથા વેચવાનો ધંધો કરનાર. દહીં દૂધ, ઘી વગેરે વેચવાનું કામ પણ ધાંચી લોકો કરે છે.

તંબોળી—પાન વેચનાર—તંબોળી જ્ઞાતિ.

દરજી—કપડાં સીવનાર—દરજી જ્ઞાતિ.

ઘોખી—કપડાં ઘોનાર—ઘોખી જ્ઞાતિ.

પંચાલ—લોખંડનું કામ કરનારને હુદાર અથવા પંચાલ કહે છે.

પ્રગ્નપતિ—કુંભાર જ્ઞાતિના અને કુંભારનો ધંધો કરનારને પ્રગ્નપતિ કહે છે.

અલ્લભટ—ભાટ અથવા ખારોટ લોકો પોતાને અલ્લભટ કહેવડાવે છે. કવિતા રચવી અને રજવાડાનાં ગુણગાન ગાવાં એ તેમનો ધંધો છે.

ખારોટ—અલ્લભટ અને ખારોટ એક જ જ્ઞાતિ માટે વપરાતા શબ્દ હોઈ બન્ને માટે જુદીજુદી સમજૂતીની જરૂર રહેતી નથી.

ભરવાડા—ભરવાડનું કામ કરનાર.

ભાવસાર—કપડાં રંગવાનું કામ કરનાર ભાવસારની જ્ઞાતિ છે.

મોચી—ચામડાના બેડા વગેરે સીવનાર—મોચીની જ્ઞાતિ છે.

હુદાર—લોખંડની વસ્તુઓ બનાવનાર—હુદાર જ્ઞાતિ છે.

રખારી—ઢોરઢાંખરનું કામ કરનાર.

રામી—માળીનો ધંધો કરનારને રામી પણ કહે છે. આ જ્ઞાતિમાંથી પણ આ પ્રકારની બીજી જ્ઞાતિઓ માદ્રક કેટલાક માણસો ઊંચી કક્ષાએ ગયા છે, અને જાય છે. બધા જ કાંઈ માળીનો ધંધો જરૂરી રાખી બેસા નથી.

વાળંદ—હળમ જ્ઞાતિને વાળંદ જ્ઞાતિ પણ કહે છે. અને તેથી હળમનું કામ કરનાર વાળંદ કહેવાય છે.

સુતાર—લાકડાનું કામ કરનાર સુતાર જ્ઞાતિ છે.

સોની—સોનાના ઘાટ ઘડનારને સોની કહે છે. સોનીની જ્ઞાતિ છે.

અંગ્રેજી-ગુજરાતી અટકો

જે રાજ્યસત્તા નીચે પ્રજા ધણા લાંબા કાળ સુધી રહે તેની અસર પ્રજાની ભાષા, રહેણીકરણી, વિચાર તથા પહેરવેશ વગેરે ઉપર થયા વગર રહે જ નહિ. દરેક કાળમાં આ પ્રમાણે બનતું જ આવ્યું છે; તે પ્રમાણે આપણા દેશમાં પણ આજે બની રહ્યું છે. અંગ્રેજી ભાષા, અંગ્રેજી રહેણીકરણી, અંગ્રેજના જેવા વિચાર અને તેવા પહેરવેશ દેશમાં બહુ જગ્યાએ ઘૂસી ગયાં છે. અને કેટલીક જગ્યાએ તો એ સર્વનાં મૂળ એટલાં ઊંડાં ઝિતરી ગયાં છે કે હિન્દીઓનાં જીવન જોડે તે સર્વ પણ વણાઈને એકાકાર બની ગયાં છે. આ સર્વનો અભ્યાસ કોઈ અભ્યાસીને રસ પડે એવો છે, અને તેમાં ધણાં સંશોધનને અવકાશ રહે છે. આપણા કામપૂરતું જ આપણે તેમાંથી લઈ લઈશું. અને તે એ જ કે અંગ્રેજી શબ્દો વાપરીને કેટલીક ગુજરાતી અટકો બની ગઈ છે. આ શબ્દપ્રયોગોથી આપણે એટલાં તો ટેવાઈ ગયાં છીએ કે આમાં આપણને કશું અસામાન્ય પણ લાગતું નથી. આવી અંગ્રેજી-ગુજરાતી અટકો આ વિભાગમાં લીધી છે. આવી અટકોની સંખ્યા અત્યારે બહુ મોટી નથી, પણ તેની સંખ્યામાં વધારો થતાં વાર ન લાગે. દરજી પોતાને ટેલર કહેવડાવે, તો તે એક નવી અંગ્રેજી-ગુજરાતી અટક બને; તે જ મુજબ હળમમાંથી બાઈર અને સુતારમાંથી કાર્પેન્ટર વગેરે બની જતાં વાર ન લાગે. (આવી અધકચરી ભાષાવાળી એક અટક મુંબાઈમાં એક પારસીભાઈની મળી આવે છે. તેમની અટક સોડાવોટર બોટલ કોર્ક ઓપનરવાળા છે !) જેમ જેમ અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર વધતો જાય છે, તેમ તેમ આ પ્રકારની અટકોની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. આપણા લોકોની એક એવી અજ્ઞાન માન્યતા છે કે, ગુજરાતી શબ્દની જગ્યાએ અંગ્રેજી શબ્દ વપરાયાથી તે વસ્તુ અથવા વ્યક્તિનો મોભો અથવા સામાજિક

દરજ્જો વધે છે ! આવી વિચિત્ર માન્યતાને લઈને આવી અટકો પણ પ્રચલિત થતી આવી છે.

આવી અંગ્રેજી-ગુજરાતી અટકોની યાદી નીચે આપી છે, અને પછી તે વિશે ટૂંક ચર્ચા કરી છે:—

એન્જનિયર	પેઈન્ટર
એડવોકેટ	બ્રોકર
ક્લાર્ક	બેંકર
કાર્પેન્ટર	માસ્ટર (માસ્તર)
કોન્ટ્રાક્ટર	મરચાંટ
ગેઝેટ	શ્રોફ
ગોડડસ્મિથ	સેલર
ડોક્ટર	સોરટર

એન્જનિયર—ઇજનેરીની પરીક્ષા પસાર કરી ઇજનેરીનો ધંધો કે નોકરી કરનારની આ અટક બની છે. એવી પરીક્ષા પસાર કર્યા વગર પણ એન્જનિયર તરીકે કામ કરનારની આવી અટક હોય છે.

એડવોકેટ—વકીલાતના ધંધા માટે એડવોકેટની પરીક્ષા પસાર કરી, તે ધંધા કરનારની આ અટક છે.

ક્લાર્ક—કારકુની કે ગુમાસ્તી કરનારની આ અટક હોય છે.

કાર્પેન્ટર—સુતારનું કામ કરનારને અંગ્રેજીમાં કાર્પેન્ટર કહે છે.

કોન્ટ્રાક્ટર—(જેને તે લોકો પોતે કંટ્રાટી કહે છે.) કોઈ પણ કામ કરવાનો (મહેનત બદલ ઉચક રકમ નક્કી કરી) જે માણસ ઇજારો રાખે તેને અંગ્રેજીમાં કોન્ટ્રાક્ટર કહે છે. આવા ધંધા કરનારની આ અટક બની રહી છે.

ગેઝેટ—આ યાદીમાં જે વિચિત્ર અટક હોય તો તે આ જ છે. કોઈ માણસ પોતાના પડપડોશીની સર્વ ખબર (સારી કે માફી) ઝટ લઈને બહાર કરી દે તેને આવું ઉપનામ મળ્યું હશે, એમ લાગે છે. અથવા બહારની ખબર પોતાના લતામાં લાવી અડોશપડોશમાં જલદી ફેલાવી દેનારને આવું નામ મળ્યું હશે. અથવા કોઈ એવો માણસ હોય કે જેની પાસેથી જે જોઈએ તે ચાલુ બનાવોની માહિતી

મળી રહે, તેને પણ લોકોએ હસવામાં આવું વિચિત્ર ઉપનામ આપ્યું હોય એ બનવાનું છે.

ગોલ્ડસ્મિથ—સોનીને અંગ્રેજીમાં ગોલ્ડસ્મિથ કહે છે.

ડોક્ટર—દાકતરી ધંધા કરનારની આ અટક છે.

પેઇન્ટર—ચીતરવાનું કામ કરનાર અને ખાસ કરીને જાહેરખબર, નામનાં પાટિયાં વગેરે ચીતરનારની આ અટક હોય છે.

ઓફર—દલાલીનું કામ કરનારની આ અટક હોય છે. પછી તે ગમે તે પ્રકારની, જમીન—શેરખબર વગેરેની—દલાલી હોય.

માસ્ટર—માસ્ટરમાંથી ગુજરાતી શબ્દ માસ્ટર બન્યો છે, અને તે તો ગુજરાતી બાપામાં તદ્દન એતપ્રેત થઈ ગયો છે. નિશાળના શિક્ષકની આ અટક હોય છે.

મરચન્ટ—વેપારીને અંગ્રેજીમાં મર્ચન્ટ કહે છે, અને તે ઉપરથી આ અટક બની છે. ઘણી વખત વેપારીની કાંઈ ખાસ અટક ન હોય, તો છોકરાને નિશાળે બેસાડતી વખત આવી અવનવી અટક પાડી દેવામાં આવે છે.

થ્રોફ—શરાશી પેટી જેને ઘેર ચાલતી હોય તે લોકો આવી અટક રાખે છે.

સેલર—દરિયામાં—વહાણમાં—ખલાસી તરીકે કામ કરનારને અંગ્રેજીમાં સેલર કહે છે.

સોરટર—ટપાલખાતામાં કાગળો સોર્ટ કરવા, એટલે જુદા પાડવાની નોકરી કરનારની આ અટક પડેલી છે.

ગુજરાતી હિન્દુઓની મુસલમાની અટકો

ગુજરાતી હિન્દુઓમાં કેટલીક ચોખ્ખી મુસલમાની અટકો જ છે. મને લગભગ અરાદેક આવી અટકો મળી છે, અને મારી ખાતરી છે કે વધુ શોધખોળ કરતાં હજી પણ આ પ્રકારની ખીજી અટકો મળ્યા વગર ન રહે. પહેલી નજરે આ અટકો આપણને બહુ જ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. જાતે હિન્દુ અને અટક મુસલમાનની એ કેવી રીતે સંભવે ? પરંતુ વધુ વિચાર કરતાં આ ઘટનામાં ખાસ નવાઈ

પામવા જેવું ખાસ કશું લાગતું નથી. ગુજરાતમાં મુસલમાની બાદ-શાહો રાજ્ય કરી ગયા, તે પછી ગુજરાતી ભાષામાં કેટકેટલા કારસી શબ્દો પેસી ગયા છે ? નિત્યના વપરાશને લીધે તે શબ્દોને આપણે આપણા જ માની લીધા છે. આ અટકોની યાદીમાં કેટલીક અટકો પણ એવી જ છે કે જે શુદ્ધ ગુજરાતી નથી, એ આપણે ઘડીક ભૂલી જઈએ છીએ: દાખલા તરીકે, ફોજદાર, ઇનામદાર અને મુનસીફ. પરંતુ આ અટકો તો અમુક નોકરી અથવા હોદ્દાની રૂએ પડેલી છે, એટલે તેમાં કશું નવાઈભર્યું ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ હઝરત, હાથ, સૈયદ વગેરે અટકો માટે શો બચાવ હોઈ શકે ? મક્કાની હજ કરી આવેલા મુસલમાનને જ હાથ કહે છે, તો પછી ગુજરાતી હિન્દુ ‘હાથ’ કેમ કહેવાયા હશે ? આ પ્રશ્ન ચર્ચા આમંત્ર એવો છે. આ પ્રકારની અટકો વિશે એએક પ્રકારની અટકળ બાંધી શકાય છે.

ગુજરાતમાં મુસલમાની બાદશાહીના વખતમાં જે જે દફતર (એટલે ઓફિસ)માં જેટલા માણસો કામ કરતા, તે પોતાના દફતરના ઉપરિની અટકે જ ઓળખાતા. આ રીતે સૈયદસાહેબના હાથ નીચે કામ કરનારા સર્વ સૈયદ તરીકે જ ઓળખાતા; હાથસાહેબના દફતરના સર્વ ગુમાસ્તા, કારકુન, ચોપદાર વગેરે સર્વ હાથવાળા—અને તે પછી કાળક્રમે હાથને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે આ પ્રકારની અટકોનું મૂળ શોધવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ જાતની બધી અટકો માટે એક જ કારણ શોધી કાઢવું નથી ચાલતું. પ્રત્યેક અટકને હાથમાં લઈ આપણે તેની દરેકની ચર્ચા ક્રમવાર કરીશું. ગુજરાતી હિન્દુઓમાં મુસલમાની અટકોની મને મળી શકેલી યાદી નીચે પ્રમાણે છે:—

અલમૌલા	બાદશાહ	વહોરા
ઇનામદાર	ફોજદાર	હઝરત
હાથ	બક્ષી	હાથ
ખુદા	બાદશાહ	હોરા
હોલતગઢ	મુનસી	સૂબેદાર
નવાબ	મુનસીફ	સૈયદ

અલમૌલા—મૌલા શબ્દનો અરખી અર્થ ગુલામ એવો થાય છે. આ શબ્દ ઉપરથી જ મૌલવી તથા મૌલાના બંને શબ્દો ઊપજેલા છે. ‘અલ’ શબ્દ તો અંગ્રેજી theની માફક વપરાયેલો છે. ગુલામ શબ્દ આપણા સેવક શબ્દના અર્થમાં વપરાયેલો માલૂમ પડે છે. ઇશ્વરના ગુલામ અર્થાત્ સેવક કહેવડાવવામાં દરેક ભક્ત અભિમાન લે છે. કોઈ અલમૌલાનું ઉપનામ ધારતા ધાર્મિક પુરુષના હાથ નીચે કામ કરતા હિન્દુએ પોતાના ઉપરિની અટક આપનાવી હોય એ સંભવિત છે. અથવા કોઈ હિન્દુ મુસલમાન અમીરને ઘેર ગુલામ અથવા સેવક તરીકે રહેતો હોય તેથી તે અલમૌલાનું ઉપનામ પામ્યો હોય, એ પણ શક્ય છે. મૌલા શબ્દનો અર્થ માલિક પણ થાય છે. વળી ધર્મ પલટાવી, જેણે બીજા ધર્મનો અંગીકાર કર્યો હોય—તેને (convert) માટે પણ આ શબ્દ વપરાય છે.

ઇનામદાર—રાજ્ય તરફથી જેને ગામ અથવા જગીર ઇનામમાં મળી હોય તે માણસ ઇનામદાર કહેવાય છે. ઇનામ શબ્દ હવે ગુજરાતી ભાષામાં એટલો બધો સામાન્ય બની ગયો છે કે તે પારકી ભાષાનો શબ્દ છે એવો ખ્યાલ પણ આવતો નથી.

કાજ—મુસલમાની રાજ્યના અમલ દરમિયાન કાજનું કામ બે પ્રકારનું રહેતું: એક તો ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનું અને બીજું કચેરીમાં ઇન્સાફ આપવાનું. આ બંને કાર્યો એક જ વ્યક્તિને કરવાનાં હતાં, અને તેમાં ધાર્મિક ક્રિયાનો સમાવેશ હોવાથી હિન્દુઓ કદી પણ કાજનું કામ કરી શકતા નહિ. તેથી હિન્દુઓમાંથી કોઈ કદી કાજ બની શકતા નહિ, અને કાજ કહેવાઈ પણ ન શકે. તો પછી આજે હિન્દુઓમાં કાજ અટક જોવામાં આવે છે, તેનું મૂળ શું? બાદશાહીના વખતમાં કોઈ મુસલમાન કાજસાહેબના હાથ નીચે નોકરી કરતા હિન્દુ શિરસ્તેદાર, વકીલ વગેરે પોતાના ઉપરિના ઓફિસને આધારે ઓળખાતા. આ રીતે કાજ અટક હિન્દુઓમાં આવી હોય, એ શક્ય છે.

આ ઉપરાંત એક બીજી પણ સંભાવના છે: ગુજરાતીમાં એવી કહેતી છે કે “કાજીજી દૂબળા ક્યું?” તો કહે “સારા ગામકી

ફિકર. ” એ રીતે ઝાઝી પારકી પંચાત કરનારને પણ કાળનું ઉપનામ મળ્યું હોય.

ખુદા—વહાણના કપ્તાનને નાખુદા કહે છે. આવા કોઈના ખુદાની અટક ‘ નાખુદા ’ પડી ગઈ હોય, અને તેમાંથી કાળક્રમે માત્ર ખુદા શબ્દ રહી ગયો હોય એવું મનાય છે.

દોલતગઢા—કોઈ ખૂબ પૈસાદાર માણસને લોકોએ આવું ઉપનામ આપ્યું હોય એ સંભવિત છે.

નવાખ—નવાખના હાથ નીચે કામ કરનાર માણસને આવી અટક મળી હોય. અથવા તો કોઈ માણસ નવાખના જેવો રુઆળ રાખતો હોય, અથવા ગુજરાતીમાં જેને ‘ નવાખી ’ કહે છે તેવી રીતે રહેતો હોય તે ઉપરથી લોકો તેને નવાખ કહેતા હોય એમ બની શકે.

પાદશાહ—પાદશાહના મહેલમાં, કચેરીમાં અગર કોઈ પણ પ્રકારે પાદશાહી નોકરી કરનારને ‘ પાદશાહવાળા ’ અને તે ઉપરથી ‘ પાદશાહ ’ એવી અટક મળી ગઈ હશે. અથવા પાદશાહી હાથી રહેવાનો પ્રયાસ કરતા કોઈ કુટુંબને લોકોએ મસ્કરીમાં પણ આવું ઉપનામ આપ્યું હોય એ સંભવિત છે.

કેજદાર—આ શબ્દ તો ગુજરાતી ભાષામાં એટલો બધો પ્રચલિત છે કે તેને માટે કોઈ પણ પ્રકારની સમજૂતીની જરૂર જણાતી નથી.

બક્ષી—લશ્કરમાં હિસાબ લખવાનું કામ કરનાર અમલદારને પાદશાહીના વખતમાં બક્ષી કહેતા. આ નોકરી હિન્દુ તથા મુસલમાન બન્ને કરતા; તેથી બન્ને કામોમાં આ અટક આજ સુધી મોજૂદ છે.

બાદશાહ—બાદશાહના રાજ્યમાં, કદાચ ખુદ બાદશાહના પોતાના કોઈ અંગત કામ માટે રોકેલા કોઈ નોકરની આ અટક પડી હોય, એવું બની શકે. અથવા નવાખ તથા પાદશાહની માફક હાઠમાઠથી રહેવાને ટેવાયેલા કોઈ કુટુંબનું લોકોએ કટાક્ષમાં આવું નામ પાડ્યું હોય, એમ પણ બની શકે.

મુનશી—મુનશી શબ્દ અલ્પારે સામાન્ય રીતે ‘ માસ્તર ’ એટલે શિક્ષકના અર્થમાં વપરાય છે, પરંતુ અસલ તેનો અર્થ લખનાર

અથવા 'સેક્રેટરી' જેવો થતો હતો. દરેક આદશાહ પાસે એકાદ મુનશી તો રહેતો જ. આ મુનશીની જગ્યા કોઈ પણ વિદ્વાનને મળતી— પછી તે ભલે હિન્દુ હોય કે મુસલમાન. જૂના જમાનાના કોઈ જાણીતા હિન્દુ મુનશીના વંશજો હજી પોતાની એ પુરાણી અટક જાળવી રહેલા નજરે પડે છે.

મુનસીફ—અત્યારે જેને આપણે મુનસીફ કહીએ છીએ, તે જ અર્થમાં આદશાહી સમયમાં ન્યાય આપનારને મુનસીફ કહેવામાં આવતા.

વહોરા—કેટલાકને મતે આ શબ્દ મુસલમાન બાપાઓનો છે જ નહિ. વહેવારિયો—વેપારીના જ અર્થમાં વહોરો શબ્દ વપરાયેલો છે. જોકે વહોરા કામ આજે આખી મુસલમાન ધર્મ પાળે છે, પણ વહોરા શબ્દ ગુજરાતી બાપાનો જ ગણી શકાય.

હઝરત—અસલ ધર્મના ગુરુને હઝરત કહેવામાં આવતા, અને આદશાહના સેવકને પણ હઝરત કહેતા. કોઈ ધર્મગુરુના અથવા આદશાહના સેવક(હિન્દુ)ને આવું ઉપનામ મળ્યું હોય એ સંભવે છે.

હાજી—મક્કાની હજ કરી આવેલા કોઈ હાજીને ઘેર નોકરી કરતા કોઈ હિન્દુએ હાજી શબ્દ પોતાની અટક તરીકે ઉપયોગમાં લઈ લીધો હશે. આજી મક્કાની હજ (યાત્રા) કરી આવેલા હાજીનું ઉપનામ કોઈ હિન્દુને કદી ન જ મળી શકે.

હોરા—વહોરા શબ્દનું જ આ એક રૂપાંતર છે. વહેવારિયા—વેપાર કરનાર એ જ હોરા શબ્દનો પણ અર્થ થાય છે.

સૂબેદાર—પ્રાન્તના ઉપરિને મુસલમાની આદશાહીના જમાનામાં સૂબેદાર અથવા સૂબો કહેતા (જેને આજે ગવર્નર કહે છે). અસલ કોઈ સૂબેદારના વંશજો, સૂબેદારી ચાલી જવા છતાં અટકને વળગી રહેલા માલુમ પડે છે. આવી અટકો ઉપરથી આપણને જૂનો ઇતિહાસ ઉકેલવો બહુ સરળ થઈ પડે છે. માટે આવી અટકો જાળવી રાખનારને ખરેખર ધન્યવાદ ધરે છે.

સૈયદ—મહમદ પયગંબર સાહેબની દાકરી ખીખી કાતમાના વંશના લોકો સૈયદ કહેવાય છે. કોઈ પ્રખ્યાત સૈયદ કુટુંબની નોકરી કરતા હિન્દુએ સૈયદ અટક અપનાવી લીધી હોવી જોઈએ.

રજપૂત અટકો

ગુજરાતમાં રજપૂત રાજ્ય બહુ લાંબા વખત સુધી રહ્યું અને તેને પરિણામે આજે ગુજરાતમાં રજપૂત અટકો પણ સારી સંખ્યામાં મોજૂદ છે. આ અટકોની યાદી જોતાં આપણને સ્વાભાવિક રીતે, ભૂતકાળનું આપણું ગૌરવ નજર સમક્ષ ખડું થયેલું દેખાય છે. સિસોદિયા, પરમાર, સોલંકી, ચાવડા કે વાઘેલાનાં નામ સાંભળી આપણે વર્તમાન ભૂલી ઘડીક ભૂતકાળમાં વસી જઈ એ છીએ; પરંતુ અત્યારની વાસ્તવિક સ્થિતિનું ભાન છતાં આપણું દુઃખ એવડાય છે. રજપૂત ગૌરવ, રજપૂત શૌર્ય, રજપૂત ટેક તથા રજપૂત પરાક્રમનું આધુનિક જમાનામાં કશું નામનિશાન જણાતું નથી, રહી છે માત્ર એ જૂની અટકો.

આ રજપૂત અટકો જુદાજુદા કુળના રજપૂત લોકોની હોય છે, અને હવે જ્યારે રજપૂતોએ બધું ગુમાવ્યું ત્યારે પણ કુલાભિમાન ગુમાવ્યું નથી. જ્યારે કોઈ ઊંચું કે નીચું રહ્યું જ નથી, ત્યારે પણ કોણ ઊંચું, કોણ હલકું, એ સંકેતિત ખ્યાલો ખેડી તથા રોટીના વ્યવહારપરતા હજી રજપૂતોમાં ટકી રહ્યા છે.

ગુજરાતમાં પ્રચલિત એવી રજપૂત અટકોની યાદી નીચે ક્રમવાર મૂકી છે:—

અટોદરિયા	ગઢવ	રજપૂત
કુમાર	ગડેજી	રાડોડ
ગરાસિયા	ઝાલા	રાણા
ગોહિલ	ઠાકોર	રાવળ
ગોહિલોત	ડાભી	વાઘેલા
ચાવડા	દરબાર	સિસોદિયા
ચૂડાસમા	પરમાર	સૂર્યવંશી
ચોહાણ	યાદવ	સોલંકી

નેટલીની જરૂર જણાઈ તેટલી અટકો વિશે જ સમજૂતી આપી છે.

અટોદરિયા—અટોદર ગામના રજપૂતો અટોદરિયા કહેવાય છે.

કુમાર—રાજકુમાર શબ્દ ઉપરથી કુમાર અટક પડેલી છે.

ગરાસિયા—જે રજપૂતો ગરાસવાળા હોય તે ગરાસિયા કહેવાતા. અત્યારે તો ગામગરાસ કશું ન હોય છતાં ગરાસિયા કહેવાય છે, કારણ કે તે નાતનું જ નામ બની રહ્યું છે.

ગોહિલ-ગોહિલોત—ગોહિલોત શબ્દને છૂટા પાડીએ તો ગોહિલ+ઉત એમ બે શબ્દો મળીને ગોહિલોત શબ્દ બન્યો છે. ઉત તે પુત્ર ઉપરથી અનેલો અનુગ છે. એ પ્રમાણે કર્ણ+ઉત=કર્ણોત શબ્દ પણ અનેલો છે. સિસોદિયા રજપૂતના પ્રખ્યાત બાપા રાવળ ગોહિલોત અથવા ગેલોત કહેવાતા. સિસોદિયા તો સિસોદ ગામ ઉપરથી કહેવાયા; બાકી એમનું કુળનામ ગેલોત હતું. એવી એક પ્રચલિત માન્યતા છે કે જે ગોહિલોત કે ગેલોત લોકો સિસોદ ગામમાં વસી રહ્યા તે સિસોદિયા રજપૂત કહેવાયા અને જે તળ ગુજરાતમાં—વડનગર ગામમાં, જેને તે જમાનામાં આનન્દનગર કહેતા તેમાં વસ્યા તે વડનગરા નાગર કહેવાયા. આ રીતે સિસોદિયા રજપૂત તથા ગુજરાતના વડનગરા નાગરનું મૂળ એક જ છે, એવી એક માન્યતા અસ્તિત્વમાં છે.

ચાવડા—એક રજપૂત કુળનું નામ છે.

ચૂડાસમા—એક રજપૂત કુળનું નામ છે.

ચોલાણુ—રજપૂત કુળનું નામ છે.

ઝાદવ—મૂળ શબ્દ યાદવ છે—આ પણ એક કુળનું નામ છે.

ઝડેઝડ—રજપૂત કુળનું નામ છે.

ઝાલા—રજપૂત કુળનું નામ છે.

હાકોર—નાનાં રાજ્યના માલિક હાકોર કહેવાય છે; પરંતુ હાકોર અટક રજપૂત સિવાય બીજી કોમોમાં પણ હયાતી ધરાવે છે. ગુજરાતમાં બ્રહ્મક્ષત્રિય જાતિમાં આ અટક અતિ સામાન્ય છે. આ જાતિએ પણ પોતાનું મૂળ રાજ્યકર્તા ક્ષત્રિયોમાંથી જ શોધ્યું છે.

ડાબી—રજપૂતની એક જાતને ડાબી કહે છે.

દરબાર—નાનકડા રાજ્યના ધણીને દરબાર કહે છે.

પરમાર—રજપૂત કુળનું નામ છે.

મકવાણા—રજપૂત જાતિનું નામ છે. કડિયાઓમાં પણ મકવાણા હોય છે.

યાદવ—રજપૂત કુળનું નામ છે.

રજપૂત—રાજપુત્ર.

રાણા—એક રજપૂત કુળ.

રાવળ—રાવળ અટક બ્રાહ્મણ તથા રજપૂત બંને કોમોમાં જોવામાં આવે છે.

વાઘેલા—એક રજપૂત કુળ.

સિસોદિયા—એક રજપૂત કુળ. (જુઓ ગોહિલ.)

સૂર્યવંશી—સૂર્યવંશ તથા ચંદ્રવંશ એવા અસલ રાજ્યકર્તાઓમાં એ મોટા વિભાગ હતા. અત્યારે પણ રજપૂતોમાં આ વિભાગો મોજૂદ છે.

સોલંકી—ચાલુક્ય કુળના.

રજપૂત લોકોની આ અટકો આપણને આશ્ચર્ય પમાડતી નથી; પરંતુ આ અટકો આધુનિક ગુજરાતમાં માત્ર રજપૂતોની રહી નથી; આ સર્વ અટકો રજપૂત ઉપરાંત આપણે સમાજ જોને ઊતરતા વર્ગો કહે છે તેમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. દરજી, મોચી અને ઢેડ લોકોમાં આ અટકો ખાસ પ્રચલિત છે. આમ બનવાનું શું કારણ હશે? આ એક રસિક પ્રશ્ન બને છે. શું આ દરજીઓ, મોચીઓ કે ઢેડ લોકો અસલ રજપૂત હશે? કે રજપૂતનો મોભો દેખાડવા આ અટકો પચાવી પડ્યા હશે? આ બાબતમાં એકથી વધુ અનુમાન બાંધી શકાય છે.

૧. હલકી ગણાતી કોમોમાં જ્યાં આવી રજપૂત અટકો નજરે ચડે છે, ત્યાં તે સર્વ લોકો અસલ રજપૂત જાતિના જ હોવા જોઈએ. સ્વાભાવિક રીતે સવાલ ઊભો થાય છે કે તો પછી તેઓ સમાજમાં કઈ રીતે પાયરી ઊતરતા ઊતરતા છેક હરિજન સુધી પહોંચી ગયા? (અત્યારના સમાજમાં હરિજનો નીચા ગણાય છે, તેટલા પૂરતું આ

રીતે લખાણ છે. કોઈ પણ કોમને હલકી પાડવાનો આ નિબંધમાં સ્પેશિયલ પણ આશય નથી.) આ વિશે એમ માની શકાય કે એ રજપૂતો ગરીબાઈ, હાડમારી વગેરે ભોગવતા ભોગવતા, સમાજમાં હલકા ગણાતા દરજ્જાઓ ઉપર ચાલી ગયા હશે, અને તેમ થતાં તેઓ માત્ર અટકે જ રજપૂત રહ્યા. (જો અત્યારના હરિજનો અસલ રજપૂત જાતિના જ છે, એવું કોઈ સંશોધક પુરવાર કરી શકે, તો સમાજની પ્રગતિમાં પણ તેથી વેગ મળે એમ મારું માનવું છે.) એટલે આજના સોલંકી, પરમાર વગેરે અટકધારી હરિજનો, મોચીઓ, દરજીઓ વગેરે સર્વ અસલ એ અતિ ઉચ્ચ ગણાતા રજપૂત કુળના હોવા જોઈએ.

૨. ખીજું અનુમાન એવું બંધાય છે કે મોટાં અને પ્રખ્યાત રજપૂત કુટુંબોમાં અસંખ્ય નોકરચાકરો, આશ્રિતો વગેરે રહેતા. આ સર્વ આશ્રિતો તથા સેવકો પોતાના માલિકની અટકથી ઓળખાતા હોય તોપણ નવાઈ નથી. પરમાર રજપૂતનો સર્વ પરિવાર ‘પરમાર-વાળા’ જેવા કોઈ ઉપનામથી ઓળખાય એ પૂરેપૂરું સંભવિત છે. પછી પરમાર એ તેમની અટક જ બની રહી, અને પરમારની નોકરી મૂકી દીધા છતાં તે અટક ચાલુ જ રહી. આ રીતે રજપૂત કુટુંબમાં કામ કરનાર દરજી, મોચી, ઢેડ વગેરે સર્વ રજપૂત કુળની અટક ધારણ કરતા બન્યા, અને આજે સ્વતંત્ર નોકરી ધંધો કરવા છતાં તે અટકોને જ તેઓ વળગી રહ્યા છે.

૩. એવા સમાજમાં પોતાનો દરજ્જો કાંઈક ઊંચો દર્શાવવાના હેતુથી નીચી અથવા ઊતરતી ગણાતી આ કોમોએ રજપૂત અટક પ્રાપ્ત કરી હોય એવું પણ બની શકે.

બિનરજપૂત કોમની આ રજપૂત અટકો—બિન હિન્દુઓમાં એટલે કે ખ્રિસ્તી લોકોમાં પણ ચાલી ગઈ છે. જે હિન્દુ લોકો પોતાનો ધર્મ લજી ખ્રિસ્તી બન્યા, તેઓએ પણ પોતાની આ અસલ અટક લજી નથી તેથી સોલંકી, પરમાર, વાઘેલા, રોકોડ વગેરે સર્વ અટકો આજના દેશી ખ્રિસ્તી લોકોમાં બહુ બહોળા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

અટકો અને સ્ત્રીઓ

સ્ત્રીઓની અટક અ

હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્થાન મનુસ્મૃતિમાં ચોક્કસ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યું છે. તેને આધારે તે નાની બાળા હોય ત્યારે અમુક માણસની પુત્રી તરીકે ઓળખાય છે, પછી યુવાવસ્થામાં તે પતિની પત્ની તરીકે ઓળખાય છે. અને જો પતિ મરી જાય તો તે તેની વિધવા તરીકે ઓળખાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના પુત્રની માતા તરીકે તે ઓળખાય છે. આ રીતે શાસ્ત્રોએ સ્ત્રીને સ્વતંત્ર નામના અધિકારથી વંચિત રાખી છે.

હિન્દુ સ્ત્રી પરણે કે તરત તે સસરાના કુટુંબની બની જાય છે, સસરાનું ગોત્ર કે કુળનામ તેને લાગુ પડે છે, અને પોતાના પતિની સ્ત્રી તરીકે તે ઓળખાય છે. તે નવા કુટુંબનાં સ્નાનસ્મૃતક સર્વ તેને આવે છે. આ રીતે તેનું કુટુંબ બદલાઈ જાય છે, છતાં પણ ગયા જમાના સુધી ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓ બોલવામાં અને લખવામાં પોતાના નામની પાછળ પોતાના પતિનું નામ ન વાપરતાં, પોતાના આપનું જ નામ રાખતી. હિન્દુ સ્ત્રીઓ પતિનું નામ લેતી નથી, તેથી કદાચ આ રિવાજ (એટલે આપનું નામ વાપરવાનો રિવાજ) પ્રચલિત થયો હશે. ગુજરાતમાં હિન્દુ શિક્ષિકાઓ હજી પોતાના નામ સાથે આપનું જ નામ લખે છે અને અટકો વાપરવાનો રિવાજ તેમનામાં લગભગ નહિ જોવા જાય છે. દાખલા તરીકે, સવિતા પુરુષોત્તમદાસ, નર્મદા માનશંકર. આ જ પ્રમાણે તે સર્વ બહેનો ઓળખાય છે.

સ્ત્રીના નામ સાથે પતિનું નામ લખવાનો કે બોલવાનો રિવાજ આપણે પશ્ચિમના દેશમાંથી લીધો છે, અને તે રિવાજ છેલ્લાં ચાળીસેક વર્ષથી ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓમાં પ્રવેશ્યો છે. અસલની સ્ત્રી આ રીતે પોતાનું પૂરું નામ લખતી: સૌ. સમજીબહેન બાપાલાલ (તે તેમના પિતાનું નામ રહેતું). અત્યારના જમાનામાં સ્ત્રીઓનું નામ આ પ્રમાણે લખાય છે: શ્રીમતી અથવા મિસિસ ચન્દ્રકાન્તા હિમ્મતલાલ મહેતા. (અલખત આ સર્વ ફેરફારો શહેરની સ્ત્રીઓને

લાગુ પડ્યા છે. ગામડામાં તો ઘણેખરે સ્થળે પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પ્રથા પ્રમાણે જ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે.) આમાં હિમ્મતલાલ મહેતા, તે સ્ત્રીના પતિનું નામ અને અટક છે. સમાજના ઉપલા ગણાતા વર્ગોમાં આ રીતે પતિનું નામ અને અટક વાપરવાનો રિવાજ એટલી હદ સુધી ફેલાઈ ગયો છે કે હવે કોઈ પરણેલી સ્ત્રી પતિને અદલે પિતાનું નામ પોતાના નામની પાછળ વાપરે તો સર્વ આશ્ચર્ય પામે છે, અને તે સ્ત્રી નવા જમાનાની ગણાય છે ! જમાનો કેવો ગોળાકારમાં ફર્યાં કરે છે ? નવું તે જૂનું અને છે, અને જૂનું પાછું નવું મનાય છે ! પશ્ચિમના દેશોમાં પતિની અટકથી જ પરણેલી સ્ત્રીઓ ઓળખાય છે, પરંતુ ત્યાં પણ હવે ફેરફાર થવા લાગ્યો છે. નવા જમાનાની સ્ત્રીઓને લગ્ન પછી અટક અદલવામાં માનહાનિ લાગે છે, તેથી યુરોપ અને તે કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં અમેરિકામાં પરણેલી સ્ત્રીઓ પોતાના આપની અટકથી જ પોતાને ઓળખાવે છે. વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પરણ્યા પછી પિતા તથા પતિ બન્નેની અટકો ધારણ કરે છે. દાખલા તરીકે, કોઈ રૂથ બેબીટ નામની કુમારિકા મિ. એમોસ નામના પુરુષને પરણે તો હવે તે પોતાનું પૂરું નામ આ પ્રમાણે લખે છે: મિસિસ રૂથ બેબીટ એમોસ. આવા આવા અખતરાઓ તો દરેક દેશમાં દરેક કાળમાં ચાલ્યા જ કરવાના, તેમાં કશું આખરી ન ગણાય. દરેક જમાનામાં સ્ત્રીઓ પોતાને યોગ્ય લાગશે તેવા ફેરફારો કર્યા જ કરશે. અને સ્ત્રીઓનું બેર ન્યારે સમાજમાં ઘણું વધશે, ત્યારે પુરુષો કદાચ પરણ્યા પછી પોતાની પત્નીની અટકથી જ ઓળખાશે !

પત્નીની અટકથી પતિ ઓળખાય, તેમાં કશું હાસ્યાસ્પદ કે નવાઈ પામવા જેવું નથી. ઈંગ્લંડની સુપ્રસિદ્ધ લેખિકા મિસ ઓલીવ સ્કીનરે ન્યારે લગ્ન કર્યાં, ત્યારે તેના પતિએ પોતાના આપદાદાની અટક છોડી દઈ પોતાની પત્નીની અટક અપનાવી હતી, અને પોતે મિસ્ટર સ્કીનર બન્યા હતા, અને મિસ ઓલીવ સ્કીનર લગ્ન પછી મિસિસ સ્કીનર બની. અત્યારે જે આશ્ચર્યભર્યું લાગે છે તે ભવિષ્યમાં કદાચ તદ્દન સ્વાભાવિક લાગશે. અત્યારે આપણને જે સ્વાભાવિક લાગે છે, તે ભવિષ્યમાં કદાચ બહુ નવાઈભર્યું ગણાશે. સમાજનાં

ધારણો સદા બદલાતાં જ રહે છે.

વિદ્યાર્થીનીઓની અટક--૬

સ્ત્રીઓને નામ વગર માત્ર અટકથી જ ઓળખવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે, અને ઘણે ભાગે ત્યાં જ અટકયો છે. મિસ દેસાઈ; મિસ મહેતા, મિસ શાહ, મિસ દલાલ વગેરે વગેરે. નામોથી કોલેજમાં ભણતી કન્યાઓ નામોથી ઓળખાય છે; પરંતુ માધ્યમિક શિક્ષણ લેતી કન્યાઓને અટકથી કોઈ ઓળખતું નથી. ત્યાં દરેક છોકરી પોતાના નામથી જ ઓળખાય છે. પરંતુ તે પદ્ધતિમાં પણ પહેલાંના જમાના કરતાં જરા ફેર પડ્યો છે. પહેલાં માધ્યમિક શાળામાં ભણતી કન્યાના નામ સાથે તેના પિતાનું નામ બોલાતું. નિર્મળા નામની બે છોકરીઓ હોય તો કહેવાતું કે કઈ નિર્મળા ? નિર્મળા ભગવાનદાસ કે નિર્મળા મહાશંકર ? હવેના જમાનામાં માધ્યમિક કન્યાશાળાઓમાં પણ બાપના નામની જગ્યા અટકે લીધી છે. બે છોકરીઓનાં નામ સૂર્યકાન્તા હોય, તો એક સૂર્યકાન્તા ભટ્ટ અને બીજી સૂર્યકાન્તા મહેતા કહેવાય છે— એટલે બાપના નામની જગ્યા ત્યાં પણ અટકે લીધી છે. માત્ર પ્રાથમિક શાળામાં હજી છોકરા તથા છોકરીઓ બન્નેનાં નામની પાછળ તેમના બાપનાં નામો જ લાગે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં અટકને કોઈ મહત્ત્વ આપતું નથી.

છોકરાઓની માધ્યમિક શાળાઓમાં તો નામની જગ્યા જ અટકે લઈ લીધી છે એમ કહીએ તો ચાલે. શાહ એસ. જે., પરીખ જે. એમ., દલાલ એમ. પી, આ પ્રમાણે છોકરાઓ ઓળખાય છે. આ જ પ્રમાણે ગુજરાતી નામના પહેલા અક્ષરો પણ અંગ્રેજી બારાખડીમાં ગોઠવાઈ ગયા છે. એકસરખી અટકવાળા બે છોકરાઓ હોય— દાખલા તરીકે, પટેલ પી. કે. અને પટેલ આર. સી., તો છોકરાઓ તેમને ‘પીકે’ અને ‘આરસી’ એવાં નામે બોલાવે છે. કોલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાં પણ આ જ પ્રથા દાખલ થઈ ગઈ છે. વિદ્યાર્થીઓની અટકો વિશે વાત હાથમાં લીધી છે, તો બીજી એક બાબતનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે: મુંબઈ યુનિવર્સિટીની, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને મેટ્રિકયુલેશનની, પરીક્ષામાં બેસતા

ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શરૂઆતનો નંબર મળે એટલા માટે અટકો બદલી નાખે છે, કારણ કે નંબરો અંગ્રેજી બારાખડી પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. આવા દાખલાઓ સંખ્યાબંધ બન્યા છે, અને હજી બન્યા કરે છે. હાલના વિદ્યાર્થીઓ શા માટે શરૂઆતના નંબર પસંદ કરે છે તે કોયડો હું ઉકેલી શકી નથી; પરંતુ એટલી ખબર છે કે પહેલાંના વખતમાં શરૂઆતના નંબરવાળા વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષા વખતે બેસવા માટે ટેબલબુરશી કે પાટલોઓ મળતી અને પાછલા છોકરાઓને લાકડાનાં ખોખાં મળતાં, તેથી સારી બેઠકને લોભે વિદ્યાર્થીઓ અટક બદલી નાંખતા; એટલે જેની અટક અંગ્રેજી બારાખડી પ્રમાણે પાછલા અક્ષરોમાં આવતી હોય, જેવી કે વૈદ્ય, ત્રિવેદી, શાહ વગેરે તે વિદ્યાર્થીઓ પોતાની અટકો બદલી, આગલા અક્ષરોથી શરૂ થતી નવી અટકો ધારણ કરી લેતા. આ રીતે જૂની અટકો નાબૂદ થઈ નવી અટકો શરૂ થઈ જતી અને હજી પણ આમ જ ચાલ્યું આવે છે. આજે યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે બેઠકનો ભેદ નથી, છતાં પણ કોઈ અગમ્ય કારણથી વિદ્યાર્થીઓને મેટ્રિકની પરીક્ષામાં આગલા નંબરો મળે તો આનન્દ થાય છે; તેથી અંગ્રેજી બારાખડીની શરૂઆતના અક્ષરો, જેવા કે એ. બી. સી. વગેરે, ઉપરથી શરૂ થતી અટકો તેઓ વધુ પસંદ કરે છે. આ માટે એક જાણીતું ઉદાહરણ બસ થશે.

એક વિદ્યાર્થીની અટક હતી વકાલ—કારણ કે તેના બાપ વકીલાત કરતા હતા. હવે મેટ્રિકમાં વકીલનો ‘વી’ અક્ષર (અંગ્રેજી બારાખડી પ્રમાણે) તો બહુ પાછળ આવે, અને તે તો ખોખાં ઉપર લખવાનો જમાનો હતો (આગળ કહી ગયા મુજબ); એટલે તે વિદ્યાર્થીએ અટક બદલવાનો વિચાર કર્યો. નવી કઈ અટક પાડવી, તે વિશે વિચાર ચલાવતાં તે વિદ્યાર્થીને યાદ આવ્યું કે તેના વડાદા તેમના જમાનામાં મોટા ભક્ત ગણાતા હતા, અને દર પૂનમે પગપાળા ડોકોરનાથનાં દર્શને જતા, તેથી તે ભગત તરીકે જાણીતા હતા; તેથી પેલા વિદ્યાર્થીએ વકાલ અટક બદલીને ભગત અટક પાડી; કારણ કે ભગત અટક તો ‘બી’ અક્ષરથી શરૂ થાય, એટલે તેને આગળ નંબર મળી શકે. ત્યારથી તે આખા કુટુંબે એ જ અટક અપનાવી દીધી છે. આવાં ઉદાહરણો ઘણાં મળી આવે છે.

ન સમન્વય એવી અકળ અટકો

આ વિભાગ મારે હારીને રાખવો પડ્યો છે. બનતી તપાસ કર્યા છતાં ઉદામમાં ઉદામ કલ્પના દોડાવ્યા છતાં પણ જે અટકોના અર્થ ઉપર કે ઉત્પત્તિ વિશે કશું અજવાળું પડી શકતું નથી તેવી અટકોનો આ વિભાગમાં સમાવેશ કર્યો છે. મારું એમ માનવું છે કે આ વિભાગમાંથી થોડીઘણી અટકો જરૂર કોઈ ગામ અથવા ગામડાના નામ ઉપરથી પડેલી હશે. ત્યાં ત્યાં તેવો સંભવ જણાયો છે, ત્યાં તેવી નોંધ લખી છે. દાખલા તરીકે, ભૂછાડા, ખંભોળજી, અલ્લપારા વગેરે, અટકો ગામના નામ ઉપરથી હોવી જોઈએ એમ હું માનું છું અને કેટલાક વડીલ મિત્રોનું પણ એમ જ માનવું થાય છે.

આ વિભાગમાં સમાવેલી કેટલીક અટકો મસ્કરી કે કટાક્ષમાં પડી હશે એમ સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે, છતાં કયા પ્રકારની ખાસિયતને ઉદ્દેશીને તે અટક પડી હશે તેનો આભાસ થાય છે, પણ પૂરી સમજણ પડતી નથી. દાખલા તરીકે, ડબ્કા, ડણાક, ધગત, ધાલા વગેરે. કેટલીક અટકો કદાચ કોઈ માણસના નામના, તેના આપના નામના તથા દાદાના નામના ત્રણ અક્ષરો ઉપરથી પડેલી હશે એમ લાગે છે. દાખલા તરીકે, પરશોતમદાસ, તળસીદાસ, કીકાભાઈ કોઈ માણસનું નામ હોય તો તેના નામના પહેલા ત્રણ અક્ષરો ‘પતકી’ ઉપરથી તેની અટક બની અને લોકવાણીએ તે શબ્દ બદલાઈ ‘પટકી’ અટક બની હોય એ સંભવિત છે. આ રીતે બીજી અટકો પણ બન્યાનો સંભવ છે. ગુજરાતી હિન્દુઓમાં નાગર જાતિમાં એક ‘ભચેચ’ નામની અટક છે. આ અટકનું મૂળ કોઈ જાણતું નથી; તે અટક ધારતા કુટુંબને પણ આ વિચિત્ર અટકનું મૂળ માલમ નથી. કદાચ ‘પટકી’ની માફક કોઈ જૂના પૂર્વજના નામના પહેલા અક્ષરો ઉપરથી (દાખલા તરીકે, ભવાનીશંકર ચંદારામ ચરમાવાળા=ભચેચ) ભચેચ અટક બની હોય એમ બની શકે. આ તો કલ્પનાનું ક્ષેત્ર છે, એટલે તેમાં જેટલો વિહાર કરવો હોય તેટલો કરી શકાય.

ન સમન્વય એવી અટકો વિશે મારા આ કાર્ય દરમિયાન મને એક ખાસ આશ્ચર્ય થયું હોય તો તે એ છે કે લોકો પોતાની આવી

વિચિત્ર અટકથી એટલા તો ટેવાઈ ગયા છે કે તે વિશે તેમને પોતાને લેશ માત્ર પણ કુતૂહલ થતું નથી. પોતાની અટકની વિચિત્રતા વિશે તેઓ સંપૂર્ણ એપરવાઈ દાખવે છે. અટકની ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ, અટકના શબ્દનો અર્થ એસવો જોઈએ, એ વાત જ ઘણાંની તો કલ્પનામાં નથી હોતી. અને જ્યારે તેવાં કુટુંબોમાં કોઈ એકાદ વ્યક્તિને પોતાની અવનવી અટક ખૂંચે છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ પોતાને મનગમતી અટક પાડી લે છે. આપણા રૂઢિચુસ્ત સમાજમાં, જ્યાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર અનેકાનેક કાપ મુકાયા છે, ત્યાં પણ અટક રાખવા કે બદલવા સંબંધી વ્યક્તિને સંપૂર્ણ છૂટ આપવામાં આવી છે અને તે છૂટનો ઉપયોગ પણ સારી પેઠે થાય છે. તેથી આ સંગ્રહમાં ભેગી કરેલી અટકોમાંથી પચીસ વર્ષ પછી કેટલી લયાત લશે તે કહી ન શકાય. આ અટકોમાં કશું સમજાવવાપણું છે જ નહિ, તેથી તે અટકો જેવી મળી તેવી ક્રમવાર અહીં ગોઠવી દીધી છે. જે કોઈ ભાઈબહેનો આ અટકો ઉપર કાંઈ પ્રકાશ પાડશે તો ઘણો આભાર થશે.

ન સમજાય એવી અટકોની યાદી

અલરેયા	છાસદિયા	પંડાળજી
અવાસ્થી	જાખરિયા	પટકા
કસુદિયા	ગરેયા	પદિયાર
કસિટયા	ગણાક	પાંધી
કાયક	ગખકી	બુટાલા
ખખખર	દેખર	બલીમદી
ખરવર	દડિયા	મકાતી
ગણાત્રા	દલવાડી	મૂથા
ગેલોથ	ધાલા	મોધિયા
ગોદાદરા	ધામી	મૂંઢાવાળા
ગોરડિયા	ધરિયા	મિસરોડિયા
ચપટવાળા	ધોરા	મક્કા
ચવેલી	નાપાવાળા	મલકલી
ચોવે	નિમકસારી	મર્થક
		રૂપેરા

ડિયા	વાદાવાળા	સગર
મડિયા	સાણુસા	સુનારા
રેયા	સાલ્વતા	સંચેતી
૧૧	સાન્ડેસરા	સાગર

અલરેયા—અલેયું નામનું કાપડ હોય છે, તે વેચનાર ઉપરથી લેયા અટક પડી શકે; પરન્તુ આ અટક અલરેયા છે. આનો અર્થ સમજાતો નથી.

અવારથી—આ અટક શા ઉપરથી પડી હશે તે સમજાતું નથી, પણ આવસત્થીનું રૂપાન્તર હોઈ શકે.

આહ્યા—આહ્યા શબ્દનો અર્થ સમજાતો નથી, તેથી આ અટક તે રીતે પડી હશે તે કહી શકાતું નથી.

કસ્ટિયા—ગામના નામ ઉપરથી પડેલી અટક હોય એવો તાબાસ થાય છે, પણ તે ખાખત કશે પુરાવો નથી.

કસ્ટિયા—આ અટક ધારણ કરતાં કુટુંબોને પૂછતાં પણ તેનો કોઈ તોડ નીકળતો નથી. તેથી આ વર્ગમાં તેનો સમાવેશ કર્યો છે.

કાયદ—આ અટક વિશે ઘણી તપાસ કર્યા છતાં કશે ઉકેલ મળ્યો નથી.

ખખખર—કોઈ માણસની 'ખ' અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતાં બહુ ટકી જતી હોય તે ઉપરથી લોકોએ મસ્કરીમાં ખખખરનું ઉપનામ આપ્યું હોય એ સંભવિત છે. કોઈ વ્યક્તિની ગમે તે પ્રકારની ડેકડી આ માટે પાડેલું હોય એવું આ ઉપનામ લાગે છે.

ખરવર—આ અટક છેક મોડી મારા હાથમાં આવવાથી તેને વિશે રતી તપાસ થઈ શકી નથી. તેથી તેને આ વર્ગમાં સ્થાન આપ્યું છે.

ગણાત્રા—ગામના નામ ઉપરથી હશે, એમ કેટલાક મિત્રોનું મન છે.

ગોલાથ—આ વિચિત્ર શબ્દની અટકનું મૂળ મને મળી શક્યું નથી. હાલિતનો અપભ્રંશ હોઈ શકે.

ગોદાદરા—ગોદાદરા નામનું કોઈ નાનું ગામ છે, અને તેના તનીની આ અટક છે, એવી માહિતી મળે છે, પણ તે પાકે પાચે હોવાથી આ વિભાગમાં તે અટક મૂકી છે.

ગોરડિયા—આ પણ ઉપરની માફક ગામના નામ ઉપરથી પડેલી અટક હોય એવી અટક થાય છે.

ચપડવાળા—કસબી કાર તથા મોળિયાં ઉપર ચળકાટ આણનારને ચપડવાળા કહે છે, તેવી જ ગતનો આ પણ હુન્નર હોય એ બની શકે.

ચવેલી—આ અટક વિશે કશી જ માહિતી મળી શકી નથી.

ચોવે—ચોખ્ખા શબ્દ ઉપરથી ચોવે અટક આવી હોય એમ પુરાવારહિત અટક થઈ શકે છે.

છાસઠિયા—ગામના નામ ઉપરથી, અથવા અમુક વર્ષમાં (‘છપ્પનિયા’ની માફક) તે સાલને આધારે ગણીતા થયેલા કોઈ માણસ અથવા કુટુંબની અટક હશે.

જમ્કડ—આનું મૂળ તે અટક ધારણ કરતા કુટુંબને પણ મળતું નથી.

જાખરિયા—ગામના નામ ઉપરથી પડી હશે એમ લાગે છે.

જાનરેયા—આ પણ ગામના નામ ઉપરથી અટક પડી હશે એમ અનુમાન થાય છે.

ડણાક—આ વિચિત્ર અટકની કશી ગમ પડતી નથી.

ડામકી—કોઈ વ્યક્તિની અમુક ખાસિયતની મસ્કરી કરવા માટે આ અટક પાડી હોય એમ લાગે છે, પણ ખરાબર કંઈ ખાસિયત હોઈ શકે તે સમજાતું નથી.

દેબર—કુટુંબમાં દેબરબાઈ નામના વડવાની યાદગીરીમાં કુટુંબની અટક દેબર પડી હશે, એવી કલ્પના થાય છે.

દડિયા—દડી જેવી ગોળ દેહાકૃતિવાળા કોઈ પુરુષને દડિયાનું ઉપનામ મળ્યું હોય એ સંભવે છે. ખાખરાનાં પાંદડાંમાંથી જે પડિયા બનાવવામાં આવે છે, તેને સૂરત જિલ્લામાં દડિયા કહે છે; તેથી કદાચ એ ધંધાને અંગે પડેલી પણ અટક હોઈ શકે.

દલવાડી—નથી સમજાતી.

ધાલા—આ અટકનો અર્થ સમજાતો નથી.

ધામી—આ અટકનો અર્થ પણ સમજતો નથી. ધામ એટલે સ્થળ ઉપરથી આવી અટક ગણી હોય, એવી કલ્પના થાય છે.

ધારિયા—આ પણ ન સમજાય તેવી અટક છે. ધારી ગામના વતનીની આ અટક હોઈ શકે.

ધોરા—ધોરાજી નામનું ગામ છે, તેના વતનીની અટક ધોરા હોય, એ બનવાજોગ છે.

નાદેલા—નાદોલ ગામ સાંભળ્યું છે; પરંતુ નાદેલા પણ ગામના નામ ઉપરથી જ અટક પડી હશે, એમ જણાય છે.

નાપાવાળા—ગામના નામ ઉપરથી પડી હોય, એમ લાગે છે.

નિમકસારી—નિમકલલાલીના બદલામાં રાજ્ય તરફથી આવો ઇલકામ મળ્યો હશે, એમ કલ્પના થાય છે.

પંડોળજી—ન સમજતી અટક છે.

પટકી—પ. ટ. કી. એવા નામના ત્રણ અક્ષરો ઉપરથી આ અટક પડી હોય એમ બની શકે. આ સંબંધી આ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં બે બોલ લખેલા છે.

પઢિયાર—પાડ પઢનારા બ્રાહ્મણની આ મૂળ અટક હશે, એમ જણાય છે.

પાંધી—આ અટક વિશે એક અટકળ એવી બંધાય છે કે ઉપાધ્યાય-પાધ્યે-અને તે ઉપરથી પાંધી અટક પડી હોય; પરંતુ આ માત્ર અટકળ જ રહે છે; તેથી ન સમજતી અટકોમાં આ પાંધી અટક મૂકી છે.

બુટાલા—બુટાલ નામનું ગામ હોય તો તેના વતની જરૂર બુટાલા કહેવાઈ શકે. મને પાકે નહિ પણ કાચે પાચે ખાતમી મળી છે કે બુટાલ નામનું ગામ કાઠિયાવાડમાં છે, પરંતુ ખાતરી ન હોવાથી અટકળ અટકોમાં બુટાલાને સ્થાન મળ્યું છે.

બુછાડ—બુછાડ અટક સંબંધી પણ એવી માહિતી મળે છે કે બુછાડ નામનું એક ગામ છે; પરંતુ તે સંબંધમાં મને કશી ખાતરી ન હોવાથી આ વિભાગમાં બુછાડ અટક મૂકી દીધી છે.

બલીમદી—આ સંબંધી કશી માહિતી મળતી નથી.

મકાતી—જકાતીની માફક મકાતી પણ મહેસૂલી ખાતાનો

અમલદાર હતો, એમ લાગે છે. આ ઉપરાંત મકાતરા નામનું કાઠિયાવાડમાં એક ગામ છે. મકાતી રહેવાસી મકાતી કહેવાયો હોય એમ પણ બની શકે.

મૂથા—મૂળા ને મૂઠા એ મહારાષ્ટ્રમાં નદીઓ છે, જેમનો સંગમ પૂના આગળ થાય છે. આ અટકને કદાચ તે નદી સાથે કાંઈ સંબંધ હોય તે સંભવિત છે.

મોઘિયા—મોઘિયા ગામનું નામ હોઈ શકે. ખીજી અટકળ આ અટક વિશે આવી થાય છે. મોઘિયા શબ્દ જાડા ખાદીના લૂગડા માટે વપરાય છે. દાણા લાવવા માટે જનકું મોઝિયું કપડું ગાડામાં પાથરવામાં આવે છે. આ કપડું વણનાર અથવા તો વેચનારને મોઝિયા અને તે ઉપરથી મોઘિયા કહ્યા હોય એ સંભવિત છે.

મૂઠોવાળા—મૂઠ મારવાની મેલી વિદ્યાનો વહેમ ગુજરાતમાં, અને ખાસ કરીને ગુજરાતી ગામડાંઓમાં હજી પ્રચલિત છે. એવા કોઈ મૂઠ મારનારની આવી અટક પડી ગઈ હોય એ સંભવિત છે. ખીજી શક્યતા એ છે કે મૂઠો નામનું ગામ હોય તો તે ગામના વાસીની મૂઠોવાળા અટક પડી શકે. પણ આવું ગામ હોવાનું જાણ્યું નથી.

મીસરોડિયા—ખેડા-રોડ, આણુ-રોડ, વગેરે ગામો આપણાં ગુજરાતમાં છે. તેવું મીસરોડ ગામ હોય તો ત્યાંનો વતની મીસરોડિયા કહેવાઈ શકે.

મક્કા—મણિલાલ કાળિદાસ વ્યાસ નામના માણસ હોય તો બધા એ મકા વ્યાસ. અને તે ઉપરથી 'મક્કા' કહે. આવું ગુજરાતમાં કોઈ વાર બને છે. તે રીતે આ અટક પડે એ સંભવિત છે. બાકી તો મુસલમાન લોકોનું જત્રાનું ધામ છે, એટલે તેના ઉપરથી હિન્દુની અટક પડી હોય એ સંભવતું નથી.

મલકલી—આ અટક વિશે કાંઈ સમજાતું નથી.

મર્થક—આ અટક મોડેથી મળી હોવાથી તેને વિશે તપાસ ન થઈ શકવાથી આ વિભાગમાં તેને સ્થાન આપ્યું છે.

રૂપેરા—હરિજન લોકોમાંથી આ અટક મળી છે. રૂપાજી નામના કોઈ માણસના નામ ઉપરથી રૂપેરા અટક પડી હોય એવો સંભવ છે.

લાડિયા—લાડ નામની વણિક લોકોમાં એક પેટા જાતિ છે, તે ઉપરથી લાડિયા અટક પડી હોય, એમ બને.

લેખડિયા—લેખક માટે નિરસ્કારસૂચક આ શબ્દ હોય તે કોઈને ઉપનામ તરીકે મળ્યો હોય એવું બની શકે.

વરિયા—વળા નામનું ગામ છે. વળાના વતની તે વળિયા કહેવાય, અને તેનો ઉચ્ચાર અશુદ્ધ બની વરિયા થાય, અને એ રીતે વરિયા અટક બની હોય એમ લાગે છે.

વસા—આ અટકનું મૂળ મળતું નથી, પણ એક અનુમાન એવું થાય છે કે: અસલ સંસ્કૃતમાં વૃદ્ધશાસ્ત્રી અને લઘુશાસ્ત્રી એવા એ શાખાઓના વિભાગો છે. તેમાંથી વૃદ્ધશાસ્ત્રી ઉપરથી વસાહ અને તે ઉપરથી વસા શબ્દ આવ્યો હોય એવો સંભવ છે ખરો.

વાદાવાળા—વાદા નામનું ગામ હોય તો તે ઉપરથી વાદાવાળા અટક પડી હોય. બીજું ‘વાયદાવાળા’ શબ્દ ઉપરથી વાદાવાળા અટક પડી હોય એ પણ બનવાબ્ભેગ છે.

સાણુસા—આ અટકનો અર્થ મળી શકતો નથી.

સાહ્યતા—લોકોને અણીને વખતે મદદ એટલે સલાય કરનારની આવી અટક પડી હશે, એમ કેટલાકનું માનવું થાય છે.

સાંહેસરા—ગામના નામ ઉપરથી આ અટક પડી હોય એમ લાગે છે.

સગર—પગી (ચોકીદાર) માટે સગડ શબ્દ વપરાય છે, તે ઉપરથી સગર અટક પડી હોય એમ બની શકે. બીજી અટકળ એવી છે કે સરાણિયા લોકો માટે સર્ગડા શબ્દ છે—તે ઉપરથી સગર અટક પડી હોય. સગર કે સાગર એ ગામનું પણ નામ છે.

સુનારા—મરાઠીમાં સોનીને સોનાર કહે છે તે ઉપરથી દક્ષિણમાં વસેલા કોઈ ગુજરાતી સોનીએ પોતાની અટક સુનારા પાડી હોય એવું બને. અથવા સુનાર નામનું ગામ હોય, તો તેનાં વતનીની અટક સુનારા હોઈ શકે.

સંચેતી—આ અટક વિશે કશી પણ માહિતી મળી શકી નથી.

સાગર—સગર અટકની માફક જ સાગર અટક પડી હોય એવો

સંભવ છે. અથવા દરિયાકિનારે રહેતા કોઈ ગામના માણસે પોતાની અટક સાગર રાખી હોય એવો પણ સંભવ છે. અથવા ' સાગર 'ના ઉપનામથી લખતા કોઈ લેખકની અટક સાગર પડી ગઈ હોય એમ પણ બની શકે. સાગર નામનું ગામ પણ છે. તેના વતનીની આ અટક હોય, એ પણ બની શકે. પરંતુ આ બાબતની ખાતરી ન હોવાથી સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકોના વિભાગમાં સાગર કે સગર અટકો મૂકી નથી.

ગુજરાતી મુસલમાની અટકો

ગુજરાતી મુસલમાની અટકો વિશે બહુ જાણીતાં ઊતરી વીગતવાર ન લખી શકાય તો નવાઈ નથી, કારણ કે મુસલમાન કોમની ઘણી-ખરી અટકો ફારસી, ઉર્દૂ કે અરબી ભાષામાંથી ઉદ્ભવેલી છે અને તે એકે ભાષા વિશે મારું મુદ્દલ જ્ઞાન નથી. એટલે, આ વિભાગમાં માત્ર ખીજાંઓના કહ્યા ઉપર આધાર રાખીને મેં લખ્યું છે. ખરું જોનાં આ વિભાગ કોઈ ફારસી ભાષાના જાણકારને હાથે જ લખાવે જોઈએ. ગુજરાતી મુસલમાની અટકોનો વિભાગ તો માત્ર કોઈ તે વિષય ઉપર લખનારને માર્ગસૂચક થઈ પડે તેટલા પૂરતો જ લખ્યો છે. આ વિભાગમાં કેટલીક અટકો દાખલા તરીકે, કાચવાળા, છખીવાળા, ફેમવાળા, બૂટવાળા વગેરે તદ્દન સામાન્ય હોઈ તે વિશે કશી પણ સમજૂતી આપવાની જરૂર નથી જણાઈ.

એક રસિક બાબત આ વિભાગની એ છે કે હિન્દુ તથા મુસલમાન બન્ને કોમોમાં કેટલીક અટકો સામાન્ય છે. દાખલા તરીકે પટેલ, શાહ, દેસાઈ વગેરે. મુસલમાની શબ્દો જેવા કે સૈયદ, કાજી, હાજી વગેરે અટકો તો અલગત બન્ને કોમોમાં છે જ, પરંતુ તે મુસલમાની શબ્દો હિન્દુ કોમમાં આવી ગયેલા છે. અહીં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ગુજરાતી શબ્દો મુસલમાની અટકો તરીકે વપરાયા સંબંધીનો છે. આ ઉપરાંત મારટર, પેન્ટર, ડોક્ટર વગેરે અંગ્રેજી શબ્દો પણ હિન્દુઓની માફક જ આ કોમમાં પણ અટકો તરીકે પેસી ગયા છે. સહવાસમાં રહેવાથી બુદ્ધિબુદ્ધી કોમો પણ કેટલી એકબીજામાં

ઓતપ્રોત અને છે તેનો આવા દાખલાઓ ઉપરથી જરા ખ્યાલ આવી શકશે. આ યાદીમાં બીજી એક ધ્યાન ખેંચતી આવત તે રજપૂત અટકોની છે. મુસલમાન કોમમાં આજે પરમાર તથા ચૌહાણ એ બે રજપૂત અટકો હયાત છે. આવી અટકોથી ઇતિહાસકારનો માર્ગ બહુ સરળ અને છે. પરમાર અને ચૌહાણ રજપૂતોએ મુસલમાની ધર્મ અંગીકાર કર્યાની ઘટના આ અટક ઉપરથી ખુલ્લી થાય છે. ગુજરાતમાં સિદ્ધપુર પાસે જે હિન્દુઓ મુસલમાન બનેલા, તે વિશે એવી માન્યતા છે કે તે સર્વ મૂળ ગુજરાતી હિન્દુ બ્રાહ્મણ હતા. વઢવાણ આગળ તે સર્વ બ્રાહ્મણોએ ઇસ્લામધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. તેઓ વડોરા કોમ તરીકે આજ ગુજરાતમાં જાણીતા છે દોઢ મણુ જનોઈનો ઢગલો તે સમયે વઢવાણ આગળ ભેગો થયો હતો, એવી દંતકથા ચાલે છે. આ આવતનો પુરાવો એટલો છે કે સિદ્ધપુરી વડોરાઓમાં આજે પણ જોશી, ત્રિવેદી વગેરે અટકો મળી આવે છે. એટલે બધા નહિ તો થોડા પણ બ્રાહ્મણોએ ઇસ્લામધર્મનો અંગીકાર કર્યો જ હશે, એમ માની શકાય છે.

મુસલમાની અટકોની યાદી જોતાં જણાશે કે તેઓના પયગંબર મહમદસાહેબના કુટુંબનાં નામો ઉપરથી ઘણી અટકો આજે પણ મોજૂદ છે. વળી ઇસ્લામના પ્રખ્યાત થઈ ગયેલા સંતપુરુષોનાં નામ ઉપરથી પણ ઘણી અટકો ચાલતી આવેલી માલુમ પડે છે.

આ ઉપરાંત જૂના વખતના જાણીતા વેપારી અથવા લડવૈયાઓનાં નામ ઉપરથી પણ ઘણીએક મુસલમાની અટકો પડેલી જણાય છે. બીજી ગુજરાતી અટકોની માફક મુસલમાન કોમમાં પણ ગામ અથવા પ્રદેશનાં નામો ઉપરથી અટકો પડેલી છે. બાકા, નોકરીધંધા ઉપરથી પડેલી અટકો જેવી કે છાપગર, છપરખંધ, બંધારા, ગૌબી વગેરે અટકો મુસલમાન કોમમાં પણ સંખ્યાબંધ છે.

હિન્દુઓમાં તથા પારસીઓમાં જે કટાક્ષ અથવા મસ્કરીમાં પડેલી અટકો છે, તેવી મુસલમાનોમાં હોય એમ મને લાગતું નથી. માત્ર સુન્ની વડોરાઓમાં કાચા ચાવલ, ખેારી બાજરી વગેરે અટકો મળી આવે છે. હિન્દુઓમાં લગ્ન પ્રસંગે જોડકણાં ફટાયાં વગેરે ગાવાનો

જે રિવાજ છે, તે સમયે વહેવાઈ એા એકબીજાની ખૂબ વધારેપડતી મશ્કરી ઉડાવે છે, અને તેવે સમયે એકબીજાને મશ્કરીનાં ઉપનામેા આપવામાં આવે છે, જેમાંનાં કેટલાંક અટકનાં રૂપમાં સ્થાયી બની રહે છે. મુસલમાન કામમાં આવાં ગીતો ગાવાનો તો રિવાજ છે જ નહિ, પરંતુ સમાજજીવનમાં તે જ કાંઈ એક પ્રસંગ નથી કે ન્યારે માણસો એકબીજાની મશ્કરી કરી શકે. છતાં મારી યાદીમાં કટાક્ષ અથવા મશ્કરીમાં પડેલી એકે અટક મુસલમાની અટકના વિભાગમાં નથી, એ આ વિભાગની એક વિશિષ્ટતા તો લેખાય જ.

મુસલમાની અટકોના ચાર મુખ્ય વિભાગો આપણે પાડી શકીએ. અને તે નીચે મુજબના છે:—

૧. શેખ
૨. સૈયદ
૩. મોગલ
૪. પદાણુ

આ ચાર મુખ્ય વિભાગની અંદર પેટાવિભાગો ઘણા પડી શકે એમ છે. તે દરેક અટકની વીગતની અંદર સમાઈ ગયેલા છે. મુસલમાની અટકો ઉપરથી એ કામના ઇતિહાસ વિશે પણ આપણને સારું જોવું જ્ઞાન મળી આવે છે.

ગુજરાતી મુસલમાનોની અટકો વિશે માહિતી મેળવવા માટે મારે અત્રેના ‘ દીન ’ પત્રના તંત્રી ભાઈ નિઝામઉદ્દીન કુરેશી સાહેબનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. આ બાબતમાં પોતાના વખતને ભાગે પણ તેમણે ઘણા ખર્ચ અને ઉત્સાહથી મને મદદ કરી છે. તે ઉપરાંત જૂનાગઢ સ્ટેટના ચીફ ક્લુડીશિયલ અમલદાર શ્રી કરીમ મહમદ માસ્તરના ‘ ગુજરાતના મુસલમાનો ’ નામના પુસ્તકમાંથી પણ મને સારી જેવી માહિતી મળી શકી છે. આ પુસ્તકની અંદર બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ ‘ ગેઝેટિયર ’ ના ૯ મા પુસ્તકમાંથી અમુક ભાગોનું ભાષાન્તર કરી મૂકવામાં આવેલું છે. આ ઉપરાંત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંશોધનવિભાગમાં કામ કરતા ભાઈશ્રી અબુઝફર નદવીસાહેબ તરફથી પણ મને સારી મદદ મળેલી છે. અત્રે તેમનો પણ આભાર માનું છું.

ગુજરાતી મુસલમાનોની અટકોની યાદી

અજમેરી	કાગદી	ગરસાલ
અત્તરવાળા	કાચવાળા	ગાંધી
અન્સારી	કાચા ચાવલ	ગુલ્લીવાળા
અલવી	કાદર	ગોટી
અમદાવાદી	કાનૂગા	ગોલંદાસ
અબ્રહાની	કાપડવાળા	ગૌખી-ગવખી
અમીન	કાસમાણી	વાસતેલવાળા
આખૂંછ	કિલ્લેદાર	ઘોઘા
આફ્રિકાવાળા	કુતુખી	ઘેરી
આગખેટવાળા	કુરેશી	ઘેરખાદિયા
આરબ	કૂંજડા	ચંવર ખરદાર
આરસીવાળા	કેરા	ચાઉસ
ઇનામદાર	કોટવાળ	ચામડિયા
ઇમામ	કોટાવાળા	ચારણિયા
ઉજ્જૈની	કંકોડીવાળા	ચાવડા
ઉરેઝી	કંકેરીવાળા	ચિસ્તી
ઉરમાની	કંગાઈગરા	ચીલવાળા
બિનવાળા	કંપનીવાળા	ચુડગર
એદુસી	ખતીબ	ચુનાવાળા
કટારીવાળા	ખલીફ	ચૂંદરીગર
કડીવાળા	ખલીફા	ચોકસી
કદિયારા	ખરાદી	ચોપડા
કરાલિયા	ખાન	ચોપદાર
કલ્યાણી	ખીલજી (ખલજી)	ચૌહાણ
કસાબ	ખેરીયા	છપરખંધ
કરખાતી	ખાગ્ન	છાપગર
કાકા	ગરીબ લકીમ	છીપા
કાકી	ગવૈયા	છાટાણી

જમાદાર	નકવી	પાનદાનવાળા
જરદોસ્ત	નક્ષત્રંદો	પાનારા
જનથ	નગરી	પત્ની
જનમદાનીવાળા	નગીનગર	પાપડવાળા
જનંજુડીવાળા	નદવી	પાંજનીગરા
ઝવેરી	નમાઝી	પીરાણાવાળા
ઝીણા	નરમાવાળા	પીરાણી
ઝીનવાળા	નરસિંહ	પીસુ
ઝીપુ	નવાય	પૂંઠાવાળા
ઝીંજુરીવાળા	નસ્તર	પેટીવાળા
ઝુટીગરા	નાંજુદા	પોમચાવાળા
ટોપીવાળા	નાગામિયાં	પોરટમેન
ઠાકોર	નાગોરી	ફકીર
ઢઢીવાળા	નાતાલવાળા	ફણીઅંદા
ઢાડી	નાનજિયાણી	ફેજદાર
ઢોલડિયા	નાળઅંધ	અખત્યાર
તકલી	નિઝામી	અચ્ચા જમાદાર
તલાટી	નીલગર	અગમિયાં
તાર્ક	નૂરાણી	અક્ષુ
તારતી	પટેલ	અરકતવાળા
તાળાવાળા	પટેલજી	અરોલિયા
તિરમીઝી	પટણી	અલૂચ
તૈયઅજી	પઠાણ	અસરિયા
દફતરી	પતંગિયા	આઅકઝા
દલાલ	પનાગર	આગવાન
દાલચાવલ	પરવાળા	આન્નેડી
દીવાનાઆખા	પરમાર	આખી
દેવડીવાળા	પહેલવાન	આરક /
દેસાઈ	પાદરવાળા	આરયા
ધોળકાવાળા	પાનવાળા	આલદીવાળા

બાહશાહ	મશાલચી	યુસુફ ઝે
બાલોતરાવાળા	મસ્કતી	રઝવી
બાવગીર	મસ્કતીવાળા	રકાઇ
બાવામિયાં	મસ્તાન	રકુગર
બાસ્ટાવાળા	મસાણિયા	રસીવાળા
બાહદા	માચીસવાળા	રોકોડ
બીજળીવાળા	મારફતિયા	રાણા
બુખારી	માસ્તર	રાધનપુરવાળા
બેલવાળા	મિયાં	રિસાલદાર
બેલીમ	મિયાંભાઈ	રી'છડીવાળા
બોટાવાળા	મીરઝાં	રૂપાવાળા
બોલવાળા	મીરધાં	રૂશનાઈવાળા
બંગાળી	મુકરદમ	રોશનીવાળા
બંદેઅલી	મુનશી	રંગવાળા
બંધારા	મુલતાની	રંગીનવાળા
બાંગી	મુલ્લાં	લતીફ
બકરી	મુસ્તફા	લુકમાની
બઠિયારા	મેમણુ	લોખંડવાળા
બવૈયા	મેવાતી	લોહાણી
ભાંડ	મેંગ્લોર	વકીલ
ભાડબૂંજ	મેંદવી	વલીઉલ્લા
ભોંયરા	મેંદાજી	વરખસાજ
મક્કી	મોતીવાળા	વેલશી
મનસૂરી	મોમીન	વીરાણી
મનિયાર	મોરકશ	વહોરા
મઢની	મોલવી	શાહી
મોહિયુદ્દીન	મોહુદી	શાહીવાળા
મલખારી	મોલાખસ	શીરાઝી
મલેક	યમાની	શેખ
મશહદી	યુરેઝી	શેખડા

સગરી	સાલેરી	હકીમ
સફરી	સાહેરવાળા	હકીમજી
સફરી	સિંગાપુરી	હરસોલિયા
સમશીર	સિદ્દીકી	હરરવાળા
સરકીગરા	સુરૈયા	હવા
સર્વાન	સુરતી જમાદાર	હવાકાગદી
સાબરિયા	સોદાગર	હાશીજ
સાબલિયા	સોનીવાળા	હાથ
સાબુવાળા	સોહરવદી	હીરાણી
		હૈદરી

મુસલમાની અટકો

અજમેરી—અજમેર ગામના વતનીની આ અટક પડેલી છે.
(અજમેર એ મુસલમાન લોકોની જગ્યાનું એક ધામ ગણાય છે,
તેથી તે ગામ મુસલમાન કોમમાં સારી પેઠે જાણીતું છે.)

અત્તરવાળા—અત્તર વેચવાનો ધંધો કરનારની આ અટક પડી છે.

અન્સારી—હઝરત પયગંબરસાહેબ હિજરત કરીને મદીના
ગયા, ત્યારે મદીનાના લોકોને પોતે અન્સાર નામ આપ્યું. તે અન્સારના
વંશજો આજે અન્સારીને નામે ઓળખાય છે. (અન્સાર શબ્દનો
અર્થ મદદ કરનાર એવો થાય છે.)

અલવી—હઝરત અલીનાં બીજાં પત્ની (બીબી કાતમાના
ગુજરવા પછી કરેલાંના વંશજો.)

અમદાવાદી—અમદાવાદ શહેરના વતની.

અખ્યાસી—પયગંબર સાહેબના કાકા હઝરત અખ્યાસનાં વંશજો—
જેમણે સદીઓ સુધી બગદાદ ઉપર રાજ્ય કરેલું, અને હાલ બાવલપુરમાં
અખ્યાસીનું રાજ્ય છે. અમદાવાદમાં ઘણા અખ્યાસી લોકો વસેલા છે.

અબ્દુલ્લાની—આ અટક માટે એક અટકળ એવી છે કે તે સિન્ધી
અટક છે, અને બીજી ‘ આણી ’ પ્રત્યયવાળી સિન્ધી અટકો માફક
અબ્દુલ્લાણી એવી આ કોઈ સિન્ધી મુસલમાનની આ અટક હશે.

બીજી એક રસિક વાત આ કુટુંબ વિશે સાંભળી છે. કાઠિયા-

વાડમાં માત્ર એક જ કુટુંબની અબ્બહાની અટક છે. આ બાબત વિશે તપાસ કરતાં જણાય છે કે તે કુટુંબની અસલ અટક મોમીન હતી. ત્યારે કુટુંબના છોકરાઓને મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસવાનો સમય આવ્યો ત્યારે એ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં આગળ નામ આવે* એવી ઇચ્છા થઈ. તેમની ઇચ્છા કોઈ અવનવી મુસ્લિમ અટક ધારણ કરવાની હતી; અને તેમણે બધી જ મુસ્લિમ અટકો ટૂંકી પણ મનગમતી અવનવી અટક ન મળી, ત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ બોડ્યા-અબ્બ રહ્યા નહિ! (હવે એકે અટક શોધવાની બાકી રહી નથી.) તે વાક્યનો સામટો ઉચ્ચાર કરતાં—અબ્બહાની—તેમના કાનને તે ગમી જતાં, તે જ તેમણે પોતાની અટક બનાવી દીધી.

અમાન—હિન્દુઓમાં અમાન શબ્દ જે અર્થમાં વપરાય છે, તે જ અર્થમાં મુસલમાન લોકોમાં પણ વપરાય છે. અમાનતદાર એટલે ભરોસો કરીને મુકામેલી થાપણ સાચવનાર.

આખૂંજી—પ્રાથમિક તથા ધાર્મિક શિક્ષણ આપનાર.

આફ્રિકાવાળા—આફ્રિકા જઈ વસેલા અથવા એક વખતના આફ્રિકાવાસી પણ હાલ હિન્દ આવી રહેલા માણસની અટક છે.

આગબોટવાળા—આગબોટ વાંટે વેપાર કરતા કોઈ શખ્સની અટક છે.

આરબ—મૂળ અરબસ્તાનથી આવી હિન્દમાં વસેલા, તેથી આરબ અટક પડેલી છે.

આરસીવાળા—આરસીઓ વેચવાનો ધંધો કરનારની આ અટક છે.

ઇનામદાર—રાજ્ય તરફથી જેને ગામ ગરાસ ઇનામમાં મળ્યાં હોય તે ઇનામદાર કહેવાય છે. ઇનામદાર અટક હિન્દુઓમાં પણ હોય છે.

ઇમામ—આ શબ્દ મૂળ અરબી ભાષાનો છે. ધાર્મિક બાબતોમાં લોકોને માર્ગ બતાવનારને ઇમામ કહે છે. ઇમામનો અર્થ ‘આગેવાન’ એવો પણ થાય છે. નમાઝ પઢાવનારને પણ ઇમામ કહે છે.

ઉજ્જૈની—ઉજ્જૈનના વતનીની આ અટક છે.

* જુઓ હિન્દુ વિભાગમાં વિદ્યાર્થીઓની અટકોનો વિભાગ.

ઉરેઝી—ઇસ્લામ જગતમાં જાણીતા એવા સૈયદ ખુન્દમીર તથા સૈયદ યાકુબના વંશજો ઉરેઝીને નામે ઓળખાય છે.

ઉસ્માની—હજરત પયગંબર સાહેબના ત્રીજા ખલીફ અને જમાઈ હજરત ઉસ્માન ઝીન નુરેનના વંશજો ઉસ્માની તરીકે જાણીતા રહ્યા છે.

ઊનવાળા—ઊનનો વેપાર કરનાર, ઊનનો સામાન વેચવાની દુકાનવાળાની આ અટક છે.

એદ્રુસી—અરબસ્તાનના હજરમોતના શરીફ અબુઅક્કરના પુત્ર શરીફ શેખના વંશજો એદ્રુસી કહેવાય છે. અમદાવાદમાં ઝવેરીવાડમાં એદ્રુસીનો રોજો છે, અને આ કુટુંબ સૂરતમાં વસેલું છે.

કટારીવાળા—કટાર રાખનાર અથવા અસલ કટારી વેચનારની આ અટક હોઈ શકે.

કડીવાળા—ગામના નામ ઉપરથી પડેલી આ અટક છે. ગુજરાતમાં કડી નામનું ગામ છે, તેના વતનીની આ અટક છે.

કમાનગર—ચિત્રકાર.

કહિયારા—લાકડાં કાપનારને કહિયારા કહે છે, પરંતુ લાકડાં વેચવાની વખારવાળાની આ અટક હશે એમ લાગે છે. કાઠી વેચનારને પણ કહિયારા કહે છે. તે રીતે આ અટક પડી છે.

કરાલિયા—માટીનાં વાસણ બનાવનારને કરાલિયા કહે છે. હવે એ કરાલિયાઓ પોતાને કૂળકરોશ કહેવડાવે છે.

કલ્યાણી—પઠાણ કુટુંબ કલ્યાણીથી આતી ગુજરાતમાં વસ્યું, તેમની અટક કલ્યાણી છે.

કસ્તબ—કસાઈ.

કસ્બાતી—જમીનજગીરના માલિક પોતાને કસ્બાતી કહેવડાવે છે.

કાકા—પીરાણા પંથના મુખ્ય શિષ્ય-કાકા કહેવાય છે.

કાકી—ચિસ્તિયા સંપ્રદાયના સન્ત ખાજા મુમ્તુઝીન ચિસ્તી અજમેરીના ગાદી વારસ કુતુબુદ્દીન અખ્તિયાર કાકી. અમદાવાદના સુન્ની વહોરાઓમાં આ એક અટક છે.

કાગદી—કાગળ બનાવનારને કાગદી કહે છે.

કાયવાળા—કાયનો સામાન વેચનારને કાયવાળા કહે છે.

કાયા ચાવલ—સુખી વહોરાઓમાં એક કુટુંબની આ અટક છે. કટાક્ષ અથવા મસ્કરીમાં તે પડેલી છે.

કાદર—કાદરી—લગભગ દિગ્ગરી ૭મી સદીમાં બગદાદમાં અબ્દુલ કાદર જિલાની નામના સંતપુરુષ થઈ ગયા. તેમના વંશજો આજે કાદરીની અટકથી ઓળખાય છે. કાદરીનો અર્થ અનુયાયી એવો પણ થાય છે.

કાનૂગા—અસલ શબ્દ છે કાનૂતગો. તેનો અર્થ કાયદો જાણનાર એવો થાય છે. તે ઉપરથી કોકવાણીએ કાનૂગા શબ્દ બન્યો છે.

કાપડવાળા—કાપડ વેચનાર—ના કાપડની દુકાનવાળા કાપડિયાની આ અટક છે.

કાસમાણી—ખોળ અને મેમણોમાં આ અટક છે.

કિલ્લેદાર—કિલ્લાના રક્ષક.

કુતુબી—અમદાવાદની પાસે વટવા નામનું નાનું ગામ છે. ત્યાં કુતુબે આલમ નામના પ્રખ્યાત પુરુષ થઈ ગયા. તેમના વંશજો આજે કુતુબી કહેવાય છે.

કુરેશી—હજરત મહમદ પયગંબર સાહેબના (પહેલાના) કુટુંબીઓના વંશજો આજે કુરેશી તરીકે ઓળખાય છે.

કૂંજડા—શાકભાજી વેચનાર કાછિયાને માટે આ શબ્દ વપરાય છે. તેને બકાલ પણ કહે છે.

કેરા—દાઉદી વહોરાનું સિદ્ધપુરમાં વસતું કુટુંબ આ અટકથી ઓળખાય છે.

કોટવાળા—શહેરનો (રક્ષક) ઉપરી—મોડાસામાં આ કુટુંબ છે.

કોટાવાળા—કોટા ગામના વતનીની આ અટક છે.

કંકોડીવાળા—ત્રીએ કંકોરીવાળા અટકમાં આ જ શબ્દની સમજૂતી આપેલી છે. ઉપરાંત કંકોડી એ મુગંધી મુળિયું છે અને તે દવામાં વપરાય છે.

કંકોરીવાળા—કંકોડી શબ્દનો જ અપભ્રંશ કંકોરી શબ્દ બન્યો હોય એમ બનવું સંભવિત છે. પરંતુ કંકોરીવાળા અટક ધારણ

કરનાર કુટુંબનું કહેવું એવું છે કે આ અટક નીચે મુજબ ઉત્પન્ન થઈ છે:—

અમદાવાદમાં સુત્રી વહોરા કુટુંબ, લેણદેણમાં અતિશય પ્રામાણિક હોઈ, કોઈની એક કોરી પણ ઓછીવત્તી રાખતા નહિ, તે ઉપરથી આ અટક પડેલી છે.

કંગાઈગિરા—કંગાઈ એટલે વાળ હોળવાની કાંસકી બનાવનારને કંગાઈગિરા કહે છે.

કંપનીવાળા—કોઈ જાતની વેપારી કંપની કાઢનારની આ અટક પડેલી હશે, એમ લાગે છે.

ખતીબ—બુદ્ધિમાને દિવસે અથવા ઇદને દિવસે નમાઝ અગાઉ મસ્જિદમાં બાપલ કરનારને ખતીબ કહે છે.

ખલીફ—ખરો શબ્દ ખલીફ છે. તેની સમજૂતી નીચે આપેલી છે.

ખલીફા—હઝરત પયગંબર સાહેબની પછી આવનારા ગાદી-વારસોને ખલીફા કહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં આપણે તે શબ્દનું ભાષાન્તર કરીએ તો તેને ‘ઉત્તરાધિકારી’ કહી શકીએ. પયગંબર સાહેબ પછી પહેલા ખલીફા હઝરત અબુબક્કર સિદ્દીક; બીજા હઝરત ઉમર; ત્રીજા હઝરત ઉસ્માન; અને ચોથા હઝરત અલી; અને બની ઉમૈયા અને બની અબ્બાસના રાજ્યકર્તાઓને ખલીફ કહેવામાં આવતા. ને તુર્કાના છેલ્લા રાજ્યકર્તાને સુલ્તાન કમાલે પદભ્રષ્ટ કરી ખિલાફતનો અન્ત આણ્યો.

ખરાદી—લાકડાંની વસ્તુઓ ઉતારનાર.

ખંડવાણી—મેમણ કુટુંબની આ અટક છે. આ પ્રકારની ‘આણી’ થી પૂરી થતી અટકો મૂળ સિન્ધ અને કચ્છમાં થઈ ગુજરાતમાં દાખલ થયેલી છે.

ખાન—પહાણ લોકોને ઉદ્દેશવાનો આ એક પ્રકાર છે. દરેક પહાણને ખાન અથવા ખાનસાહેબ કહી શકાય છે. પહાણો પોતાના નામ સાથે ખાન શબ્દ લખે છે, જેમકે મહમદખાન, અહમદખાન વગેરે.

ખીલજી—(ખલજી) અદલાઉદ્દીન ખીલજીનાં વંશજો ખીલજી

અથવા ખલજીની અટકથી આને ઓળખાય છે.

ખેરીયા—દાઉદી વહોરાના એક કુટુંબની આ અટક છે.

ખોળ—મૂળ હિન્દુ કોમની લોહાણા જાતિમાંથી મુસલમાન થયેલાઓ ખોળ કહેવાય છે. ખોળઓમાંના કેટલાક ના. આગાખાનને માને છે, કેટલાક સુન્ની પંથમાં છે, કેટલાક બાર ઇમામોને માનનારા શિયા છે.

ગરીબ હકીમ—સૂરત, અમદાવાદ તથા પાલણપુરમાં વસતાં કુટુંબની આ અટક છે.

ગવૈયા—ગાનતાનનો ધંધો કરનારને ગવૈયા કહે છે.

ગરસાલ—મુસલમાન કોમમાં કોઈ મરી જાય ત્યારે મડદાંને નવડાવનારને ગરસાલ કહે છે.

ગાંધી—ગાંધીનો ધંધો કરનારની આ અટક છે. ગાંધી અટક હિન્દુ, મુસલમાન તથા પારસી એ ત્રણે મુખ્ય ગુજરાતી કોમોમાં આને અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

ગુફ્લીવાળા—ગળા વેચનારની આ અટક છે. ગળા ઉપરથી ગુફ્લી, અને ગુફ્લી એમ રૂપાન્તર થયેલું છે.

ગોટી—સાબુની ગોટી વેચનારની આ અટક છે.

ગોલંદાસ—તોપમાં ગોળા ભરનારને ગોલંદાજી—ગોલંદાસ કહે છે. આ કુટુંબ દાલ સૂરતમાં છે.

ગૌલી—ગવલી—દૂધવાળા.

ઘાસતેલવાળા—ઘાસતેલ વેચવાનો ધંધો કરનારની આ અટક છે.

ઘોઘા—સુન્ની વહોરઓમાં અટક છે.

ઘોરી—શાહબુદ્દીન ઘોરીનાં વંશજો આને પણ ઘોરી અટક ધારણ કરી રહ્યા છે.

ઘોરખોદિયા—કબર ખોદનાર.

ચંવર બરદાર—ચમ્બર દોળનાર.

ચાહિસ—અરબી કુટુંબોમાં વડીલને ચાહિસ કહે છે.

ચામડિયા—ચામડાં ધોવાનો ધંધો કરનાર.

ચારણિયા—ભાટ-ચારણ.

ચાવડા—રજપૂતમાંથી મુસલમાન થયેલાની અટક છે.

ચિસ્તી—અજમેરમાં ખાન મુમ્તઝીન ચિસ્તી સંજરીના સંપ્ર-
દાયના લોકો તે ચિસ્તી. (આ ઉપનામનું કારણ એ છે કે ખાન
મુમ્તઝીન ચિસ્તી એ કાબુલની ઉત્તરે આવેલું શહેર છે.)

ચીલવાળા—ચીલ એટલે સમડી; સમડી પાળનારા ચીલવાળા
કહેવાયા હોય એવો સંભવ છે.

ચુડગર—હાથીદાંતની ચૂડીઓ વહેરનારા.

ચુનાવાળા—ચુનાના વેપારીની અટક છે.

ચૂંદરીગર (ચૂંદડીગર)—ચૂંદડીઓ વેચનાર અને આંધણીકામ
કરનારને ચૂંદડીગર કહે છે. તે ધંધો મૂઢી દીધા છતાં, કેટલાંક
કુટુંબોએ તે અટક ચાલુ રાખી છે. અસલ ખત્રી લોકો છે. એ લોકો
અસલ કચ્છથી આવી ગુજરાતમાં વસેલા. ખીખં શહેરોમાં તેઓ હજી
ખત્રીને નામે ઓળખાય છે. અમદાવાદમાં તેઓ ચૂંદરીગરની અટકે
જાણીતા થયા છે.

ચોકરી—ચોકરીનો ધંધો કરનાર.

ચોપડા—આ અટકવાળું કુટુંબ ગુજરાતમાં ધંધુકા ગામમાં છે.
ચોપડાના વેપારી હોવાથી તેમની આ અટક પડેલી છે.

ચોપદાર—છડીદાર, નેકા પુકારનાર

ચૌહાણ—અસલ રજપૂતમાંથી હિન્દુધર્મ બદલી ઇસ્લામનો
અંગીકાર કરેલો, છતાં એ કુટુંબોએ પોતાની રજપૂત અટક કાયમ
રાખી છે. આવી રીતની ખીજ પણ કેટલીક રજપૂત અટકો મુસલમાન
કામમાં મળી આવે છે; જેવી કે સોલંકી, રાડોડ, જેઠવા વગેરે.

છપરખંધ—છાપરું આંધવાનું કામ કરનારને છપરખંધ કહે છે.
છાપરાંની ઉપરની વળીઓને કુસ દોરી આંધવાનું કામ ખાસ કરીને
છપરખંધીઓ કરે છે.

છાપગર—થોડાં વર્ષો ઉપર આ લોકો કપડાં છાપતા. પરંતુ
આજકાલ તેઓ ચાંદીસોનાના વરખ બનાવવાનું કામ કરે છે.

છીપા—અસલ મારવાડથી આવેલા અને કપડાં રંગવા તથા
છાપવાનું કામ કરે છે.

છોટાણી—મેમણ અટક છે (મૂળ 'છોટા' નામ ઉપરથી).

જમાવત—

જમાદાર—પોલીસ ખાતામાં જમાદારની નોકરી કરનારને જમાદાર કહે છે; તે ઉપરાંત મોટી ઓફિસોમાં પટાવાળાઓમાં સૌથી ઉપર-વટના પટાવાળાને જમાદાર કહે છે.

જરહોમ—જરીનું કામ કરનારને જરહોમ કહે છે. હિન્દુ કામમાં પણ એ પ્રકારનું કામ કરનાર જરહોમ કહેવાય છે. એટલે આ અટક હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને કામમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

જાની—મોડાસામાં સુન્ની વહોરાઓમાં આ અટક છે. આ અટક હિન્દુઓમાં પણ છે.

જામદાનીવાળા—કાપડ વેચનાર (જામદાની નામનું કપડું આવે છે).

જાંબુડીવાળા—જાડ ઉપરથી પડેલી અટક છે. કોઈના ઘરને આંગણે જાંબુનું જાડ હોય તે ઉપરથી અટક પડી શકે. બીજી કલ્પના આ રજૂ કરું છું. છોકરાંને રમવા માટે લાકડાની ઉતારેલી નેર ગેલી એક જાતની નાની સરખી રમકડાની લાકડી અપાય છે તેને જાંબુડી કહે છે. એ જાંબુડી વેચનાર પણ જાંબુડીવાળા હોઈ શકે.

ઝવેરી—ઝવેરાતનો ધંધો કરનારની આ અટક છે. ધંધાદારી અટક હોઈ, તે અમુક એક કામને વળગેલી નથી. ઝવેરી અટક હિન્દુ, મુસલમાન તથા પારસી ત્રણે કામોમાં મળી આવે છે.

ઝીણા—આપના નામ ઉપરથી પડેલી આ અટક છે. આપનું નામ ઝીણાભાઈ તે ઉપરથી અટક ઝીણા, અને તે ઉપરથી લોકવાણી-એ જિન્ના અટક બનેલી છે.

ટીનવાળા—ટીન એટલે પતરાં તથા પતરાંનો સામાન બનાવનાર અથવા વેચનારની આ અટક છે.

ટીપુ—અર્થ મળ્યો નથી.

ટીબુરીવાળા—અર્થ મળ્યો નથી.

ટુરીગરા—નાની નાની તાંબાપિત્તળની વસ્તુઓ બનાવનારા કંસારાની આ અટક છે. આજના જમાનામાં ટુરીગરા લોકો સોના-ચાંદી ધડવાનું કામ કરે છે.

ટોપીવાળા—ટોપીઓ વેચનારની આ અટક છે.

હાકોર—આ હિન્દુમાંથી મુસલમાન બનેલા કુટુંબની અટક છે. મૂળ હિન્દુ અટક હાકોર હશે, તે ધર્મ બદલ્યા છતાં અટક બદલેલી નહિ તેથી હાકોર અટક મુસલમાન કોમમાં આવી ગઈ છે.

હટ્ટીવાળા—હોટાના વેપારી. અમદાવાદના સુન્ની વહોરામાં એક અગ્રપદ ધારતું કુટુંબ છે.

ઢાડી—સારે પ્રસંગે ગાવા આવે છે તે લોકો ઢાડી કહેવાય છે. આ શબ્દ કોઈ ઇસ્લામ દેશોની ભાષાનો નથી, પરંતુ હિન્દુસ્તાનનો જ છે.

દોલડિયા—દોલ વગાડનાર અથવા દોલોને દોલિયા પણ કહે છે.

તકવી—ઇસ્લામ જગતમાં જાણીતા એવા ઇમામ અલી તકીના વંશજો તકવીને નામે આવે પણ ઓળખાય છે.

તલાટી—તલાટીનો હોદ્દો ભોગવનાર.

તાઈ—પાઘડીઓ વણનારને તાઈ કહે છે. હાતીમ તાઈના કુટુંબનું નામ પણ હોઈ શકે. હાતીમતાઈ સિન્ધી હતા, એમ હવે મનાય છે.

તાસ્તી—તાસાં વગાડનારને તાસ્તી કહે છે.

તાળાવાળા—તાળાં વેચનારની આ અટક છે.

તિરમીઝી—ઇસ્લામના સુપ્રસિદ્ધ સન્ત યહવા તિરમીઝીના અનુયાયીઓ તથા કુટુંબીઓની આ અટક છે.

તૈયબજી—આપદાદાના નામ ઉપરથી (ગુજરાતમાં વહોરાઓનું એક અગ્રગણ્ય સંસ્કારી કુટુંબ છે.)

દફતરી—દફતર એટલે ઓફિસમાં કામ કરનારને દફતરી કહે છે.

દલાલ—કોઈ પણ પ્રકારના ધંધામાં દલાલી કરનારને દલાલ કહે છે. ધંધાને લગતી આ અટક હિન્દુ, પારસી તથા મુસ્લિમ ત્રણે કોમોમાં મળી આવે છે.

દાલચાવલ—સુન્ની વહોરાનું કુટુંબ.

દીક્ષનાથપા—વડયાઓના ઉપનામ ઉપરથી પટેલી અટક છે.

દેવડીવાળા—સ્થળ ઉપરથી.

દેસાઈ—ધંધુકા તરફ આ અટક વધારે જોવામાં આવે છે.

ધોળકાવાળા—ધોળકા ગામ ઉપરથી પટેલી અટક છે.

નકવી—ધમામઅલી નકીના વંશજો, અને અનુયાયીઓ નકવીને નામે આજે ઓળખાય છે.

નક્ષત્રંદી—પહેલા હઝરત અબુઅક્કર સીદ્દીકા અનુયાયી સૂફીઓનો એક સંપ્રદાય.

નગરી—જામનગરી.

નગીનગર—ઝવેરાત ઉપર પાસા પાડનાર.

નદવી—લકનોમાં ધાર્મિક કોલેજમાં ભણેલા—એ કોલેજનું નામ નુદવતુલ્ ઉલ્લા છે.

નમાઝી—ધરાની કુટુંબ.

નરમાવાળા—રૂનો વેપાર કરનારની આ અટક છે.

નરસિંહ—હિન્દુમાંથી મુસલમાન થયેલા કોઈ માણસે પોતાનું હિન્દુ નામ કાયમ રાખ્યું હોય તેની આ અટક છે.

નવાબ—મુન્ત્રી વહોરામાં આ અટક છે. રાજ્યકર્તા.

નરતર—ઉપનામ છે. શાયર તરીકે રાખેલું ઉપનામ છે.

નાખુદા—વહાણનો ઉપરિ.

નાગામિયાં—આ કુટુંબમાં એક નાગામિયાં નામના જાણીતા પુરુષ થઈ ગયા. તેના પવિત્ર નામની યાદગીરી સાચવી રાખવા કુટુંબે તે નામને અટકના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યું છે.

નાગોરી—નાગોર ગામ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

નાતાલવાળા—(આફ્રિકામાં) નાતાલમાં વેપાર અર્થે ગયેલા માણસો નાતાલવાળા તરીકે ઓળખાઈ, તે કુટુંબની અટક નાતાલવાળા પડેલી છે.

નાનજિયાણી—કચ્છી—ખોજા કુટુંબની આ અટક પડેલી છે. મૂળ પુરુષનું નામ નાનજી હોવાથી આ અટક પડેલી છે.

નાળખંધ—નાળ ખાંધનાર.

નિઝામી—દિલ્લીવાળા ખાજા નિઝામુદ્દીન ઓલિયાના સંપ્રદાયના માણસો નિઝામીની અટકથી ઓળખાય છે.

નીલગર—ગળા વેચનાર.

નૂરાણી—મેમણ કુટુંબની અટક છે. મૂળ પુરુષનું નામ નૂરાજી હશે.

પટેલ—ગામના (અથવા કોમના) મુખ્ય પુરુષ હોવાથી કોઈ માણસને પટેલનું ઉપનામ મળ્યું હોય, તે પછી અટક તરીકે વંશ-પરંપરા ચાલ્યું આવે. આ અટક ભરૂચ જિલ્લામાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.

પટેલજી—પટેલ અટકને વધારે માનભરી અનાવવા પટેલજી શબ્દ યોગ્ય છે.

પટણી—પાટણના વતની—ગુજરાત તથા પ્રભાસ અનેના વતની.

પટાણુ—મુસલમાન કોમમાં ચાર મુખ્ય વિભાગો પૈકીનો આ એક એક વિભાગ છે. બાકી ત્રણ—શેખ, સૈયદ અને મોગલ એ પ્રમાણે છે.

પતંગિયા—પતંગ વેચવા અને અનાવવાનું કામ કરનારની આ અટક છે.

પનાગર—સુન્ની વહોરાઓમાં એ મળી આવે છે. અસલ પાનાગર ઉપરથી અનેલા શબ્દ છે.

પરવાલા—પીંછાનો વેપાર કરનાર.

પરમાર—રજપૂતમાંથી મુસલમાન અનેલા કોઈ માણસે પોતાની અસલ રજપૂત અટક ચાલુ રાખેલી છે. પરમાર એ રજપૂતોમાંથી એક જાત છે.

પહેલવાન—શરીરે ખૂબ મજબૂત માણસની આ અટક પડેલી છે, અને તે પછી તેના વંશજોએ કાયમ રાખેલી છે.

પાદરવાળા—ગામને પાદરે—ભાગોળે—રહેતા કોઈ માણસ પાદરવાળા તરીકે જાણીતા થયેલા તે ઉપરથી તે જ તેમની અટક પડી ગયેલી છે.

પાનવાળા—પાન વેચનાર.

પાનદાનવાળા—પાન મૂકવાની જુદાજુદા ઘાટની પાનદાન અનાવનાર અથવા વેચનારની આ અટક છે.

પાનારા—સૂતર ઉપર ચાર ચઢાવનાર.

પત્ની—ગુજરાતના સૂબા દાઉદખાન પત્નીના વંશજો.

પાપડવાળા—પાપડ વેચનાર.

પાંજનીગરા—સૂતરમાં ચાર નાંખનારા.

પીરાણાવાળા—પીરાણા ગામના મુસલમાનો.

પીસુ—અમદાવાદમાં સુન્ની વહોરાઓમાં આ અટક છે.

પીરાણી—ખોળ કુટુંબની અટક છે.

પુતપથી—પીર ઇમામશા—એમના મૂળ પુરુષ—આ ગામ અમદાવાદથી ૭ ગાઉ દૂર છે.

પૂંઠાવાળા—કાગળના પૂંઠા વેચનાર અથવા ખનાવનાર સુન્ની વહોરાઓમાં આ અટક છે.

પેટીવાળા—પેટીઓ વેચનાર.

પોમચાવાળા—હિન્દુ સ્ત્રીઓને પહેરવાના પોમચા નામના સાદકા આવે છે, તે વેચનારની આ અટક છે.

પોસ્ટમેન—ટપાલીની નોકરી કરનાર (અંગ્રેજી શબ્દ મુસલમાની અટકરૂપ બની રહ્યો છે.)

ફકીર—ભિક્ષક.

ફાફકી—હઝરત પયગંબર સાહેબના બીજા ખલીફ ઉમર ફાફકના વંશના.

ફણીખંદા—શાળ માટે ફણી ખનાવનારા.

ફોજદાર—પોલીસ ખાતામાં ફોજદારી કરનાર.

ખખત્યાર—સોલાપુર, વિગ્નપુર વગેરે જાગૂ આ ચિસ્તિયા કુટુંબો છે. સંપ્રદાયના હઝરત કુતબુદ્દીન ખખત્યાર કાફીના વંશજોમાંથી આ અટક આવી હોય એમ મનાય છે.

ખચ્યા જમાદાર—મૂળ સિન્ધ કુટુંબ અત્યારે વડોદરામાં વસેલું છે.

ખડામિયાં—કોઈ વડવાના નામ ઉપરથી પાડેલી અટક છે.

ખખુ—ખખર-૩ એમ બે જુદા શબ્દો છે. ખખર એટલે સિંહ અને ૩=ચહેરો—સિંહ ચહેરાવાળો તે ખખુ. કોઈ એવા પ્રતાપી ચહેરાવાળા પુરુષ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

ખરકતવાળા—સુન્ની વહોરામાં આ અટક છે.

ખરોલિયા—ધંધુકા તરફના ખેતીવાડી કરતા વહેરાઓમાં આ અટક છે.

બલૂચ—બલૂચિસ્તાનથી આવેલા.

બસરિયા—બસરામાં વેપાર કરનારા.

બાઅકઝા—અરબોના એક કુટુંબનું નામ છે—આ કુટુંબ સુરતમાં વસે છે.

બાગવાન—માળી.

બાન્નેડી—સરહદ પાસે બાન્નેડ તાલુકાના વતની.

બાખી—પદાણોની એક વ્રત છે. શાહી જમાનામાં મોગલ બાદશાહ હુમાયુના સમયમાં બાખી લોકો દરવાનનું કામ કરતા. અત્યારે જૂનાગઢ, રાધનપુર, બાલાસિનોર, માણાવદર, આંટવા તથા સરદારગઢના રાજ્યકર્તાઓ બાખી વંશના છે.

બારકઝે—પદાણુ કુટુંબનું નામ છે.

બારયા—ગામના નામ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

બાલદીવાળા—પાણી ભરવાની બાલદી (ડોલ) વેચનારની આ અટક છે.

બાદશાહ—સુરતના સુન્ની વડોરા કુટુંબની અટક છે.

બાલોતરાવાળા—મારવાડમાં બાલોતરા ગામ છે તે ઉપરથી.

બાવઝીર—અરબી કુટુંબનું નામ છે.

બાવામિયાં—વડવાના નામ ઉપરથી આવું ઉપનામ પડ્યું હોય. ગુજરાતમાં આ અટક બાગ્યે જ લશે.

બાસ્ટાવાળા—સુન્ની વડોરાઓમાં આ અટક છે.

બાલદા—અરબી કુટુંબ (અમદાવાદમાં છે).

બીજલીવાળા—બીજળીના દીવા વગેરે સંબંધીનું કામકાજ કરનારા.

બુખારી—બુખારાથી આવેલા સૈયદોનું કુટુંબ.

બેલવાળા—બળદને બેલ કહે છે, તે વેચવાનો ધંધો કરનાર.

બેલીમ—અસલ શબ્દ બેલીમ. કાઠિયાવાડમાં આ કુટુંબો વસે છે.

બોટાવાળા—રાંદેરમાં સુન્ની વડોરાનું એક કુટુંબ છે.

બોલવાળા—બોલ (દડા) વેચનાર.

બંગાળી—બંગાળના મૂળ વતની, અથવા બંગાળમાં જન્મ વસેલા અથવા બંગાળ જઈને પાછા આવેલા માણસની અટક.

- બંદેઅલી—વડવાઓનું નામ.
- બંધારા—મશરૂને કૂટીને પોલિશ કરનારાને બંધારા કહે છે.
- બાંગી—બાંગ પોકારનારાને બાંગી કહે છે.
- ભકરી—મખદૂમ સૈયદ-ભકરીના વંશજો.
- ભઠિયારા—રસાઈ કરનાર. એને આવરચી પણ કહે છે. (અગ્નિ-યજ્ઞી પમાડે એવી ચીજોને રાંધનારાને (રકાબદાર) કહે છે.)
- ભવૈયા—ભવાઈ કરનારા.
- ભાંડ—સારે પ્રસંગે નાચગાન કરનાર.
- ભાડભૂંજ—ધાણીચણા શેકનાર.
- ભોંયરા—કડીમાં સુતી વહોરાના એક કુટુંબની આ અટક છે.
- ઘરમાં ભોંયરું હોવાથી આ અટક પડી હશે એમ જણાય છે.
- મક્કી—મક્કાવાસી કુટુંબો પોતાને મક્કી કહેવડાવે છે.
- મનસૂરી—પીંગરા (અસલ મનશરી=૩ વીખેરનાર) મનસૂર નામના કોઈ મહાન પુરુષ પીંગરાનું કામ પણ કરતા હતા, તેમના ઉપરથી બધા પીંગરાઓ પોતાને તે જ નામે ઓળખાવે છે.
- મનિયાર—બંગડી વેચનારાને મણિયાર (કે મણિયાર) કહે છે.
- મનિયાર હિન્દુ કે મુસલમાન ગમે તે કામનો હોઈ શકે છે.
- મદની—મદીનાવાસી કુટુંબો પોતાને મદની તરીકે ઓળખાવે છે.
- મમોહિયુદીન—વડવાના નામને અટકમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યું છે.
- મલખારી—મલખારના વતની અથવા મલખાર જઈ આવેલા.
- મલેક—બાદશાહ તરફથી મળેલો એક માનવન્તો ઇલકાબ છે.
- મશહદી—ઈરાનના મશહદ શહેરમાંથી આવેલા ગુજરાતના મશહદીના મૂળપુરુષ શકરુદીન મશહદીનો રોજો આજે ભરૂચમાં છે.
- મશાલચી—મશાલ પકડનાર.
- મસ્કતી—અરબસ્તાનમાં આવેલા મસ્કતમાં વેપાર કરનાર વહોરાઓ પોતાને મસ્કતી તરીકે ઓળખાવે છે.
- મસ્કતીવાળા—અરબસ્તાનમાં આવેલા મસ્કતમાં વેપાર કરનારા વહોરાઓ—મસ્કતીવાળા કહેવાય છે.

મસ્તાન—ભરૂચમાં કુટુંબ છે. ધર્મમાં તદ્દત્તીન અનેલાને મસ્તાન કહે છે. આ કુટુંબમાં એવા મસ્તાન થઈ ગયેલા પુરુષ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

મસાણિયા—હિન્દુઓને મસાણમાં લઈ જવાનો સામાન પૂરો પાડનારા.

માચીસવાળા—દીવાસળીને અંગ્રેજી ભાષામાં મેચીસ કહે છે, તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં માચીસ શબ્દ ગ્યે છે. દીવાસળી વેચનારની આ અટક છે.

મારફતિયા—મારફતિયાનો ધંધો કરનાર.

માસ્તર—નિશાળની અંદર શિક્ષકનું કામ કરનારની આ અટક છે. અંગ્રેજીમાં માસ્તર શબ્દ છે, તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં માસ્તર શબ્દ ગ્યે છે. હિન્દુ કામમાં પણ આ શબ્દ અટક તરીકે વપરાયો છે.

મિયાં—કોઈ પણ મુસલમાન શખ્સ માટે મિયાં શબ્દ વપરાય છે.

મિયાંભાઈ—અત્યારે ગુજરાતમાં વસતા મુસલમાન કુટુંબમાં મિયાંભાઈ અટક છે. તે કુટુંબમાં મિયાંભાઈ નામના વડવા થઈ ગયા, તેમના નામ ઉપરથી આ અટક પડી છે.

મીરજા—મોગલના વંશજો મીરજા કહેવાય છે. મીરજા એ એક ખિતાબ પણ હતો.

મીરઘા—શાહી જમાનામાં આ મીરઘાઓ પાસવાનનું કામ કરતા હતા. પાદશાહી મિજલસોમાં વ્યવસ્થા કરવાનું કામ પણ મીરઘાનું હતું.

મુકરદમ—મુકરદમી કરનાર.

મુનશી—મુનશી એટલે લેખક. (અત્યારના જમાનામાં માસ્તર માટે મુનશી શબ્દ વપરાય છે.) અસલના જમાનામાં મુનશીનું કામ આજકાલના સેક્રેટરીને મળતું આવતું. દરેક પાદશાહ પાસે એક મુનશી અખૂદ રહેતો. આ મુનશી હિન્દુ અથવા મુસલમાન ગમે તે હોઈ શકતો.

મુલતાની—અસલ મુલતાનના વતની. અહીં મુસલમાન મોચીઓ પોતાને મુલતાની કહેવડાવે છે.

મુદલાં—ધર્મોપદેશકને મુદલાં કહે છે.

મુરતકા—કોઈ બાણીતા પૂર્વજના નામ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

મેમણુ—મોમીન શબ્દનો અપભ્રંશ છે.

મેવાતી—પક્ષણની એક અટક છે, જે મેવાતમાંથી આવેલી છે. (દિલ્હી અને અલવરની વચ્ચેના પ્રદેશને મેવાત કહે છે.)

મેઝાર—મેઝાર ગામના નામ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

મેંદવી—મુસલમાનોના એક સંપ્રદાયનું નામ છે. મેંદવીઓની વધારે વસ્તી પાંચણપુર, ઝોઝાર, હદરાબાદ અને ઘોળકામાં છે. (એ લોકોની માન્યતા એવી છે કે જે ઇમામ મેંદવી આવનાર છે તે આવી ગયા—અને તેમનું નામ સૈયદ મહમદ જોનપુરી છે.)

મેંદાજી—વડવાના નામ ઉપરથી બનાવેલી અટક છે.

મેાતીવાળા—મેાતીનો વેપાર કરનાર.

મોમીન—ખિનમુસલમાનમાંથી મુસલમાન બનેલાને મોમીન કહે છે.

મોરકશ—કાગળ ઉપર મોરો (શંખ) એટલે પોલિશ કરનારને મોરકશ કહે છે.

મોલવી—મૌલા ઉપરથી મોલવી અટક પડેલી છે. અરબી ભાષામાં તેનો અર્થ માલિક એવો થાય છે. આ ઉપરાંત તેનો અર્થ એક ધર્મ તથા બીજા ધર્મનો સ્વીકાર કરનાર, એવો થાય છે. આ ઉપરાંત મૌલવી એટલે ગુલામ અથવા સેવક એવો પણ અર્થ થાય છે.

મોહુદી—કુતબુદ્દીન મોહુદીનના વંશજો.

મોલાખા—વડવાના નામ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

યમાની—અરબસ્તાનમાં યમન પ્રાન્તમાંથી આવેલા આરબો પોતાને યમાની તરીકે ઓળખાવે છે.

યુરેઝી—ખરો ઉચ્ચાર ઉરેઝી છે.

યુસફ જે જે એટલે કુટુંબ, યુસફ જે એ પક્ષણ કુટુંબનું નામ છે.

રઝવી—ઇસ્લામમાં જે બાર ઇમામ થઈ ગયા છે, તેમાંનાં એક ઇમામ મુસા રઝાનાં વંશજો અને અનુયાયીઓ રઝવી તરીકે ઓળખાય છે.

રફાઈ—સૈયદ એહમદ ફર્ખીર નામના એક સન્ત પુરુષ થઈ ગયા

છે. તેમના સંપ્રદાયવાળાને રક્ષાઈ કહે છે. આ પંથના કેટલાક માણસો તલવાર મુઝ્ય વગેરે મોંઢામાં બોકતા આપણી નજરે કોઈ વાર ચઢે છે.

રકુગર—રકુ કરનાર.

રસીવાળા—રસી એટલે દોરડાં વેચવાનો ધંધો કરનારની આ અટક છે.

રોહોડ—રજપૂતમાંથી મુસલમાન બનેલા પુરખની અટક છે.

રાણા—મોલેસલામ કુટુંબમાં આ અટક છે.

રાધનપુરવાળા—રાધનપુર ગામ ઉપરથી આ અટક પડેલી છે.

રિસાલદાર—પલટનમાં રિસાલદાર હોવા ઉપરથી પડેલી અટક છે.

રીંછડીવાળા એમ સાંભળ્યું છે કે કુટુંબમાં બે ત્રણ પેઢી પડેલાં એક સ્ત્રીના વાળ રીંછડી જેવા બળા ને ખરખરડા હોવાથી કુટુંબ રીંછડીવાળા તરીકે બાબીતું થયું છે.

રૂપાવાળા—રૂપું-ચાંદી વેચનાર.

રેશનાઈવાળા—લોકોને ઘેર શુભ પ્રસંગે દીવાળત્તીની રેશની કરી આપનાર.

રેશનીવાળા—લોકોને ઘેર શુભ પ્રસંગે દીવાળત્તીની રેશની કરી આપનાર.

રંગવાળા—રંગ વેચનાર.

રંગીનવાળા—આ પણ રંગ વેચનારની અટક છે.

લતીફ—પૂર્વગતના નામ ઉપરથી પડેલી અટક છે.

લુકમાની—સુલેમાની વહોરા કુટુંબની અટક છે.

લોખંડવાળા—લોખંડનો વેપાર કરનારની આ અટક છે.

લોહાણી—પહાણોની જાત છે. પાલણુપુરના નવાબ સાહેબ લોહાણી જાતના છે.

લકીલ—લકીલાત કરનાર.

લક્ષીઉલ્લા—આશરે બે સદી ઉપર અમદાવાદના સુન્ની વહોરા-ઓમાં લક્ષીઉલ્લા નામના એક વિદ્વાન પુરુષ થઈ ગયા હતા; તેમના વંશજો આજે લક્ષીઉલ્લા કહેવાય છે.

લરખસાઝ—ચાંદી સોનાના લરખ બનાવનારા.

વેલશી—વેલસિંહ એ ગુજરાતી હિન્દુનું નામ છે. કોઈ હિન્દુ-માંથી મુસલમાન બનેલા માણસના વેલસિંહ નામ ઉપરથી આ અટક પડેલી છે.

વીરાણી—ખોળ અટક છે—વીરજી નામ ઉપરથી અટક પડી છે.

વહોરા—વહોરનાર—વેપાર કરનાર—આ અટક મુસલમાન તથા હિન્દુ બન્ને કોમોમાં છે.

શાહી—અમદાવાદવાળા શાહઆલમનાં વંશજો, અથવા અનુયાયી શાહી નામે ઓળખાય છે.

શાહીવાળા—શાહી બનાવનાર અથવા વેચનાર.

શીરાઝી—ધરાનમાં શિરાઝમાંથી આવેલા માણસો શીરાઝી કહેવાય છે. અમદાવાદ શહેરમાં આસ્તોડિયામાં—મૂળપુરુષ—(સન્ત) સૈયદ બંકર શીરાઝીનો રાજો આજે પણ મોજૂદ છે.

શેખ—બુદ્ધા અથવા કુટુંબના વડીલને શેખ કહે છે. આ અરબી ભાષામાં શેખ શબ્દનો અર્થ થયો. ધરાનમાં જોણે ધરલામ-ધર્મનો અંગીકાર કર્યો હોય તેવા પુરુષ માટે શેખ શબ્દ વપરાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુમાંથી મુસલમાન બનેલા માણસ માટે શેખ શબ્દ ધણી વાર વપરાય છે.

શેખડા—મોમનાઓમાંથી એક શાખા શેખડા તરીકે ઓળખાય છે.

શેઠવાળા—શેઠના કુટુંબના.

સગરી—સગર ગામના વતની.

સફરી—આ શબ્દનો એક અર્થ ઉદાર દિલના. સફર (દેશ પરદેશની) કરનારને પણ સફરી કહી શકાય. આ અટક માત્ર અમદાવાદમાં જ છે.

સફદરી—વડવાના નામ ઉપરથી.

સમશીર—વડવાના નામ ઉપરથી પડેલી અટક.

સરકીગરા—સરકી વેચનાર.

સર્વાન—સારખાન (ગિંટવાળા)નો અપભ્રંશ.

સાખરિયા—દૂધવાળા.

સાખલિયા—જેશો રાખી દૂધ વેચનાર—અથવા બળદગાડી હાંકનારને સાખલિયા કહે છે.

સાણવાળા—સાણનો વેપાર કરનાર.

સાસેરી—ખાનદેશમાં સાસેર ગામમાંથી આવી ગુજરાતમાં વસેલાં મુસલમાન કુટુંબો સાસેરીને નામે ઓળખાય છે.

સાહેરવાળા—સાયર એટલે કવિ. એના ઉપરથી આ અટક પડી હોય એવી એક અટકળ થઈ શકે છે.

સિંગાપુરી—રાંદેરના સુન્ની વહોરામાં આ અટક છે.

સિદ્દીકી—સિદ્દીક શબ્દનો અર્થ સત્યવાદી એવો થાય છે. પયગંબરસાહેબના પહેલા ખલીફ અને સસરા હજરત અબુ બકર સિદ્દીકના વંશજો અને અનુયાયીઓ સિદ્દીકીની અટકથી આવે બન્યાં છે.

સુરૈયા—અત્તર વગેરે સુગંધી પદાર્થો વેચનાર.

સૂરતી જામાદાર—સૂરતમાં એક કુટુંબ છે.

સોદાગર—વેપારી (સોદા કરનાર.)

સોનીવાળા—સોનાચાંદીનો ધંધો કરનાર કુટુંબની આ અટક છે.

સોહરવદી—પીર શાહબુદ્દીન સોહરવદીના સંપ્રદાયવાળાની આ અટક હોય છે.

હકીમ—હકીમનો એટલે વૈદ્યનો ધંધો કરનારની અટક છે.

હકીમજી—હકીમને વધારે માનવન્તો ઓછો ખતાવવા હકીમજી કહે છે.

હરસોલિયા—હરસોલ ગામના વતની.

હરરવાળા—સિદ્દપુરમાં વહોરા કુટુંબ એગ્રિસિનિયામાં હરર શહેરમાં વેપાર કરતા.

હવા—સુન્ની વહોરાનું કુટુંબ

હવા કાગદી—સુન્ની વહોરા કુટુંબની અટક છે.

હાશીઝ—કુરાનનું પુસ્તક જોણે આખું મોંટી કરેલું હોય તેને હાશીઝ કહે છે.

હાજી—મસ્જીદની હજ (જત્રા) કરી આવેલા મુસ્લિમો હાજી કહેવાય છે.

હીરાણી—ખોળ કુટુંબમાં અટક છે (હીરાજી ઉપરથી).

હિદરી—મુલેમાની વહોરાઓના એક કુટુંબની અટક.

પારસી અટકો

અટકોની વિવિધતામાં પારસી કામ ખીજી કામો જેટલી જ, અથવા કદાચ વધારે આગળપડતી હશે. જેટલી ભેગી થઈ એટલી પારસી અટકોની યાદી મેં આ ભાગમાં મૂકી છે. ગુજરાતી હિન્દુ અટકોની માફક પારસી અટકોમાં પણ મુખ્ય પાંચ ભાગો પડે છે:

૧. ધંધાદારી અટકો.
૨. સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો.
૩. કટાક્ષમાં કે મસ્કરીમાં પાડેલી અટકો.
૪. આપદાદાનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો.
૫. અંગ્રેજી અટકો.

મારી આ યાદી ખીજી કામની યાદીઓ કરતાં પણ અનેક-ગણી વધારે અપૂર્ણ છે તેનું મને પૂરેપૂરું ભાન છે; પરંતુ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે પારસી અટકો થોડીઘણી ભેગી થયા પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે આ યાદીમાં ઘણી અટકો એવી છે કે જેને વિશે હું કશું જ જાણતી નથી અને તે ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરવાનું મારી પાસે કશું સાધન નથી. ટૂંકમાં કહું તો મને લાગ્યું છે કે આ અણ-ખેડાયેલું ક્ષેત્ર જોકે ખેડવા જેવું તો છે જ, ખેડાવું અતિ આવશ્યક છે, પણ તે મારાથી બને તેવું નથી. એ કામ કોઈ આ વિષયમાં રસ લેનાર પારસી ભાઈ કે બહેને જ કરવા જેવું છે. મારાથી બની શક્યું, એટલું ખોખું મેં તૈયાર કરી અહીં મૂકી દીધું છે.

કટાક્ષ અર્થવા મસ્કરીમાં પડેલી અટકો આ યાદીમાં ઘણી છે, તે કોમની એ એક ખાસ ખાસિયત છે. વળી હિન્દુ, મુસલમાન વગેરે ખીજી કોમોમાં પ્રચલિત એવી અટકો પણ આ કોમમાં જોવામાં આવે છે. પોતાના ધર્મની રક્ષાને અર્થે પારસી લોકો આબ્ધી લગભગ બારસો વર્ષ પૂર્વે આપણા દેશમાં આવ્યા, ત્યારે સૂરતની પાસે આવેલાં નાનાં નાનાં માછીમાર લોકોનાં ગામડાંઓમાં વસી ગયા હતા. તે ગામડાંઓમાં આજે પણ તેમની વસ્તી ઘણા પ્રમાણમાં છે. અને પારસી લોકોની ભાષા હજી પણ સૂરત જિલ્લાના દરિયાકાંઠાના ગામડિયાઓની ભાષાને ઘણે અંશે મળતી આવે છે; તેથી તેમની અટકોના ઉચ્ચાર પણ તે જ પ્રકારના કરવામાં આવે છે. હું માનું છું કે કોમની વસ્તીના પ્રમાણમાં પારસી અટકોની વિવિધતા અસામાન્ય ગણી શકાય, એટલી બધી છે.

ધંધાદારી અટકો

ધંધાદારી અટકોમાં નોકરી અને વેપાર બન્ને ઉપરથી પડેલી અટકોનો સમાવેશ કર્યો છે. આ સાથે તેવી અટકોની યાદી આપી છે, તે ઉપરથી જણાશે કે તેમાં ઘણા ધંધા, નોકરી વગેરે માટે અંગ્રેજી શબ્દો વાપરેલા છે. બાકી કાપડિયા, ઝવેરી, જોશી, ગાંધી, દેસાઈ, મહેતા, વગેરે ઘણી અટકો ગુજરાતી હિન્દુ અટકોના જેવી જ છે. તેથી એટલી અટક ઉપરથી માણસની કોમ સમજી ન શકાય. પારસી કોમમાં 'વાળા' શબ્દનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. આ સાથેની યાદી ઉપરથી જણાશે કે અટકોમાં પણ 'વાળા'થી પૂરી થતી ઘણી અટકો છે—અને આ યાદી તો ઘણી જ અપૂર્ણ છે, એટલે આવી કાંદાવાળા, કેળાંવાળા, કેરીવાળા, ખગૂરવાળા, નેતરવાળા, પાંડિવાળા તે માખણવાળા જેવી અટકો તો હજી સંખ્યાબંધ મળી શકે એમ છે. દસ્તૂરની અટક માત્ર પારસી કોમમાં જ હોય છે, કારણ કે તેમના ધર્મશુરોઓની તે અટક હોય છે. પારસીભાઈ આ સાહસિક હોઈ સમસ્ત કોમનો સુખ્ય ધંધા વેપારી લાઈનનો જ હોય છે. તેથી વેપાર ધંધાને લગતી તેમની અટકો પણ પુષ્કળ છે.

અસ્તીવાળા	ધડિયાળી	પાંઉવાળા
ઇડાવાળા	ધાસવાળા	પેશાવર
એનિનિયર	ચાહેવાળા	પીઠવાળા
એસઅર્નટ	ચોકીદાર	પોસ્ટવાળા
કનફેક્શનર	ચોથિયા	પ્રિન્ટર
કમેક્ટર	જીનવાળા	પ્રેસ
કંફક્ટર	જોશી	ફિટર
કામગર	ઝવેરી	ફોટોગ્રાફર
કામપીટિયા	ટોડીવાળા	ખનાતવાળા
કાપડિયા	ટ્રેઝરીવાળા	ખાસ્તાવાળા
કારખારી	ડેપુટી	ખાચવાળા
કાંદાવાળા	ડ્રાઈવર	ભાજીવાળા
કેપ્ટન	ડોક્ટર	મજમૂદાર
કેબીનેટમેકર	તલાટી	મરચંડ
કેન્ટીનવાળા	તાડીવાળા	મસાલાવાળા
કેરાંવાળા	તાલુકદાર	મહેતા
કેરીવાળા	તોપખાનાવાળા	માખણવાળા
કોઅબિલ્ડર	દલાલ	માર્કર
કોમીસેરીએટ	દસ્તૂર	મારખલવાળા
કોટવાળ	દારવાળા	માંસવાળા
કાલવાળા	દેસાઈ	માસ્ટર
ખરદી	દારખાનાવાળા	માસ્તર
ખબૂરવાળા	દીવાન	મીઠાઈવાળા
ખબૂરીવાળા	નારિયેળવાળા	મીણુઅત્તીવાળા
ખેલવાળા	નાણાવટી	મિત્રી
ગાઈ	નિમકવાળા	મુન્સીફ
ગાંધી	નેતરવાળા	મેજર
ગોરાગાંધી	પસ્તાકિયા	મોતીવાળા
ગોળવાળા	પાધડીવાળા	રિપોર્ટર

રેડીમની	વજ્રદાર	સૂખાવાળા
કાસાકડાવાળા	વર્કીંગ બોક્સવાળા	રૂઠવાળા
વિલાઉવાળા	વાડિયા	સોડાવોટરવાળા
તીંબુવાળા	શરાફ	હકીમ-હકીમજી
લેલીનવાળા	શ્રોફ	હાડવૈદ
લો	સેક્રેટરી	હોડીવાળા
લોયર	સુખડવાળા	હોર્સડીલર
લોડ	સુતરિયા	સરકારી
વકીલ	સુનાવાળા	સોપારીવાળા
વખારિયા		

સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો

ખીજી યાદીઓની માફક આ યાદી પણ બહુ જ અપૂર્ણ છે. અને ખરું જોતાં આ પ્રકારની, એટલે કે સ્થળ અથવા ગામનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકોની યાદી તો લગભગ અનંત જેવી છે. જ્યાં એક માણસ અથવા તેનું કુટુંબ એક ગામ છોડી બીજે ગામ ગયાં, અટક બદલાવાની શક્યતા ઊભી થાય છે જ. વળી પારસી કોમ રાનથી આવી સૂરત જિલ્લામાં પહેલવહેલી વસી તેથી સૂરત જિલ્લાનાં આસપાસનાં લગભગ બધાં જ ગામ અથવા ગામડાંનાં નામ ઉપરથી અટકો પડેલી પારસી કોમમાં મળી આવે છે, તેમાંથી આ યાદીમાં થોડી જ અટકો આવી શકી હશે—આકી ઉધનાવાળા, ગણુદેવિયા, નવસારા, દમ્મણિયા, નારગોળવાળા, બલસારા, રાંદેરિયા અને સૂરતી જેવી અટકોનો પારસી કોમમાં પાર નથી. આ યાદી ઉપરથી એડન, અંગાળ, મદ્રાસ વગેરે ક્યાં ક્યાં આ નાની કોમ ફેલાઈ ગઈ છે, તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

અડાજણિયા	એડનવાળા	ખંભાત
અવાસિયા	કદ્યાણીવાળા	ખંભાતવાળા
અરણિયા	કરંજિયા	ખંડાળાવાળા
આબુવાળા	કારંજવાળા	ગણુદેવિયા
હમ્મણપોરિયા	કોઠાવાલા	ગામડિયા

ખાટીમરા	પોચખાનાવાળા	માલેગામવાળા
ધોધાવાળા	બલસારા	માંડવીવાળા
જંગાલવાળા	બરોડાવાળા	મીરજવાળા
કુમસિયા	બંગાળી	રાંદેરિયા
દ્રોમ્બેવાળા	બારિયા	લીમડીના
તાલીચેરીકર	બિલીમેરિયા	વરિયાવા
તાપિયા	બેલગામવાળા	વરિયાવાળા
તારાપોર	બરૂચા	વાડિયા
તારાપોરવાળા	બાગલિયા	વેસાવેવાળા
દમ્બલિયા	બાહેના	વ્યારાવાળા
દિવિયેરવાળા	બાવનગરી	સતારાવાળા
નગરવાળા	ભીંવડીવાળા	સંજ્ઞા
નવસારા	જૂજવાળા	સીંગનપોરિયા
નારગોળવાળા	ભોંયગરા	સિનોર
નાયગામવાળા	મદ્રાસવાળા	સુમાલીવાળા
પારડીવાળા	મરોલિયા	સૂરતી
પેરીસવાળા	મહાલક્ષ્મીવાળા	સોલાપુરવાળા
પૂતેવાળા	મહુઆવાળા	હવેલીવાળા

જાણીતા પૂર્વજ્ઞેનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો

કુટુંબની અંદર કોઈ પુરુષ પ્રખ્યાત થઈ ગયા હોય, તો તેમની તરફના પૂજ્યભાવને લઈને 'તેમનું' નામ પોતાની સાથે સદાને માટે જોડી રાખવાની ઇચ્છા તે મહાપુરુષનાં કુટુંબીઓને તથા વંશજોને થાય, એ સ્વાભાવિક છે. આ કુદરતી ઇચ્છામાંથી જ આ વિભાગમાં જે પ્રકારની અટકો આપી છે તેનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. ઘણી વખત તો એવું પણ બને છે કે કુટુંબની અટક અમુક વડવાનાં નામ ઉપરથી પડેલી ચાલી આવે છે, પરંતુ એ પૂર્વજ સંબંધી કુટુંબને હાલ કશી જ માહિતી હોતી નથી. આવી સ્થિતિ આવે, ત્યારે કુટુંબમાં કોઈકે એવા નીકળી આવે છે કે જૂની અટક બદલી નાંખી નવી ધારણ કરે છે. એ રીતે એક અટક નાબૂદ થઈ, નવી અટક શરૂ થાય છે. પારસીઓમાં સગપણનાં શબ્દો ઉપરથી પણ કેટલીક અટકો પડેલી છે તેને પણ આજ વિભાગમાં જ વિભાગ પાડી મૂકી દીધી છે. આવી અટકો ગુજરાતમાં પારસી કોમમાં જ મળી આવે છે એ એની ખાસિયત છે. આ યાદીમાં 'વેવાઈના' નામની અટક આપી છે, એ પ્રકારની એટલે 'વાળા'ની જગાએ 'ના' પ્રત્યય લગાડેલી અટકો પણ પારસી કોમમાં વારંવાર મળી આવે છે. આવી જાતના કેટલાક દાખલા નીચે ટાંક્યા છે:

માસીના, વેવાઈના, શેઠના, રાણીના, લીમડીના, ભાડેના, મોટાના, વગેરે. અહીં સગપણ ઉપરથી, સ્થળ અથવા ગામ ઉપરથી તથા બીજો કોઈ પણ સંબંધ બતાવતા શબ્દોને 'ના' પ્રત્યય લગાડી દઈ અટકો બનાવવામાં આવી છે. ગુજરાતી હિન્દુઓમાં 'વાળા', કેટલેક સ્થળે 'કર' વગેરે પ્રત્યયો લાગી અટકો બની છે, પણ આ જાતની 'ના'વાળી અટકો, ખાસ કરીને પારસી કોમમાં જ મળી આવે છે.

જાણીતા પૂર્વજ્ઞેનાં નામ ઉપરથી પડેલી અટકો

કાબરાજી	દોલીકુંકા	મોગલ
કાલા પેસી	લાલ કાકા	મોટાભાઈ
કુંવર	હોમા વજીર	મહેર હોમજી
કોઘાજી	હીરજી બહેદીન	મોટા ફરામ
ગોભાઈ	નવરોજી	મનાજી
જાલ	પેસુના	મીનોચેર હોમજી
જાલનાવાળા	પેસ્તન જામારપ	મુલ્લાં ફિરોઝ
જીજીભાઈ	બનાજી	ફરતમ ફરામ
કુંગાજી	બહાદુરજી	બ વિભાગ
દાદી બરબેર	બાપુ	કાકા
દાદી માસ્તર	ફરતમજી	મામા
દાદી શેઠ	બનશા	માસીના
દાદાઆનજી	બામજી	વેવાઈ
દાદાભાઈ	બહેલી હોમજી	વેવાઈના

પારસીઓમાં અંગ્રેજી અટકો

બધા ગુજરાતીઓ કરતાં પારસી લોકોને ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજી શબ્દો વાપરવાની વધારે ટેવ હોય છે. એ લોકોની સામાન્ય વાતચીતમાં પણ અસંખ્ય અંગ્રેજી શબ્દો વપરાયેલા હોય છે. તેનાં ઉદાહરણો ઘણાં આપી શકાય; પરંતુ અહીં તેને માટે સ્થાન નથી. પારસી અટકોમાં પણ અંગ્રેજી શબ્દો બીજા ગુજરાતીઓનાં પ્રમાણમાં ઘણાં વધારે છે. બીજા ગુજરાતીઓ કરતાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ તરફ પારસી ભાઈબહેનોને વધારે પક્ષપાત છે. પારસી સ્ત્રીપુરુષોનાં પોતાનાં નામો પણ બની શકે તેટલાં અંગ્રેજી નામોને મળતાં બનાવવાનો ઘણી જગાએ પ્રયત્ન થતો જોવાય છે. દાખલા તરીકે, પેસ્તનજીને બદલે પર્સા—દોલતની જગાએ ડોલી—ખુરશેદને બદલે ફેટી—આવાં અનેક નામોનાં રૂપાંતર થયેલાં મળી આવે છે. તે જ મુજબ અંગ્રેજી અટકો પણ મોટા પ્રમાણમાં આ કોમમાં મળી આવે છે, તેની યાદી આ વિભાગમાં મૂકી છે.

પારસી ક્રોમમાં અંગ્રેજી અટકોની યાદી.

આલબ્લેસ	ઉપ્યુટી	માર્કર
એન્જનિયર	ડોક્ટર	મારબલવાળા
એડવોકેટ	ડ્યુક	માર્શલ
એશિયનર	ડ્રાઇવર	માસ્ટર
કનફેક્શનર	નીક્લસન	મિત્તી
કરઝન	પેમાસ્ટર	મુન્સીફ
કલેક્ટર	પેરીસવાળા	મેજર
કુપર	પોસ્ટવાળા	રેડીમની
કેન્ટીનવાળા	પ્રિન્ટર	રીપોર્ટર
કેબીનેટ મેકર	પ્રેસ	લેન્ટીન
કેપ્ટન	ફીટર	લો
કેલવર્ટ	ફોટોગ્રાફર	લોયર
કંટ્રાક્ટર	બર્ડી	લોડ
ગાર્ડ	બરોડાવાળા	વર્કીંગ બોક્સવાળા
ગ્રીન	બેનેટ	બ્રોફ
ગીલ્ડર	બોઈસ	સેક્રેટરી
બેકી	બોયવાળા	સોડાવોટરવાળા
ટ્રેઝરીવાળા	બ્રેન્ડન	સ્ક્રવાળા
ટોડીવાળા	મરચન્ટ	સ્પેન્સર
ડગન		હોર્સ ડીલર

કટાક્ષ અથવા મરકરીમાં પડેલી પારસી અટકો
અને ન સમજતી તથા પરચૂરણ અટકો (પારસી)

અદગરા	ખાન	ડમરી
અપુ	ખોટ	ડેબુ
અવારી	ગગરાટ	તતારી
આઇવાળા	ગઝદર	તવડિયા
આગા	ગટી	તખાડુ
આંટિયા	ગખલા	તાતા
આપઅખત્યાર	ગંભીર	તાંતરા
ઇલાવિયા	ગારડા	થુથી
એલાવિયા	ગિયારા	દાબુ
કકલિયા	ગીમી	દાલાસ
કરાકા	ગોકલ	દુબાશ
કટેલી	ગોદરેજ	દોટીવાળા
કતેલી	ગ્યારા	દોધી
કરાણી	ઘટી	દંદાસ
કામદીન	ઘાટીગરા	ધનજૂરા
કાવિના	ધામટ	ધાખર
કામા	ધોરખોદિયા	ધાલા
કાંગા	ચવના	નવલખી
કાવારાણા	ચીચગર	પતરાજી
કાશીનાથ	છીખર	પદ્મેટિયા
કાત્રક	જસાવાળા	પરબુ
કુકા	જગોસ	પાટક
કુતાર	જાભવાળા	પાઠક
ખખરદાર	ટંકારિયા	પાદશાહ
ખરાસ	ડગન	પાલમકોટ
ખરેધાટ	ડખી	પાલિયા

પાવરી
 પીટીટ
 પેટીમરા
 પોચા
 પોપટ
 પંડોળ
 પંથકી
 પાંડે
 પેન્ટી
 પ્હોંચા
 ફનીખંદા
 બખત્યાર
 બળ
 બરડી
 બસલા
 બાબેકાન
 બામા
 બામ
 બામબોટ
 બાલા
 બાલીવાળા
 બીલપોડિયા
 બોરડા

બોદ
 ભમગરા
 ભપુ
 ભરડા
 બાનગરા
 બાબા
 બાયા
 ભૂત
 બેસાનિયા
 ભેંસા
 બોમીસા
 બોંટ
 બોંયગર
 મહ્લુ
 મસાણી
 મહેનટી
 માદન
 મીરઝા
 મુલ્લાં
 મુસ
 મેડોરા
 રતુરા
 રખાડી

રાળ
 રાણીના
 રાવ-રાઓ
 રેડીમની
 લામ
 લાહેર
 વાણિયા
 વેસુના
 શાહના
 સકલાતવાળા
 સધ્યા
 સખાવાળા
 સરવાઈ
 સહિયાર
 સામર
 સાહેર
 સીધવા
 સેના
 સોગુ
 સંતોક
 હવેવાળા
 હસન ટપાલ
 હીરા માણેક
 હોમાવાળા

શુભરાતી અટકોનો ઇતિહાસ

અટક

પાત્ર

અટક

પાત્ર

અ

અહલપારા ૩૬

અક્કડ ૫૦

અંકલેસરિયા ૩૬

અકુવાળા ૩૬

અંનરિયા ૩૬

અખાણી ૪૧, ૪૨

આઈવાળા ૧૩૪

અગરવાલ ૩૬

આખૂંછ ૧૦૪, ૧૦૮

અગરવાળા ૩૬

આગમિટવાળા ૧૦૪, ૧૦૮

અળમેરી ૧૦૪, ૧૦૭

આગા ૧૩૪

અટોદરિયા ૮૫

આચાર્ય ૬૨, ૬૩

અડાળણિયા ૧૨૬

આડતિયા ૧૨, ૧૫

અત્તરવાળા ૧૦૪, ૧૦૭

આત્મારામ બૂખણવાળા ૪૨, ૪૪, ૪૫

અફઝરા ૧૩૪

આષઅખત્યાર ૧૩૪

અધિકારી ૧૨, ૧૪

આફ્રિકાવાળા ૧૦૪, ૧૦૮

અધોવહિયા ૧૨, ૧૪

આબુવાળા ૨૬, ૩૬

અધ્યાક ૬૨, ૬૩

આરબ ૧૦૪, ૧૦૮

અન્સારી ૧૦૪, ૧૦૭

આરસીવાળા ૧૦૪, ૧૦૮

અપુ ૧૩૪

આલબલેસ ૧૩૬

અરીણવાળા ૧૨, ૧૪

આવસત્થી ૬૨, ૬૩

અબહાની ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૦૮

આંબીવાળા ૧૨, ૧૫

અમદાવાદી ૧૦૪, ૧૦૭

આંટવાળા ૫૬

અમીન ૧૨, ૧૪, ૧૫

આંટિયા ૧૩૪

૧૦૪, ૧૦૮

હચ્છાપોરીઆ ૧૨૬

અલમીલા ૮૧, ૮૨

હનામદાર ૮૧, ૮૨, ૧૦૮

અલરેચા ૬૪, ૬૬

હમામ ૧૦૪, ૧૦૮

અલરેન્ ૧૨, ૧૫

હલાવિયા ૧૩૪

અલવી ૧૦૪, ૧૦૭

ઈડાવાળા ૧૨૮

અવારી ૧૩૪

ઉન્નૈની ૧૦૪, ૧૦૮

અવાસિયા ૩૬, ૧૨૬

ઉદાણી ૪૧, ૪૨

અવાસ્થી ૬૫, ૬૬

ઉપાધ્યાય ૬૨, ૬૪

અરણિયા ૧૨૬

ઉપાસની ૬૨, ૬૪

અમદકે પાનું
 હિમરવાડિયા ૩૬
 હરેઝી ૧૦૪, ૧૦૬
 હસ્માની ૧૦૪, ૧૦૬
 ઊનવાળા ૧૦૪, ૧૦૬
 એડનવાળા ૧૨૬
 એડવોકેટ ૭૯
 એદુસી ૧૦૪, ૧૦૬
 એન્જિનિયર ૭૬; ૧૨૮, ૧૩૩
 એલાવિયા ૧૩૪
 એરાબરનર ૧૨૮, ૧૩૩
 કલિયા ૧૩૪
 કચ્છી ૩૬
 કટારીવાળા ૧૦૪, ૧૦૬
 કંકુવાળા ૧૨, ૧૬
 કંકાડીવાળા ૧૨, ૧૬, ૧૦૪, ૧૧૦
 કંકારીવાળા ૧૦૪, ૧૧૦, ૧૧૧
 કંબાઈગરા ૧૦૪, ૧૧૧
 કંદાકટર ૭૬, ૧૨૮, ૧૩૩
 કંથારિયા ૩૬
 કંદોઈ ૧૨, ૧૬
 કંપનીવાળા ૧૦૪
 કંપાણીવાળા ૧૨, ૧૬
 કંસારા ૧૨, ૧૬, ૭૬
 કટારીવાળા ૧૦૪, ૧૦૬
 કટેલી ૧૩૪
 કટ્ટી ૫૦
 કઠિયારા ૧૦૪, ૧૦૬
 કડકિયા ૫૦, ૫૧
 કડિયા ૧૨, ૧૫, ૭૬
 કડીકર ૩૬
 કડીવાળા ૧૦૪, ૧૦૬
 કઠીખાઈ ૫૦, ૫૧

અમદકે પાનું
 કલુકિયા ૧૨, ૧૭
 કલિયા ૧૨, ૧૫
 કતેલી ૧૩૪
 કનફેકરાનર ૧૨૮, ૧૩૩
 કપાસી ૧૨, ૧૫
 કપાળી ૪૨, ૪૫
 કરજન ૧૩૩
 કરંજિયા ૧૨૬
 કરાકા ૧૩૪
 કરાણી ૧૨, ૧૫, ૩૬, ૧૩૪
 કરાલિયા ૧૦૪, ૧૦૬
 કલાલ ૧૨, ૧૫
 કલેકટર ૧૨૮, ૧૩૩
 કલ્યાણી ૧૦૪, ૧૦૬
 કલ્યાણીવાળા ૧૨૬
 કવિ ૧૨, ૧૬
 કવીશ્વર ૧૨, ૧૬
 કસોટિયા ૧૨, ૧૬
 કરિટયા ૬૪, ૬૫
 કરતબ ૧૦૪, ૧૦૬
 કરબાતી ૧૦૪, ૧૦૬
 કસૂદિયા ૬૪, ૬૫
 કસુંબાવાળા ૧૨, ૧૬
 કાકા ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૩૧
 કાકાબળિયા ૫૦, ૫૧
 કાગદી ૧૦૪, ૧૦૬
 કાગળવાળા ૧૨, ૧૬
 કાચવાળા ૧૨, ૧૬, ૧૦૪, ૧૧૦
 કાચા ચાવલ ૧૦૪, ૧૧૦
 કાછિયા ૧૨, ૧૬, ૭૬
 કાટ ૧૨, ૧૭
 કાટપીટિયા ૧૨, ૧૭, ૧૨૮

આદકે પાણી
કાઠવાળા ૧૨, ૧૭, ૧૨૮
કાઠિયાવાડ દિવાનજી ૧૨૧૭
કાઠક ૧૩૪
કાઠર ૧૦૪, ૧૧૧
કાનપુરી ૧૩૬
કાનૂઆ ૧૦૪
કાનોઆ ૧૨, ૧૭
કાપડવાળા ૧૦૪, ૧૧૦
કાપડિયા ૧૨, ૧૭, ૧૨૮
કામરાજી ૧૩૧
કામદાર ૧૨, ૧૭
કામદીન ૧૩૪
કામા ૧૩૪
કાચક ૬૪, ૬૫
કારમરા ૧૨૮
કારપેન્ડર ૭૬
કારભારી ૧૨, ૧૭, ૧૨૮
કારંબવાળા ૧૨૬
કારા ૪૨, ૪૫
કારા કલ્યાણવાળા ૪૨, ૪૫
કારિયા ૪૨, ૪૫
કારેલિયા ૪૨, ૪૫
કાલાપેસી ૧૩૧
કાવારાણા ૧૩૪
કાવિના ૧૩૪
કારીનાથ ૧૩૪
કારીપારેખ ૪૨, ૪૫
કારીવાળા ૩૬
કાસમાણી ૧૦૪, ૧૧૦
કાંઆ ૧૩૪
કાંઠાવાળા ૧૨૮
કિનઆબવાળા ૧૨, ૧૭

આદકે પાણી
કિનારીવાળા ૧૨, ૧૮
કિરમજવાળા ૧૨, ૧૮
કિલ્લેદાર ૧૦૪, ૧૧૦
કોકાણી ૪૧, ૪૨
કીડી ૭૨
કુકા ૧૩૪
કુતાર ૧૩૪
કુલુખી ૧૦૪, ૧૧૦
કુપર ૧૩૩
કુમાર ૮૫
કુરેશી ૧૦૪, ૧૧૦
કુલેરી ૫૦, ૫૧
કુંજડા ૧૦૪, ૧૧૦
કુંભારા ૧૨, ૧૮
કુંવર ૧૩૧
કેન્દીનવાળા ૧૨૮, ૧૩૩
કેપ્ડન ૧૨૮, ૧૩૩
કેબીનેટ મેકર ૧૨૮, ૧૩૩
કેરા ૧૦૪, ૧૧૦
કેરાંવાળા ૧૨૮
કેરીવાળા ૧૨૮
કેલવટ ૧૩૩
કેળાંવાળા ૧૨, ૧૮
કાચખીલડર ૧૨૮, ૧૩૩
કાઠવાળા ૧૨, ૧૮, ૧૦૪, ૧૧૦
કાઠડાવાળા ૩૬
કાઠાવાળા ૧૦૪, ૧૧૦
કાઠ ૫૦, ૫૧
કાઠમડી ૫૦, ૫૨
કાઠાવાળા ૩૬, ૧૨૬
કોન્દ્રાકટર ૭૬, ૧૨૮, ૧૩૩
કોરી ૩૬

અડક
 કાલાલ ૧૩૧
 કલાક ૭૯
 અખર ૫૦, ૫૨, ૬૪, ૬૫
 અનનથી ૧૨, ૧૪
 અનુવાળા ૧૨૮
 અડખડ ૫૦, ૫૨
 અતીબ ૧૦૪, ૧૧૧
 અખરદાર ૧૩૪
 અમાર ૧૨, ૧૮, ૭૭
 અરવર ૬૪, ૬૫
 અરાદી ૧૨, ૧૮, ૭૭, ૧૦૪, ૧૧૧,
 ૧૨૮
 અરાસ ૧૩૪
 અરધાટ ૧૩૪
 અલીફ ૧૦૪, ૧૧૧
 અલીફા ૧૦૪, ૧૧૧
 ખાતરી ૭૭
 ખાન ૧૦૪, ૧૧૧, ૧૩૪
 ખાશ ૧૨, ૧૪
 ખાશાવાળા ૧૨, ૧૮,
 ખારોડ ૧૨, ૧૮, ૧૯
 ખીલજ (ખલજ) ૧૦૪, ૧૧૧, ૧૧૨
 ખુદા ૧૦૬, ૫૭, ૮૧, ૮૩
 ખેરીયા ૧૦૪, ૧૧૨
 ખેસવાળા ૧૨૮
 ખોખાણી ૧૨, ૧૬, ૪૧, ૪૨
 ખોન ૧૦૪, ૧૧૨
 ખોટ ૧૩૪
 ખંધાડિયા ૫૦, ૫૨
 ખંડવાણી ૧૧૧
 ખંડેરિયા ૩૭
 ખંભાતા ૩૭, ૧૨૬

અડક
 ખંભાતવાળા ૧૨૬
 ખંભાતી ૩૭
 ખંભોળનિયા ૩૭
 અમરાટ ૧૩૪
 અનરાવાળા ૧૨, ૧૬
 અજવાળા ૧૨, ૧૬
 અનમર ૧૨, ૧૬
 અઝદર ૧૩૪
 ગદી ૧૩૪
 ગદડાકર ૩૭
 ગદવી ૧૨, ૧૬
 ગદિયા ૩૭
 ગણદેવિયા ૧૨૬
 ગણાત્રા ૬૪, ૬૫
 ગદાણી ૪૧, ૪૩
 ગરાસિયા ૮૫, ૮૬
 ગરીબ હકીમ ૧૦૪, ૧૧૨
 ગરીવાળા ૧૨, ૧૬
 ગલિયારા ૧૨, ૧૬
 ગવૈયા ૧૦૪, ૧૧૨
 ગરસાલ ૧૦૪, ૧૧૨
 ગંભીર ૧૩૪
 ગાડરિયા ૫૦, ૫૨, ૫૭
 ગામલા ૧૩૪
 ગામડિયા ૧૨૬
 ગામી ૧૨, ૧૬
 ગારડા ૧૩૪
 ગાર્ડ ૧૨૮, ૧૩૩
 ગાંધી ૧૨, ૧૬, ૧૦૪, ૧૧૨, ૧૨૮
 ગાંડા ૪૨, ૪૫, ૪૬, ૫૦, ૫૩
 ગિયારા ૧૩૪
 ગીમી ૧૩૪

અટક	પાદ
ગીદડર ૧૩૩	
ગુર્ ૨ ૭૭	
ગુલ્લીવાળા ૧૦૪, ૧૧૨	
ગુફવડાં ૫૦, ૫૩	
ગેલોથ ૯૪, ૯૫	
ગેઝેટ ૫૦, ૫૩, ૭૬, ૮૦	
ગેંગે ૫૦, ૫૩	
ગાકલ ૧૩૪	
ગાટી ૧૬૪, ૧૧૨	
ગાઉરેજ ૧૩૪	
ગાદાદરા ૯૪, ૯૫	
ગાદીવાળા ૧૩, ૧૮	
ગાભાઈ ૧૧૧	
ગાર ૬૨, ૬૪	
ગારજી ૬૨, ૬૪	
ગારડિયા ૯૪, ૯૬	
ગારવાળા ૬૨, ૬૪	
ગારા માંધી ૧૩, ૧૬, ૧૨૮	
ગાલ્દાન ૧૦૪, ૧૧૨	
ગાલ્ડસ્મિથ ૭૬, ૮૦	
ગાપાણી ૪૧, ૪૩	
ગાસળિયા ૧૩, ૨૦	
ગાહિલ ૮૫, ૮૬	
ગાહિલોત ૮૫, ૮૬	
ગાળવાળા, ૧૩, ૨૦, ૧૨૮	
ગોલી ગવલી ૧૦૪, ૧૧૨	
ગ્યાની ૬૨, ૬૪	
ગ્યારા ૧૩૪	
ગ્રીન ૧૩૩	
ઘડિયાળી ૧૩ ૨૦, ૧૨૮	
ઘટી ૧૩૪	
ઘાટીગરા ૧૩૦, ૧૩૪	

અટક	પાદ
ધામટ ૧૩૪	
ધાસતેલવાળા ૧૦૪, ૧૧૨	
ધાસવાળા ૧૨૮	
ધાંચી ૧૩, ૨૦, ૭૭	
ધિયા ૧૩, ૨૦	
ધીવાળા ૧૩, ૨૦	
ધેલાણી ૪૧	
ધોડા ૭૨, ૭૩	
ધોધા ૧૦૪, ૧૧૨	
ધોધાવાળા ૧૩૦	
ધોધારી ૩૭	
ધોરખોદિયા ૧૦૪, ૧૧૨, ૧૩૪	
ધોરી ૧૦૪ ૧૧૨	
ચકલાશીવાળા ૩૭	
ચકલી ૭૨, ૭૩	
ચતુર્વેદી ૬૨, ૬૪	
ચપટવાળા ૯૪, ૯૬	
ચપડિયા ૧૩, ૨૦	
ચવના ૧૩૪	
ચવેલી ૯૪, ૯૬	
ચરમાવાળા ૧૩, ૨૦	
ચંવરખટકાર ૧૦૪. ૧૧૨	
ચાઉસ ૧૦૪, ૧૧૨	
ચામડાવાળા ૧૩, ૨૦	
ચામડિયા ૧૦૪, ૧૧૨	
ચારલિયા ૧૦૪, ૧૧૨	
ચાવડા ૮૫, ૮૬, ૧૦૪, ૧૧૩	
ચાળીસહનરવાળા ૫૬, ૫૭	
ચાહેવાળા ૧૩, ૨૦, ૧૨૮	
ચાંપાનેરિયા ૩૭	
ચિતારા ૧૩, ૨૦	
ચીચગર ૧૩૪	

અલકે પાણી
 ચીલવાળા ૧૦૪, ૧૧૩
 ચુડગર ૧૩, ૨૦, ૧૦૪ ૧૧૩
 ચૂનાવાળા ૧૩, ૨૦, ૧૦૪, ૧૧૩
 ચૂવાવાળા ૧૩, ૨૦
 ચૂંદરીગર ૧૦૪, ૧૧૩
 ચોકસી ૧૦૪, ૧૧૩
 ચોકીદાર ૧૨૮
 ચાખાવાળા ૧૩, ૨૦
 ચાચિયા ૧૨૮
 ચાપડા ૧૦૪, ૧૧૩
 ચાપદાર ૧૦૪, ૧૧૩
 ચાવે ૬૪, ૬૬
 ચાહાણુ ૮૫, ૮૬
 ચાળિયા ૧૩, ૨૦
 ચોહાણુ ૧૦૪, ૧૧૩
 છપરબંધ ૧૦૪, ૧૧૩
 છત્રપતિ ૫૬, ૫૭
 છાપગર ૧૩, ૨૧, ૧૦૪, ૧૧૩
 છાપાવાળા ૧૩, ૨૧
 છાસડિયા ૬૪, ૬૬
 છાયા ૩૭
 છીદરીઓવાળા ૧૩, ૨૧
 છીપા ૧૦૪, ૧૧૩
 છીબર ૧૩૪
 છાટાણી ૧૦૪, ૧૧૪
 જકડ ૬૬
 જકાતી ૧૩, ૨૧
 જમાદાર ૧૦૫, ૧૧૪
 જમાવત ૧૧૪
 જરહોસ ૧૨, ૨૧, ૧૦૫, ૧૧૪
 જરમનવાળા ૧૩, ૨૧
 જરમરવાળા ૧૩, ૨૧

અલકે પાણી
 જરમનસિંહરવાળા ૧૩, ૨૧
 જરીવાળા ૧૩, ૨૧
 જસાણી ૪૨, ૪૩
 જસાવાળા ૧૩૪
 જંગાલવાળા ૧૩૦
 જંબુસરિયા ૩૭
 જાખરિયા ૬૪, ૬૬
 જાગોસ ૧૩૪
 જાથ ૧૦૫
 જાની ૬૨, ૬૪, ૧૧૪
 જાલવાળા ૧૩૪
 જામદાનીવાળા ૧૦૫, ૧૧૪
 જામનમરી ૩૭
 જાડેળ ૮૫, ૮૬
 જાદવ ૮૫, ૮૬
 જારેયા ૬૪, ૬૬
 જાલ ૧૩૧
 જાલનાવાળા ૧૩૧
 જાંબુડીવાળા ૧૦૫, ૧૧૪
 જાની ૬૨, ૬૪
 જાદર ૪૨, ૪૬
 જાજાધે ૧૩૧
 જાનવાળા ૧૩, ૨૧, ૧૨૮
 જેતલપુરિયા ૩૭
 જેરામણી ૪૨, ૪૩
 જેઠી ૧૩૩
 જેમડા ૧૩, ૨૧
 જેટ ૫૭, ૫૮
 જેઠાણી ૩૭
 જેશી ૧૨૮
 ઝવેરી ૧૦૫, ૧૧૪
 ઢંકશાળી ૧૩, ૨૧, ૨૨

અટક

પાણ

ટંકારિયા ૧૩૪
 ટીનવાળા ૧૦૫, ૧૧૪
 ટુટીયરા ૧૦૫, ૧૧૪
 ટીપુ ૧૦૫, ૧૧૪
 ટી'બુરીવાળા ૧૦૫, ૧૧૪
 ટોડીવાળા ૧૨૮, ૧૩૩
 ટોપીવાળા ૧૩, ૨૧, ૧૦૫, ૧૧૪
 ટ્રેઝરીવાળા ૧૨૮, ૧૩૩
 ટ્રોન્ઝેવાળા ૧૩૦
 ઠાકોર ૮૫, ૮૬
 ઠાકોર ૧૦૫, ૧૧૫
 ઠાડી ૫૦, ૫૩
 ડગલી ૫૦, ૫૩, ૫૪
 ડમન ૧૩૩
 ડકંગર-ડબંગર ૧૩, ૨૨
 ડભાક ૬૪, ૬૬
 ડબાઈ ૬૪, ૬૬
 ડબી ૧૩૪
 ડમરી ૧૩૪
 ડાકવાળા ૧૩, ૨૨
 ડાબી ૮૫, ૮૬
 ડુમસિયા ૧૩૦
 ડુંગાળ ૧૩૧
 ડેબુ ૧૩૪
 ડેલાવાળા ૩૭
 ડેલીવાળા ૩૭
 ડેપ્યુટી ૧૨૮, ૧૩૩
 ડોક્ટર ૭૬, ૮૦, ૧૨૮, ૧૩૩
 ડોસાણી ૪૨, ૪૩
 ડયુક ૧૩૪
 ડ્રાઈવર ૧૨૮, ૧૩૩
 ઢાંડીવાળા ૧૦૫, ૧૧૫

અટક

પાણ

ઢાડી ૧૦૫, ૧૫
 ઢેડી ૫૦, ૫૪
 ઢેબર ૬૪, ૬૬
 ઢોલકિયા ૧૦૫, ૧૧૫
 તકલી ૧૦૫, ૧૧૫
 તકતાવાળા ૧૩, ૨૨
 તતારી ૧૩૪
 તળાકુ ૧૩૪
 તમાકુવાળા ૧૩, ૨૨
 તરવાડી ૬૨, ૬૪, ૬૫
 તલસાણી ૪૨, ૪૩
 તલાટી ૧૩, ૨૨, ૧૦૫, ૧૧૫, ૧૨૮
 તલકિયા ૧૩૪
 તંબોળી ૧૩, ૨૨, ૭૭
 તંગી ૧૩, ૨૩
 તાઇ ૧૦૫, ૧૧૫
 તાડીવાળા ૧૨૮
 તાતા ૧૩૪
 તાપિયા ૧૩૦
 તારકસ ૧૩, ૨૩
 તારકસવાળા ૧૩, ૨૩
 તારાપોર ૧૩૦
 તારાપોરવાળા ૧૩૦
 તાલીચેરીકર ૧૩૦
 તાલુકદાર ૧૨૮
 તાવડીવાળા ૧૩, ૨૩
 તાસ્તી ૧૦૫, ૧૧૫
 તાસવાળા ૧૩, ૨૩
 તાળાવાળા ૧૦૫, ૧૧૫
 તાંતરા ૧૩૪
 તિતોડી ૭૨, ૭૩
 તિભેરીવાળા ૧૩, ૨૩

અલંક	પાત્ર
તીરમીઝી ૧૦૫, ૧૧૫	
તૂમડી ૫૦, ૫૪	
તેલી ૧૩, ૨૩	
તેવારી ૬૨, ૬૫	
તેચળછ ૧૦૫, ૧૧૫	
તોપખાનાવાળા ૧૨૮	
તોલાટ ૧૩, ૨૩	
ત્રિપાડી ૬૨ ૬૫	
ત્રિવેદી ૬૨, ૬૫	
ચાણાવાળા ૩૭	
ચાનવાળા ૩૭	
ચૂથી ૧૩૪	
ચેકડી ૫૦, ૫૪	
દફતરી ૧૦૫, ૧૧૫	
દમણિયા ૩૮, ૧૧૦	
દમાણી ૪૨, ૪૩	
દડિયા ૬૪, ૬૬	
દરછ ૭૭	
દરબાર ૫૬, ૫૮, ૮૫, ૮૬	
દર ૧૩, ૨૩	
દલવાડી ૬૪, ૬૬	
દલાલ ૧૦૫, ૧૧૫, ૧૨૮	
દવિયેરવાળા ૧૪૦	
દવે ૬૨, ૬૫	
દરેલૂર ૧૨૮	
દંડનાયક ૫૬, ૫૮	
દંદાસ ૧૩૪	
દાદાચાનછ ૧૨૧	
દાદી શેઠ ૧૩૧	
દાણી ૧૩, ૨૩	
દાદી બરબોર ૧૩૧	
દાદી ખાસ્તાર ૧૩૧	

અલંક	પાત્ર
દાણુ ૧૩૪	
દામણીવાળા ૧૩, ૨૪	
દામાણી ૪૨, ૪૩	
દાલ આવલ ૧૦૫, ૧૧૫	
દાલાસ ૧૩૪	
દારખાનાવાળા ૨૨૮	
દારવાળા ૧૨૮	
દાંતવાળા ૧૩, ૨૪	
દિલ્લીવાળા ૩૮	
દિવાનાખાખા ૧૦૫, ૧૧૫	
દિવેટિયા ૧૩, ૨૪	
દિબેન્દ્ર ૫૨, ૪૬	
દીવાન ૧૨૮	
દીક્ષિત ૬૨, ૬૫	
દીવેચા ૩૮	
દુબાસ ૧૩૪	
દેવડીવાળા ૧૦૫, ૧૧૫	
દેરાસરી ૬૨, ૬૫	
દેવામયી ૬૨, ૬૫	
દેલવાડાકર ૩૮	
દેસાઈ ૧૦૫, ૧૧૫, ૧૨૮	
દોદીવાળા ૧૩૪	
દોધી ૧૩૪	
દોલતબદા ૫૬, ૫૮, ૮૧, ૮૩	
દોલીકુંઠા ૧૩૧	
દિવેદી ૬૨, ૬૫, ૬૬	
ધનભૂરા ૧૩૪	
ધામી ૬૪, ૬૭	
ધારિયા ૩૮	
ધાબર ૧૩૪	
ધાલા ૬૪, ૬૬, ૧૩૪	
ધોળી ૧૩, ૨૫, ૬૭	

અટક	પાત્ર
ધોરા ૬૪, ૬૭	
ધોળકાવાળા ૧૦૫, ૧૨૫	
ધોળકિયા ૩૮	
ધૂળધોયા ૫૦, ૫૪	
ધ્રુવ-ધ્રુ ૧૩, ૨૪	
ધ્યાની ૬૨, ૯૬	
નકવી ૧૦૫, ૧૧૬	
નક્ષત્ર ૧૦૫, ૧૧૬	
નગરવાળા ૧૩૦	
નગરી ૩૮, ૧૦૫, ૧૧૬	
નગનગર ૧૦૫, ૧૧૬	
નદવી ૧૦૫, ૧૧૬	
નમાઝી ૧૦૫, ૧૧૬	
નરમાવાળા ૧૦૫, ૧૧૬	
નરસિંહ ૧૦૫ ૧૧૬	
નવલખી ૫૬, ૫૮, ૫૯, ૧૩૪	
નવસારા ૧૩૦	
નવાળ ૮૧, ૮૩, ૧૦૫, ૧૧૬	
નવરોજ ૧૩૧	
નસ્તર ૧૦૫, ૧૧૬	
નાખુદા ૧૦૫, ૧૧૬	
નાગામિયાં ૧૦૫, ૧૧૬	
નાગેરી, ૧૦૫, ૧૧૬	
નાનજિયાણી ૧૦૫, ૧૧૬	
નાણાવટી ૧૩, ૨૫, ૧૨૮	
નાતાલવાળા ૧૦૫, ૧૧૬	
નાદેલા ૬૭	
નારિયેળવાળા ૧૩, ૨૫, ૧૨૮	
નાપાવાળા ૩૮, ૬૪, ૬૭	
નાચક ૧૩, ૨૫	
નાચગામવાળા ૧૩૦	
નારગોળવાળા ૧૩૦	

અટક	પાત્ર
નાળખંધ ૧૦૫	
નિઝામી ૧૦૫, ૧૦૬	
નિમકસારી ૬૪, ૬૭	
નિમકવાળા ૧૨૮	
નિમાવત ૪૨, ૪૬	
નિવેટિયા ૧૩, ૨૨, ૨૩	
નીકલસન ૧૩૩	
નીલકંઠ ૪૨, ૪૬	
નીલગર ૧૦૫, ૧૧૬	
નૂશાણી ૧૦૫, ૧૧૬	
નેતરવાળા ૧૨૮	
પકવાસા ૧૩, ૨૫	
પક્કઈ ૫૦, ૫૪, ૫૫	
પગી ૧૩, ૨૫	
પજવાણી ૪૨, ૪૩	
પટાણી ૩૮, ૧૦૫, ૧૧૭	
પટવા ૧૩, ૨૫	
પટવારી ૧૩, ૨૫	
પટેલ ૧૦૫, ૧૧૭	
પટેલજી ૧૧૭	
પટોળાવાળા ૧૩, ૨૫	
પડિયા ૧૩, ૨૫	
પઠાણ ૧૦૫. ૧૦૭	
પઠિયાર ૬૪, ૬૭	
પતરાજી ૧૩૪	
પતંગિયા ૧૦૫, ૧૧૭	
પનાગર ૧૦૫, ૧૧૭	
પન્ની ૧૦૫, ૧૧૭	
પરદેશી ૩૮	
પરભુ ૧૩૪	
પરમાર ૮૫, ૮૭, ૧૦૫, ૧૧૭	
પરવાળા ૧૦૫, ૧૧૭	

અટક પાત્રું
 પરીખ ૧૩, ૨૫, ૨૬
 પરી ૧૩, ૨૫
 પદ્મસેટિયા ૧૩૪
 પદ્મતાકિયા ૧૨૮
 પદ્મલવાન ૧૦૫, ૧૧૭
 પંચાક્ષ, ૧૩. ૨૬, ૭૭
 પંડિત ૬૨, ૬૬
 પંડોળ ૧૩૫
 પંડોળજી ૬૪, ૬૭
 પંડ્યા ૬૨, ૬૬
 પંથકી ૧૩૫
 પાધડીવાળા ૧૨૮
 પાટક ૧૩૪
 પાટલકર ૩૮
 પાટીવણા ૧૩, ૨૬
 પાઠક ૬૨, ૬૬, ૧૩૪
 પાદરવાળા ૧૦૫, ૧૧૭
 પાદરાકર ૩૮
 પાદશાહ ૫૬, ૫૯, ૮૧, ૧૩૪
 પાદ્યે ૬૨, ૬૬
 પાનદાનવાળા ૧૦૫, ૧૧૭
 પાનારા ૧૦૫, ૧૧૭
 પાપડવાળા ૧૦૫, ૧૧૭
 પારી ૧૩, ૨૬
 પારેખ ૧૩, ૨૬
 પારડીવાળા ૧૩૦
 પાલખીવાળા ૧૩, ૨૬
 પાલમકોટ ૧૩૪
 પાલિયા ૧૩૪
 પાવરી ૧૩૫
 પાસાવાળા ૧૩, ૨૬
 પાઠવાળા ૧૨૮

અટક પાત્રું
 પાંજનીગરા ૧૦૫, ૬૧૮
 પાંછી ૬૪, ૬૭
 પાંડે ૬૨, ૧૩૫
 પીટીટ ૧૩૫
 પીઠાવાળા ૧૩, ૨૬, ૧૨૮
 પીપરોડિયા ૩૮
 પીરાણાવાળા ૧૦૫, ૧૧૮
 પીરાણી ૧૦૫, ૧૧૮
 પુતપંથી ૧૧૮
 પુનેવાળા ૧૩૦
 પુરોહિત ૬૨, ૬૬
 પૂજારી ૧૩, ૨૬, ૬૨, ૬૬
 પૂજારી ૧૩, ૨૬, ૬૨, ૬૬
 પૂઠાવાળા ૧૦૫, ૧૧૮
 પેઈન્ટર ૬.૭ ૮૦
 પેન્ડી ૧૩૫
 પેમારદર ૧૨૮, ૧૩૩
 પેટીગરા ૧૩૫
 પેટીવાળા ૧૦૫, ૧૧૮
 પેરિસવાળા ૧૩૦, ૧૩૩
 પેસુના ૧૩૧
 પેસ્તન નમારપ ૧૩૧
 પોચખાનવાળા ૧૩૦
 પોચા ૧૩૫
 પોચીવાળા ૧૩, ૨૬
 પોપટ ૭૨, ૮૩, ૧૩૫
 પોપાવાળા ૫૦, ૫૫
 પોમચાવાળા ૧૦૫, ૧૧૮
 પોસ્ટમેન ૧૦૫, ૧૧૮
 પોસ્ટવાળા ૧૨૮, ૧૩૩
 પ્રભપતિ ૭૭
 પ્રિન્ટર ૬૨૮, ૧૩૩

અટક

પાણી

પ્રેમાપુરી ૪૨, ૪૬

પ્રેસ ૧૨૮, ૧૩૩

પેહોવા ૧૩૫

ફ

ફકીર ૧૦૫, ૧૧૮

ફડિયા ૧૩, ૨૬

ફણીબંદા ૧૦૫, ૧૧૮

ફનીબંદા ૧૩૫

ફાફી ૧૧૮

ફિર ૧૨૮

ફીટર ૧૩૩

ફીતવાળા ૧૩, ૨૬

ફોજદાર ૧૩, ૨૬, ૮૧, ૮૩, ૧૦૫, ૧૧૮

ફોટોગ્રાફર ૧૨૮, ૧૩૩

બ

બકરી ૭૨, ૭૩

બકોર ૫૦, ૫૫

બક્ષી ૮૧, ૮૩

બદામી ૧૩, ૨૬

બખત્યાર ૧૦૫, ૧૧૮, ૧૩૫

બનશા ૧૩૧

બનાજી ૧૩૧

બનાતવાળા ૧૩, ૨૬, ૧૨૮

બબુ ૧૦૫, ૧૧૮

બમાં ૧૩૫

બલસારા ૩૮, ૧૩૦

બલુચ ૧૦૫, ૧૧૬

બરકતવાળા ૧૦૫, ૧૧૮

બરડી ૧૩૫

બર્ડી ૧૩૩

બરફવાળા ૧૩, ૨૬

બરોડાવાળા ૧૩૦, ૧૩૩

અટક

પાણી

બરોડિયા ૩૮

બરોલિયા ૧૦૫, ૧૧૮

બસરિયા ૧૦૫, ૧૧૬

બસલા ૧૩૫

બહાદુરજી ૧૩૧

બંગડીવાળા ૧૩, ૨૬

બંગાળી ૧૦૩, ૧૧૬

બંગાળી ૧૩૦

બંદેઅલી ૧૦૬, ૧૨૦

બંધારા ૧૩, ૨૬, ૧૦૬, ૧૨૦

બાચકગ્રા ૧૦૫, ૧૧૬

બાગવાન ૧૦૫, ૧૧૬

બાબોડી ૧૦૫, ૧૨૦

બાદશાહ ૫૬, ૫૬, ૮૧, ૮૩, ૧૦૬, ૧૧૬

બાબી ૧૦૫, ૧૧૬

બામિકાન ૧૩૫

બામજી ૧૩૧

બામ ૧૩૫

બામબોટ ૧૩૫

બામા ૧૩૫

બાપુ ૧૩૧

બારકઝે ૧૦૫, ૧૧૬

બારયા ૧૦૫, ૧૧૬

બારિયા ૧૩૦

બારોટ ૭૭

બારૈયા ૩૮

બાલનીવાળા ૧૦૫, ૧૧૬

બાલા ૧૩૫

બાલોતરાવાળા ૧૦૬, ૧૧૬

બાવઝીર ૧૦૬, ૧૧૬

બાવામિયાં ૧૦૬, ૧૧૬

આટલું

પાનું

ખારતાવાળા ૧૦૬, ૧૧૬
 ખારતાવાળા ૧૨૮
 ખાહદા ૧૦૬, ૧૧૬
 ખાંખી ૧૦૬, ૧૨૦
 ખાંભાણિયા ૩૮
 ખિજવાડિયા ૩૮
 ખિલીમેરિયા ૩૮, ૧૩૦
 ખીજલીવળા ૧૦૬, ૧૧૬
 ખીલપોડિયા ૧૩૫
 ખુખારી ૧૦૬, ૧૧૬
 ખુટાલા ૬૪, ૬૭
 ખુજદેવ ૫૬, ૫૬, ૬૦
 ખેનેટ ૧૩૩
 ખેલવાળા ૧૦૬, ૧૧૬
 ખેલી હોમણ ૧૩૧
 ખેર ૭૬
 ખોઈસ ૧૩૩
 ખોરસદી ૩૮
 ખોટાદકર ૩૮
 ખોટાવાળા ૧૦૬, ૧૧૬
 ખોદ ૧૩૫
 ખોરડા ૧૩૫
 ખોચવાળા ૧૨૮, ૧૩૩
 ખોલવાળા ૧૦૬, ૧૧૬
 ખલભટ ૭૭
 ખેન્ડન ૧૩૩
 ખોર ૭૬, ૮૦
 ભ
 ભકરી ૧૦૬, ૧૨૦
 ભગત ૬૨, ૬૭
 ભદ્ર ૬૨, ૬૭

આટલું

પાનું

ભઠિયારા ૧૦૬, ૧૨૦
 ભપુ ૧૩૫
 ભમગરા ૧૩૫
 ભરડા ૧૩૫
 ભરવાડા ૧૩, ૨૭, ૭૭
 ભર્યા ૧૩૦
 ભરચી ૩૮
 ભલીમદી ૬૪, ૬૭
 ભવૈયા ૧૦૬, ૧૨૦
 ભંડારી ૧૩, ૨૭
 ભાગલિયા ૧૩૦
 ભાજવાળા ૧૨૮
 ભાઠેના ૧૩૦
 ભાડમૂંઝ ૧૦૬, ૧૨૦
 ભાતખાઉ ૫૦, ૫૫
 ભદરવાવાળા ૩૮
 ભાનગરા ૧૩૫
 ભાભા ૧૩૫
 ભાયા ૧૩૫
 ભાલિયા ૩૬
 ભાલન ૩૬
 ભાવનગરી ૩૬, ૧૩૦
 ભાવસાર ૭૭
 ભાંડ ૧૦૬, ૧૨૦
 ભીમાળી ૪૨, ૪૩
 ભીવંડીવાળા ૧૩૦
 ભુછાડા ૩૬, ૬૭
 ભૂત ૧૩૫
 ભેસાનિયા ૧૩૫
 ભેંસા ૧૩૫
 ભોમીસા ૧૩૫
 ભોંટ ૧૩૫

અદક પાનું
 ભોંયખર ૧૩૫
 ભોંયરા ૧૩૦
 ભોંયખરા ૧૦૬, ૧૨૦
 ભૃગુશાસ્ત્રી ૧૨, ૬૭
 મ
 મકીમ ૧૩, ૨૭
 મકાતી ૬૪, ૬૭, ૬૮
 મક્કા ૬૪, ૬૮
 મક્કી ૧૦૬, ૧૨૦
 મજિયા ૧૩, ૨૭
 મજિયાવાળા ૧૩, ૨૭
 મચ્છર ૭૨, ૭૩, ૭૪
 મજમુદાર ૧૨૮
 મજુદીવાળા ૧૩, ૨૭, ૨૮
 મદની ૧૦૬, ૧૨૦
 મદ્રાસવાળા ૧૩૦
 મનસૂરી ૧૦૬, ૧૨૦
 મનાજી ૧૩૧
 મનિયાર ૧૩, ૨૮, ૧૦૬, ૧૨૦
 મરચન્ટ ૧૨૮, ૧૩૩
 મર્યાદ ૬૪, ૬૬
 મરીવાળા ૧૩, ૨૮
 મરોલિયા ૧૩૦
 મલકલી ૬૪, ૬૮
 મલનારી ૧૦૬, ૧૨૦
 મહલુ ૧૩૫
 મલેક ૧૦૬, ૧૨૦
 મશર ૬૨, ૬૭
 મશરવાળા ૧૪, ૨૮
 મથહદી ૧૦૬, ૧૨૦
 મશાલચી ૧૦૬, ૧૨૦
 મસાણી ૧૩૫

અદક પાનું
 મસાણિયા ૧૦૬, ૧૨૧
 મસાણાવાળા ૧૨૮
 મરકતી ૧૦૬, ૧૨૦
 મરકતીવાળા ૧૦૬, ૧૨૦
 મસ્તાન ૧૦૬, ૧૨૧
 મહન્ત ૬૨, ૬૭
 મહેતા ૧૪, ૨૮, ૧૨૮
 મહેતાજી ૧૪, ૨૮
 મહેનદી ૧૩૫
 મહેરહોમજી ૧૩૧
 મહારાજ ૫૬, ૬૦
 મહાલક્ષ્મીવાળા ૧૩૦
 મહુઆવાળા ૧૩૦
 મંકોડી ૭૨, ૭૪
 માખણવાળા ૧૨૮
 માચીસવાળા ૧૦૬, ૧૨૧
 માણસાવાળા ૩૬
 માદન ૧૩૫
 મામા ૧૩૧
 માલવીય ૩૬
 માલેગામવાળા ૧૩૦
 મારકર ૧૨૮
 મારફતિયા ૧૦૬, ૧૨૧
 મારખલવાળા ૧૨૮, ૧૩૩
 માર્કર ૧૩૩
 માર્શલ ૧૩૩
 માર ૩૮
 મારેટર ૭૬, ૮૦, ૧૨૮, ૧૩૩
 માસીના ૧૩૧
 માસ્તર ૧૦૬, ૧૨૧
 માહુલકર ૩૬
 માળવણિયા ૩૬

અદકે પાણી
 માળવી ૩૯
 માંકડ ૭૨, ૭૪
 માંડડિયા ૩૬
 માંડવીવાળા ૧૩૦
 માંડળિયા ૩૬
 માંસવાળા ૧૨૮
 મિયાં ૧૦૬, ૧૨૧
 મિયાંભાઈ ૧૦૬, ૧૨૧
 મીનોચેરહોમજી ૧૩૧
 મીરજવાળા ૧૩૦
 મિસરોડિયા ૬૪, ૬૮
 મિસ્ત્રી ૧૪, ૨૮, ૨૬, ૧૩૩
 મીઠાઈવાળા ૧૨૮
 મીણખત્તીવાળા ૧૨૮
 મીરજા ૧૩૫
 મીરજાં ૧૦૬, ૧૨૧
 મીરજાં ૧૦૬, ૧૨૧
 મીઝી ૧૨૮
 મુકરદમ ૧૦૬, ૧૨૧
 મુખી ૧૪, ૨૬
 મુન ૧૪, ૨૬
 મુનશા ૪૨
 મુનસીફ ૮૧, ૮૪
 મુનીમ ૧૪, ૨૬
 મુન્સેફ ૧૪, ૨૬
 મુન્સીફ ૧૨૮, ૧૩૩
 મુનશી ૮૧, ૮૩, ૮૪, ૧૦૬, ૧૨૧
 મુલતાની ૧૦૬, ૧૨૧
 મુલ્લાં ૧૦૬, ૧૨૨, ૧૩૫
 મુલ્લાં ફિરોજ ૧૩૧
 મુથા ૩૯

અદકે પાણી
 મુસ ૧૩૫
 મુસ્તફા ૧૦૬, ૧૨૨
 મૂલાણી ૪૨
 મૂથા ૬૪, ૬૮
 મૂઠાવાળા ૬૪, ૬૮
 મેજર ૧૨૮, ૧૩૩
 મેડોરા ૧૩૫
 મેઘાણી ૪૨
 મેઠ ૧૪, ૨૬
 મેમણ ૧૦૬, ૧૨૨
 મેવાતી ૧૦૬, ૧૨૨
 મેઝોર, ૧૦૬, ૧૨૨
 મેઢવી ૧૦૬, ૧૨૨
 મેઢાજી ૧૦૬, ૧૨૨
 મોગલ ૧૩૧
 મોચી ૭૭
 મોઠાફરામ ૧૩૧
 મોઠાભાઈ ૧૩૧
 મોતીવાળા ૧૪, ૨૬, ૧૦૬, ૧૨૨,
 ૧૨૮
 મોઢી ૧૪, ૨૬
 મોધિયા ૩૬, ૬૪, ૬૮
 મોમીન ૧૦૬, ૧૨૨
 મોરકશ ૧૦૬, ૧૨૨
 મોલવી ૧૦૬, ૧૨૨
 મોહિયુદીન ૧૦૬, ૧૨૦
 મોહુદી ૧૦૬, ૧૨૨
 મોલાખજા ૧૦૬, ૧૨૨
 ચમાની ૧૦૬, ૧૨૨
 ચાજીફ ૬૨, ૬૭
 ચાદવ ૮૫, ૮૭
 ચુરેઝી ૧૦૬, ૧૨૨

અન્ય

પાત્ર

યુક્ત ૧૦૬, ૧૨૨
 યોગી, ૬૨, ૬૭, ૬૮
 રત્નપ્રત ૮૫, ૮૭
 રત્નવી ૧૦૬, ૧૨૨
 રક્ષા, ૧૦૬, ૧૨૨, ૧૨૩
 રત્નગર ૧૦૬, ૧૨૩
 રત્નભવાળા ૩૬
 રત્નશ ૧૩૫
 રત્નાડી ૧૩૫
 રત્નારી ૧૪, ૨૬, ૭૭
 રક્ષાશ્રિયા ૧૪, ૨૬
 રક્ષીવાળા ૧૦૬, ૧૨૩
 રત્નરેખ ૧૪, ૨૬
 રત્નવાળા ૧૪, ૨૬, ૧૦૬, ૧૨૩
 રત્નગીતવાળા ૧૦૬, ૧૨૩
 રત્નગુરુ ૬૨, ૬૮
 રત્નગોર ૬૨, ૬૮
 રત્નદાણી ૧૪, ૨૬
 રત્ન ૫૬, ૬૦
 રાઠોડ ૮૫, ૧૦૬, ૧૨૩
 રાણા ૮૫, ૮૭, ૧૦૬, ૧૨૩
 રાણીના ૧૩૫
 રાધનપુરવાળા ૧૦૬, ૧૨૩
 રાખડુ ૫૦, ૫૫
 રામી ૧૪, ૨૬, ૭૭
 રામોલિયા ૩૬
 રાયચુરા ૩૬, ૪૨, ૪૬, ૪૭
 રાવ-રાઓ ૧૩૫
 રાવળ ૮૫, ૮૭
 રાંદેરિયા ૩૫, ૧૩૦
 રિસાલદાર ૧૦૬, ૧૨૩
 રિપોર્ટર ૧૨૮, ૧૩૩

અન્ય

પાત્ર

રીંછીવાળા ૧૦૬, ૧૨૩
 રીંડાણી ૩૬
 રૂપાવાળા ૧૦૬, ૧૨૩
 રૂપેરી ૬૪, ૬૮
 રશનાઈવાળા ૧૦૬, ૧૨૩
 રસ્તમજી ૧૩૧
 રસ્તમ કશમ ૧૩૧
 રેડીમની ૧૨૬, ૧૩૩, ૧૩૫
 રેશમવાળા ૧૪, ૨૬
 રેશનીવાળા ૧૦૬, ૧૨૩
 રાખપતિ ૩૬, ૫૬, ૬૦
 રાખિયારા ૧૪, ૨૬
 રાફા ૫૦, ૫૫
 રાતીફ ૧૦૬, ૧૨૩
 રાવિંગિયા ૧૪, ૨૬
 રાવડરી ૧૪, ૩૦
 રાસજીવાળા ૧૪, ૪૦
 રાઠડાવાળા ૧૪, ૩૦, ૧૩૬
 રાખાણી, ૪૨
 રાખિયા ૧૪, ૩૦, ૫૬, ૬૦
 રાડિયા ૬૫, ૬૬
 રાદીવાળા ૧૪, ૩૦
 રાપસીવાળા ૧૪, ૩૦
 રામ ૧૩૫
 રાલકાકા ૧૩૧
 રાલા ૧૧
 રાવસી ૪૨, ૪૭
 રાફેર ૧૩૫
 રાલવાળા ૧૪, ૩૦
 રિલાકવાળા ૧૨૬
 રીમડીના ૧૩૦
 રીંછુવાળા ૧૨૬

અહરૂં પાનું
 લુકમાની ૧૦૬, ૧૨૩
 લુહાર ૧૪, ૩૦, ૭૭
 લેખડિયા ૧૪, ૩૦, ૬૫, ૯૯
 લેન્ડીન ૧૩૩
 લેલીનવાળા ૧૨૬
 લો ૧૨૬, ૧૩૩
 લોખંડવાળા ૧૦૬, ૧૨૩
 લોચાવાળા ૫૦, ૫૫
 લોટવાળા ૧૪, ૩૦
 લોઢીતાવડી ૧૪, ૩૦
 લોચર ૧૨૬, ૧૩૩
 લોડ ૧૨૬, ૧૩૩
 લોહાણી ૧૦૬, ૧૨૩
 લકીલ ૧૪, ૩૦. ૧૦૬, ૧૨૩, ૧૨૬
 લચ્છરાનણી ૪૨, ૪૪
 લખારિયા ૧૪, ૧૩, ૧૨૬
 લજ્જદાર ૧૨૬
 લડાદવાળા ૩૬
 લદવાણી ૩૬
 લલુકર ૧૪, ૩૧
 લરખસાઝ ૧૦૬, ૧૨૩
 લકીંગળોસવાળા ૧૨૬, ૧૩૩
 લરિયા ૬૫, ૯૯
 લરિયાવા ૧૩૦
 લલીલિલા ૧૦૬, ૧૨૩
 લસા ૬૫, ૯૯
 લસાવડા ૩૬
 લસાણી ૪૨, ૪૪
 લહિયા ૧૪, ૩૧
 લહોરા ૮૧, ૮૪, ૧૦૬, ૧૨૪
 લળિયા ૩૬
 લાધ ૭૨, ૭૫

અહરૂં પાનું
 લાધેલા ૮૫, ૮૭
 લાડિયા ૧૨૬, ૧૩૦
 લાણિયા ૧૩૫
 લાદાવાળા ૬૫, ૬૯
 લાલભિયા ૩૬
 લાળંદ ૧૪, ૩૧, ૭૮
 લિરાલા ૩૬
 લીલુ ૧૪, ૩૧
 લીમાવાળા ૧૪, ૩૧
 લીરાણી ૪૨, ૪૪, ૧૦૬, ૧૨૪
 લેદ ૬૨, ૬૮
 લેરાગી ૬૨, ૬૮
 લેલશી ૧૦૬, ૧૨૪
 લેલાણી ૪૨, ૪૪
 લેવાઈ ૧૩૧
 લેવાઈના ૧૩૧
 લેસાવેવાળા ૧૩૦
 લેસુના ૧૩૫
 લેલ ૧૪, ૩૧
 લેરાટી ૪૦
 લેણુવ ૬૨, ૬૮
 લ્યાસ ૬૨, ૬૮
 લ્યારાવાળા ૧૩૦
 લ્હોરા ૧૪, ૩૧
 લાવ ૬૨, ૬૮
 લારાફ ૧૪, ૩૧, ૧૨૬
 લાન્ની ૬૨, ૬૮
 લાહ ૧૪, ૩૧, ૩૨
 લાહના ૧૩૫
 લાહી ૧૦૬, ૧૨૪
 લાહીવાળા ૧૪, ૩૨, ૧૦૬, ૧૨૪
 લિવ ૬૨, ૬૮
 લીરાગી ૧૦૬, ૧૨૪

અટક	પાત્ર	અટક	પાત્ર
શોખ ૧૦૬, ૧૨૪		સંબલ્લા ૧૩૦	
શોખડા ૧૦૬, ૧૨૪		સંતોક ૧૩૫	
શોકવાળા ૧૨૪		સાગર ૯૫, ૯૬, ૧૩૫	
શોરહલાલ ૧૪; ૩૩		સાણસા ૯૫, ૯૬	
શોભત, ૧૪, ૩૩		સાન્ડેસરા ૯૫, ૯૬	
શોધન ૪૨, ૪૭		સાબરિયા ૧૦૭, ૧૨૪	
શ્રીધરાણી ૪૨		સાબલિયા ૧૦૭, ૧૨૪	
શ્રાફ ૭૬, ૮૦, ૧૨૬ ૧૩૩		સાણુ ગોળા ૧૪, ૩૩	
શ્રોતી, શ્રોતીય ૬૮		સાણુવાળા ૧૪, ૩૩, ૧૦૭, ૧૨૧	
સહલાતવાળા ૧૩૫		સારાભાઈ ૪૨, ૪૭	
સગર ૯૫, ૯૬		સાલેરી ૧૦૭, ૧૨૫	
સગરી ૧૦૭, ૧૨૪		સાહેબા ૫૬, ૬૧	
સઠાવાળા ૩૩		સાહેર ૧૩૫	
સતારાવાળા ૧૩૦		સાહેર ૧૦૭, ૧૨૫	
સતિયા ૫૬, ૬૧		સાહિતા ૯૫, ૯૬	
સત્યવાદી ૫૬, ૬૧		સાંઘનિયા ૧૪, ૩૩	
સધ્ધા ૧૩૫		સાંગાણી ૪૨	
સફદરી ૧૦૭, ૧૨૪		સાંડેસરા ૪૦	
સફરી ૧૦૭, ૧૨૪		સિદ્દીકી ૧૦૫, ૧૨૫	
સળાવાળા ૧૩૫		સિનેર ૧૩૦	
સમશીર ૧૦૭, ૧૨૪		સિસોદિયા ૮૫, ૮૭	
સરહારી ૧૨૬,		સીતવાળા ૧૪, ૩૩	
સરહોગરા ૧૦૭, ૧૨૪		સીધવા ૧૩૫	
સરવાઈ ૧૩૫		સીંગનપોરિયા ૧૩૦	
સરેયા ૧૪, ૩૩		સિંગાપુરી ૧૦૭, ૧૧૫	
સર્વાન ૧૦૭, ૧૨૪		સિંગાપોરવાળા ૪૦	
સલાટ ૧૪, ૧૩		સુખડવાળા ૧૪, ૩૩, ૧૨૬	
સવૈ ૬૧		સુખડિયા ૧૪, ૩૩	
સહિયાર ૧૩૫		સુનાવાળા ૧૨૬	
સંજેરિયા ૪૦		સુખાવાળા ૧૨૬	
સંધવી ૬૮		સુમાલીવાળા ૧૩૦	
સંધાણી ૪૨		સુતરિયા ૧૪, ૩૩, ૧૨૬	
સંચેતી ૯૫, ૯૬			

અટક પાતું
 સુતાર ૧૪, ૩૩, ૭૮
 સુનારા ૯૫, ૯૯
 સૂરતી ૪૦, ૧૩૦
 સૂરતી જમાદાર ૧૦૭, ૧૨૫
 સુરેયા ૧૦૭, ૧૨૫
 સુવર્ણકાર ૧૪, ૩૩
 સૂળેદાર ૮૧, ૮૪
 સૂર્યવંશી ૮૫, ૮૭
 સેક્રેટરી ૧૨૬, ૧૩૩
 સેતા ૧૩૫
 સેવક ૬૧
 સેલર ૭૬, ૮૦
 સેલુગર ૧૪, ૩૩
 સૈયદ ૮૧, ૮૪
 સોગ્રુ ૧૩૫
 સોડાવોટરવાળા ૧૨૬ ૧૩૩
 સોદાગર ૧૪, ૩૩, ૧૦૭, ૧૨૫
 સોનાવાળા ૧૪, ૩૩
 સોપારીવાળા ૧૨૬
 સોમપુરા ૪૦
 સોની ૧૪, ૩૩, ૭૮
 સોનીવાળા ૧૦૭ ૧૨૫
 સોમાણી ૪૨
 સોપારીવાળા ૧૪, ૩૩
 સોરટર ૭૬, ૮૦
 સોરઠી ૪૦
 સોલાપુરવાળા ૩૦
 સોલંકી ૮૫, ૮૭
 સોહરબદી ૧૦૭, ૧૨૫
 સ્કુવાળા ૧૨૬, ૧૩૩
 સ્માર્ત ૬૬

અટક પાતું
 સ્વામિનારાયણ ૬૯
 હકીમ ૧૦૭, ૧૨૫, ૧૨૯
 હકીમજી ૧૦૭, ૧૨૫, ૧૨૯
 હજરત ૮૧, ૮૪
 હઠીસિંગ ૪૨, ૪૭
 હવા ૧૦૭, ૧૨૫
 હવા કાગદી ૧૦૭, ૧૨૫
 હવેવાળા ૧૩૫
 હવેલીવાળા ૧૩૦
 હરરવાળા ૧૦૭, ૧૨૫
 હરિભક્તિ ૬૯
 હરિયાણી ૪૨
 હરસોલિયા ૧૦૭, ૧૨૫
 હસનટપાલ ૧૩૫
 હાજી ૮૧, ૮૪, ૧૦૭, ૧૨૫
 હાડવૈદ ૧૨૬
 હાથી ૭૨, ૭૫
 હારીજી ૧૦૭, ૧૨૫
 હાંસોદી ૪૦
 હીરાખાણવાળા ૧૪, ૩૩
 હીરજી બહેદીન ૧૩૧
 હીરાણી ૧૦૭, ૧૨૫
 હીરા માણેક ૧૩૫
 હેમાણી ૪૨
 હેદરી ૧૦૭, ૧૨૫
 હોડીવાળા ૧૨૬
 હોમા વજર ૧૩૧
 હોમાવાળા ૧૩૫
 હોરા ૮૧, ૮૪
 હોર્સડીલર ૧૨૬, ૧૩૩

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સંશોધન અંશ

- ૧ સિદ્ધમનો અપભ્રંશ વિભાગ (અનુવાદ) અધ્યા. મધુસૂ
પં. ૬૨
- ૨ ખીન્સના ઉપોદ્ધાતનો અનુવાદ ..
- ૩ હંદોતુશાસન (પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાગ) અધ્યા. જીવજીલાલ
- ૪ ગુજરાતી હંદો અધ્યા. રામનારા
- ૫ અસાધિતનું 'હંસાહલી' કાવ્ય પં. કેશવરામ
- ૬ ભીમનું 'સદયવત્સ કથા' કાવ્ય અધ્યા. મંજુલાલ
- ૭ પુરાણોમાં ગુજરાત અધ્યા. ઉમાશં
- ૮ જૈન આગમોમાં ગુજરાત મુનિશ્રી
- ૯ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ શ્રી રત્નભાણુરાવ
(ઇસ્લામ યુગ)
- ૧૦ પંચમહાલના બીલ શ્રી. પાંડુરંજ
- ૧૧ રાનીપરજ શ્રી. જુગત
અધ્યા. ઉમાશં
- ૧૨ ગુજરાતની પ્રભાતી મૂળ જાતિઓ અધ્યા. છાત્રલાલ
- ૧૩ કથાકથા કાવ્યમાં મધ્યકાલીન શ્રી. રામદ
- ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ (કી. ૩. સવા)
- ૧૪ ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ (કી. ૩. સવા) અધ્યા. વિને
- ૧૫ વાઘરી લોકો ..
- ૧૬ ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન શ્રી. કનેચાલ
- ૧૭ આપણા કવિઓ-ખંડ ૧ (કી. ૩. એક) પં. કેશવ
- ૧૮ રણમલ્લ હંદની ઐતિહાસિક મો. સૈયદ
- સમાલોચના (કી. આના ચાર)
- ૧૯ 'અખો'—એક અધ્યયન (કી. ૩. બે) અધ્યા. ઉમાશં
- ૨૦ Indo-Aryan and Hindi ડૉ. સુનીતિક
- (કી. ૩. સાડા ત્રણ)
- ૨૧ Archaeology and Ancient ડૉ.
- Indian History
- ૨૨ મુઝફ્ફરશાહી (મૂળ અને અનુવાદ મો. સૈયદ
- (કી. ૩. સવા) અને શ્રી. છાત્ર

સૂચના:—આવી • નિશાનીવાળાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં
અને ૨૧ છપાય છે; જ્યારે બાકીનાં તૈયાર થવાની જુદીજુદી

